

॥ श्री ॥

हिंदु संस्कृति—ग्रंथ संपादक व प्रकाशक मंडळाचा

द्वितीय ग्रंथ

धर्म हवा कशाळा?

लेखकः—श्री. गणेश दामोदर सावरकर
'मला काय त्याचे', 'राष्ट्रमीमांसा' इ. पुस्तकांचे कर्ते.

मार्गशीर्ष १८६०
(इ. सन १९३८.)

प्रथम आवृत्ति

किंमत १। रुपया.

प्रकाशक:-वामन हरिपंत मुंजे,

मंत्री, हिंदुसंस्कृति ग्रंथ-

संपादक व प्रकाशक मंडळ,

वाँकर रोड, नागपूर शहर.

हिंदु धर्म

[या पुस्तकाचे सर्व हक्क मंडळाचे स्वाधीन.]

मुद्रक:—

गो. अ. ओगळे,

नक्षत्र प्रेस, नागपूर शहर.

हिंदु संस्कृति-ग्रंथ संपादक व ग्रंथ-प्रकाशक मंडळ, नागपूर.

निवेदन.

समाजास धर्माची अत्यंत आवश्यकता असते. त्यावांचून तो कधीच उन्नत दशेस येऊं शकत नाही, असा हिंदुधर्मशास्त्रज्ञांचा त्याचप्रमाणें पाश्चात्य देशांतील धार्मिक व तात्विक विचारांच्या लोकांचा सिद्धान्त आहे. सर्व प्राचीन समाजांत हिंदुसमाजच काय तो आपली प्राचीन संस्कृति घेऊन जीव धरून राहिला आहे. ह्याचें सर्व श्रेय हिंदुधर्मासच आहे; परंतु सध्यां हिंदु-संस्कृतीच्या मूलतत्वांचें अज्ञान आणि सत्वगुणप्रधान नसलेल्या परिस्थितींत बुध्दीस झालेले नवीन संस्कार ह्यांच्या योगानें जनतेंत धर्मग्लानी येऊं पहात आहे. ह्यामुळे आमच्या चालीरीतींत हळूहळू फरक पडूं लागला आहे. तो फरक जातिभेद, विवाहसंस्था, अस्पृश्यता वगैरे आपल्या समाजाच्या मूलतत्वांतही क्रमशः प्रवेश करूं पहात आहे.

वैदिक धर्मीय मन्वादि स्मृतिकारांनीं वर्णाश्रमाचे द्वारा जी समाज-घटना प्रसृत केली आहे ती निसर्गाला धरून आहे. आणि त्यांतील आचार-पध्दति जितकी निर्दोष असणें शक्य आहे तितकी निर्दोष आहे. तसेंच हिंदूंचें तत्वज्ञान इतर कोणत्याहि तत्वज्ञानापेक्षां सरस आहे. आध्यात्मिक व आधिभौतिक उन्नति ह्यांचा सुंदर मेळ—जो इतर कोणत्याहि संस्कृतीस किंवा धर्मास साधला नाही—हिंदुसंस्कृतीनेंच घातला आहे. अशा श्रेष्ठ संस्कृती-विषयीं जें अज्ञान किंवा विपरीत ज्ञान हिंदु समाजांत वाढत आहे तें नाहीसें करून हिंदु संस्कृतीच्या अमोल तत्वांची ओळख व त्या संस्कृतीच्या स्वरूपाचें यथार्थ ज्ञान करून देण्याकरितां ह्या मंडळाची स्थापना करण्यांत आली आहे.

सांप्रत, जगांत अनेक पंथ निर्माण झाले असून त्यांचें वाङ्मयहि जोमानें निर्माण होत आहे. वाङ्मयावर अनेकविध गोष्टी अवलंबून असतात. कोणत्याहि चळवळीचा वाङ्मय हा प्राण असतो हें विसरून चालणार नाही. आणि ह्याणून आपण हिंदुसंस्कृतीस पोषक असें अभिजात, शास्त्रीय व ललित वाङ्मय मोठ्या प्रमाणांत प्रचलित भाषांतून निर्माण केले पाहिजे.

हेच कार्य मंडळानें आपल्या शिरावर घेतलें आहे. तरी सदरहु मंडळाच्या कार्याचा सर्व हिंदुधर्माभिमानी लोकांनीं सहृदयतेनें विचार करून त्याला यथाशक्ति मदत करावी. सोबत मंडळाचें माहितीपत्रक जोडलें आहे.

श्रीमद्गजगद्गुरु श्रीशंकराचार्य महाराज, मठ संकेश्वर, ह्यांनीं या मंडळास पूर्ण आशीर्वाद दिला आहे.

‘हिंदु संस्कृति-ग्रंथ संपादक व ग्रंथ-प्रकाशक मंडळ’ नागपूर.

(१) उद्देश—वेद, स्मृति, इतिहास (रामायण, महाभारत) व पुराणें ह्यांतून प्रतिपादित केलेल्या हिंदु संस्कृतीस पोषक अशा ग्रंथांचें संपादन व प्रकाशन करणें.

ह्यांत पुढील ग्रंथांचा समावेश होऊं शकेलः—

(अ) समाजविषयक शास्त्रें—जसें (१) समाजरचनाशास्त्र (२) अर्थशास्त्र (३) राजकारणशास्त्र (४) शिक्षणशास्त्र (५) सामाजिक आचार (६) हिंदुसंस्कृति वगैरे.

(आ) इतर शास्त्रविषयक ग्रंथ—जसें (१) अध्यात्मशास्त्र (२) योगशास्त्र (३) आचारधर्म वगैरे.

(इ) ललितवाङ्मय—(१) नाटकें (२) कादंबऱ्या (३) लघुकथा (४) काव्यें (५) चित्रपटाचें कथानक वगैरे.

(ई) हिंदुसंस्कृतीस अविरোধि असे आधुनिक शास्त्रीय ग्रंथ.

साहायक्यांचें वर्गीकरण—

(अ) आश्रयदाते (आ) हितचिंतक आणि (इ) कायमचे वर्गणीदार.

(अ) आश्रयदाते वर्ग १ ला—अडीच हजार (२५००) किंवा अधिक देणारे. वर्ग २ रा—रुपये पांचशें (५००) किंवा अधिक देणारे. वर्ग ३ रा—शंभर १०० किंवा अधिक देणारे. वर्ग ४ था—रुपये २५ किंवा अधिक देणारे. वर्ग ५ वा—विना-

मूल्य ग्रंथ लिहून देणारे. (कमीतकमी १५० पानांचा ग्रंथ असला पाहिजे.)

(आ) हितचिंतक--रु. ५ किंवा अधिक देणारे.

(इ) कायमचे वर्गणीदार--प्रथमतः एकवेळ एक रुपया प्रवेश फी भरणारे.

(२) सवलती—(१) पहिल्या वर्गाच्या आश्रयदात्यांस, संस्थेच्या उद्देशांत अंतर्भूत होणाऱ्या इष्ट विषयावर एक ग्रंथ मंडळाकडून लिहून घेणे, सदर ग्रंथ त्याचे इच्छेनुरूप अर्पण करणे. आणि त्याचे नांवावर ग्रंथकर्त्यास पारितोषक देणे, हे अधिकार राहतील. मंडळाकडून प्रसिद्ध होणाऱ्या सर्व ग्रंथांची एक प्रत फुकट देण्यांत येईल.

(२) दुसऱ्या वर्गाच्या आश्रयदात्यांस त्यांच्या इच्छेनुरूप एक ग्रंथ अर्पण करण्याचा अधिकार राहिल. आणि त्यांस मंडळाकडून प्रसिद्ध होणाऱ्या सर्व ग्रंथांची एक प्रत फुकट मिळेल.

(३) तिसऱ्या वर्गाच्या आश्रयदात्यांस मंडळाकडून प्रसिद्ध होणाऱ्या सर्व ग्रंथांची एक प्रत फुकट मिळेल.

(४) चवथ्या वर्गाच्या आश्रयदात्यांस प्रत्येक प्रकाशनाची एक प्रत विकत घेणे जरूर राहिल. प्रत एक द्वितीयांश किंमतीस मिळेल.

(५) पांचव्या वर्गाच्या आश्रयदात्यांचा ग्रंथ मंडळ स्वखर्चाने प्रसिद्ध करील. प्रत्येक प्रकाशनाची एक प्रत त्यास फुकट मिळेल.

(६) हितचिंतकास प्रत्येक प्रकाशनाची एक प्रत विकत घेणे जरूर राहिल. प्रत दोन तृतीयांश किंमतीस मिळेल.

(७) कायमचे वर्गणीदारांस प्रत्येक प्रकाशनाची एक प्रत विकत घेणे जरूर राहिल. प्रत तीन चतुर्थांश किंमतीस विकत मिळेल.

मंडळाने प्रसिद्ध केलेले पुस्तक घेण्याचे नाकारल्यास सर्व सवलती रद्द होतील. ह्यामुळे मंडळास झालेला खर्च व शिवाय ४ आणे भरून सवलती पुन्हां सुरू करता येतील.

सूचना—मंडळाशी करावयाचा पत्रव्यवहार प्रोफेसर भास्कर हरी मुंजे, वाँकर रोड, नागपूर शहर ह्या पत्त्यावर करावा. वर्गणी किंवा

देणगी देणारांना वसूल करणाऱ्याकडून कच्ची पावती मिळेल. व १५ दिवसांचे आंत मंत्र्याच्या सहीची पावती मिळेल. ती त्या अवधीत न मिळाल्यास मंत्र्याकडे विचारणा करावी.

मंत्री—भास्कर हरी मुंजे,
,, दत्तात्रय केशव भाके, वकील.
,, वामन हरी मुंजे.

मंडळानें प्रसिद्ध केलेलीं पुस्तकें

१ हिंदूंचें अर्थशास्त्रः—भाग १ ला. ले. गो. म. जोशी. कि. २ रु.

पुरस्कृत पुस्तकें

१. 'वैदिक संस्कृतीची पुनर्घटना':—ले. अप्रबुद्ध कि. २ रु.

२. 'हिंदूंचें समाजरचनाशास्त्र':—ले. गो. म. जोशी. कि ५ रु.

श्री. ना. चापेकर आपल्या अभिप्रायांत लिहितात, 'फेरबदल करतांना नुसत्या ऐहिक सुखाचा विचार करून भागणार नाहीं, कारण सुख अथवा विजय हा वंशाचा श्रेष्ठत्वाचा पुरावा होऊं शकत नाहीं इत्यादि प्रमेयें हिंदु जनतेपुढें ठेऊन श्री. जोशी ह्यांनीं निरनिराळ्या मतांच्या लोकांना विचार करावयास लाविलें आहे.' हें पुस्तक मुंबई व मध्यप्रांत सरकारच्या शाळाखात्यानें वाचनालयांकरितां मंजूर केलें आहे.

३ 'आर्यधर्मोपपत्ति':—ले. ना. पै. उर्फ बाबाजी महाराज पंडित. कि. रु. १॥.

प्रत्येक पुस्तकास टपाल खर्च निराळा पडेल.

टीपः—हीं सर्व पुस्तकें मंडळाच्या वर्गणीदारांस पाऊणपट किंमतींत मिळतील. हिंदूंचें अर्थशास्त्र, हिंदूंचें समाजरचनाशास्त्र व धर्म ह्या कशाला हीं तीनही पुस्तकें एकदम घेणारास ६ रुपयांस मिळतील.

अनुक्रमणिका

		पृष्ठांक
१	विषय प्रवेश	३
२	धर्मावश्यकतेचें कारण काय ?.....	४
३	धर्माचीं कृत्रिम वा अनैसर्गिकशीं वाटणारीं कारणें....	५
४	पाश्चिमात्यांत नास्तिकता कां प्रबल झाली ?	७
५	धर्माच्या अस्तित्वाला नैसर्गिक नि ह्मणून स्वाभाविक कारणें १ १	
६	शास्त्रीय सत्यकथन	२७
७	आश्वर आहे काय ?	३६
८	जन्ममरण परंपरेच्या अस्तित्वशोधनार्थ निर्विवाद प्रमाणशोधन	४३
९	जन्मसिद्ध अलौकिक सामर्थ्याचीं अुदाहरणें	४९
१०	या असामान्य घटनांची कारणमिमांसा	५५
११	प्रत्यक्ष मरणकालीन आठवणी नि देखावे	६०
१२	मृत होअून पुन्हां जिवंत झालेल्याचा अनुभव	६३
१३	मरतांना काय होतें ?	६४
१४	मृतात्म्यास स्वतंत्र अस्तित्व आहे काय ?	६९
१५	मरणानंतरच्या अस्तित्वाचे पुरावे	७१
१६	कांहीं विश्वासाह अनुभव	७७
	(अ) अनुभव १-३	७७
	(आ) मृत पिता मुलीच्या लग्नाला अुपास्थित झाल्याची घटना ८४	
१७	प्रबलतर कारतांचा प्रपंच	८७

	पृष्ठांक
पूर्वजन्मस्मृतीचीं विश्वासाह अुदाहरणें	.... ८८
(क) सालेमपुरचा मलगा	.... ८८
(ख) जगदीशचंद्राचें वृत्त	.... ९२
(ग) विश्वनाथाचें वृत्त	.... १०१
(घ) हीरा कौरची स्मृति	.... १०६
(ङ) सुंदरलाल अर्थात् हन्नेलाल	.... १०७
(च) चमेलीची पूर्वस्मृति	.... १०९
(छ) ब्रजचंद्रशरणची पूर्वजन्मस्मृति	.... १११
(ज) वज्रांग बहादुरची पूर्वस्मृति	.... ११२
(झ) पूर्वजन्मस्मृति	.... ११३
(ञ) एक ब्रह्मचारी नि अकबर—अकबराची पूर्वजन्माविषयीं निश्चिति	.... ११४
(ट) पूर्वजन्मस्मृतीची साक्ष....	.... ११६
(ठ) पोलंडमधील अुदाहरण....	.... ११८
(ड) 'यथार्थ पूर्वजन्मस्मृति'....	.... ११९
(ढ) दिल्लीची शांति देवी.	.... १२३
(ण) दोन जीवांचें परस्पर देहांतर	.... १२८
१८ स्पष्टीकरणार्थ आव्हान करणाऱ्या कांहीं विशेष घटना....	१३४
१९ सत्यपरिशोधक वैज्ञानिकांकरितां आणखी एक क्षेत्र....	१४०
२० प्रचंड अिच्छासामर्थ्याचे द्वारा चिच्छक्तीचें प्रभावदर्शन....	१४४
(अ) एक देशभक्त हुतात्मा नि एक अलौकिक स्त्रीरत्न	१४७
(आ) सौ. यत्ते—सहगमन	.... १५२

	पृष्ठांक
(अि) अेका ब्राह्मण तरुणीचेँ सहगमन	.... १५३
(अी) माअीण पुरीची महापतिव्रता	.... १५४
(अु) मुकुंद ब्रह्मचारी याचा शरीरियज्ञ	.... १५४
(अू) दोन असामान्य बालहुतात्मे	.... १५५
(अे) विदेही वीर वैरागी	.... १५७
२१ चिच्छाक्तीचेँ स्वातंत्र्यदर्शन	.... १६१
(अ) बौद्ध योग्याची स्वेच्छासमाधि	.... १६२
(आ) योगिराज शंभुनाथ—जिवंत समाधि	.... १६३
(अि) श्री. गुरुरुद्रदेववरू—यांची १०	
दिवसांची अवरुद्ध विवरसमाधि	.... १६३
(अी) महान् योग्याची अवरुद्ध विवर समाधि-४० दिवस	१६३
(अु) योगी हीरानंद	.... १६६
(अू) तिबेटांतील विलक्षण योगशक्तिदृश्य	.... १६७
(अे) अलौकिक शक्तिमान योगी	.... १६७
(अै) डॉ. कॅननचे चार विलक्षण अनुभव	.... १६८
(अौ) सोमण पेन्शनर यांचा स्वतःचा	
अेक विलक्षण अनुभव	.... १७३
(अौ) हिरालालची विलक्षण गोष्ट	.... १७६
(अं) पौपची प्राकाम्यसिद्धी	.... १७७
(अं) जोन्स राडिग्जचे विलक्षण अनुभव	.... १७८
(क) डॉ. टिंडालचा मृत्युवरील विजय	.... १७९
(ख) योगींद्र चुडामणि यांची ऋद्धिशक्ति	.... १८२

		पृष्ठांक
	(ग) मॅक्झिम गॉर्कीचा हिंदू	
	योग्याचा असामान्य अनुभव	१८२
	(घ) योगशक्तीचे प्रयोग प्रदर्शन	१८३
	(ङ) विल्यम गेरहार्डीचा सूक्ष्म शरीरानुभव	१८३
२२	यावरून काय ठरते?	१८९
२३	विश्व नि त्याला जाणणारा	१९१
२४	ऐक्य संभवनीय आक्षेप नि त्याचें निराकरण	१९६
२५	जीवाचें अिष्ट कोणतें?	२००
२६	‘सुखसाधनार्थ प्रयत्न’ ही जीवाची भ्रमशीलता	
	आहे काय?	२०३
२७	सुखेच्छेमधील सुखकल्पनेचें स्वरूप	२०५
२८	असीम सुखप्राप्तीचें शास्त्र असूं शकेल काय?	२०७
२९	तें शास्त्र ह्मणजे धर्म	२०९
३०	यतोऽभ्युदय निःश्रेयस हेतुसिद्धिः स धर्मः	२१५
३१	धर्म हवा कशाळा	२१६

प्रकाशकाचे दोन शब्द

ईश्वरकृपेने श्री. गो. म. जोशी ह्यांचे 'हिंदूंचे अर्थशास्त्र' हे पुस्तक प्रसिद्ध केल्यानंतर सुमारे दीड वर्षांनी श्री. ग. दा. सावरकर ह्यांच्या तेजस्वी लेखणीतून उतरलेला 'धर्म हवा कशाला' हा ग्रंथ प्रकाशित करतांना आह्माला आनंद होत आहे. हिंदु अर्थात् वैदिक संस्कृति विषयक सशास्त्र वाङ्मय प्रसिद्ध करणे हा मंडळाचा मुख्य उद्देश आहे. त्याला अनुसरूनच हा ग्रंथ प्रसिद्ध होत आहे. हिंदु संस्कृतीचा वैदिक धर्म हा आत्मा आहे. हिंदु संस्कृतीची यथार्थ कल्पना येण्याकरितां वैदिक धर्म काय आहे त्याची मूलतत्वे काय आहेत हे समजणे आवश्यक आहे. परंतु त्याच्याहि अगोदर धर्म ह्याणजे काय त्याची आवश्यकता मनुष्यसमाजांस खरोखर भासते काय हा प्रश्न सोडविला पाहिजे. वैदिक धर्माची आवश्यकता, त्याचे इतर धर्माहून वैशिष्ट्य व श्रेष्ठत्व सांगण्याच्या अगोदर साधारणतः धर्माचीच गरज कां भासते व त्याशिवाय मनुष्य-जीवन कसे अपुरे राहते हे सिद्ध केले पाहिजे. त्या दृष्टीनेच श्री. ग. दा. सावरकर ह्यांचा हा ग्रंथ मंडळाने प्रसिद्ध करून जनतेसमोर विचाराकरितां मांडला आहे. सध्याच्या काळांत तरी 'धर्म हवा कशाला' ह्या प्रश्नाला फार महत्त्व आले आहे. 'धर्म कृत्रिम आहे, धर्म ही अफूची गोळी आहे, धर्म कांहीं लोकांनीं अतिरांना लुबाडण्याकरितां निर्माण केला आहे' अशा तऱ्हेच्या कल्पना समाजसत्तावाद्यांनीं प्रथम लोकांत पसरविण्यास सुरवात केली. त्या कल्पनांचा अुगम हिंदुस्थानच्या बाहेर झाला असला तरी हिंदुस्थानांत देखील त्या कल्पना पसरू लागल्या आहेत, व कांहीं सुशिक्षित विद्वान् लोकांकडून त्यांचा प्रचारहि होत आहे. सुशिक्षित तरुण वर्गाला त्यामुळे मोह पडून धर्माच्या आवश्यकतेविषयीं त्यांच्या मनांत संशय उत्पन्न झाला आहे अशा वेळीं तो संशय दूर करणारे वाङ्मय प्रसिद्ध करणे अत्यंत जरूरीचें आहे. श्री. सावरकर यांनीं अशा तऱ्हेचा ग्रंथ लिहून मराठी वाङ्मयांत मौल्यवान् भर टाकली आहे हे कोणीहि कबूल करील. सत्य जाणण्याकरितां त्या प्रश्नाची जितकी खोल व अधिक चर्चा होईल तितकी पाहिजेच आहे. श्री. ग. दा. सावरकर

हे मराठी वाचकांना अगदीच अपरिचित नाहीत. त्यांची दोन तीन पुस्तके अगोदर प्रसिद्ध झालेलीच आहेत. त्यांच्या लिखाणाच्या तेजस्वितेविषयी कांहीं लिहिण्याची आवश्यकता नाही. ह्या विषयांवर लिहिण्याचा त्यांचा अधिकार आहे किंवा नाही हे वाचक पुस्तक वाचून स्वतःशीच ठरवू शकतील. आम्हांला येथे ऐवढेच सांगावेसे वाटते की त्यांनी हा ग्रंथ आधुनिक पाश्चात्य तत्वज्ञानाचा सूक्ष्म व सखोल शोधक बुद्धीने विचार करून लिहिलेला आहे. त्यांनी आपला सिद्धांत प्रस्थापित करतांना एखादा ग्रंथ ईश्वरकृत अतएव प्रमाण समजून त्याचा आधार घेतला नाही. तर प्रत्येक विधान त्रिकित्सक बुद्धीच्या कसोटीवर लावून केलेले आहे. म्हणूनच त्यांचा ग्रंथ विचारणीय झाला आहे.

ग्रंथातील मतांबद्दल व विधानांबद्दल लेखक सर्वस्वी जबाबदार आहे. त्याची जबाबदारी मंडळावर यत्किंचित्ही येत नाही. कांहीं टिकाणीं तर त्यांच्या व मंडळाच्या कल्पनांचा बराच भेदहि आहे. अशी भेदाचीं ऐक दोन प्रमुख स्थले येथे नमूद करणे वावगे होणार नाही. धर्माचा संबंध श्रीश्वर व पुनर्जन्म ह्यांच्याशी आहे. आणि श्रीश्वर व पुनर्जन्म सिद्ध झाले तर धर्माची सिद्धता आपोआप व निसर्गतःच होते, असे त्यांनी सांगितले ही गोष्ट खरी आहे; परंतु आमच्या मते व वैदिक धर्मानुसार श्रीश्वर व पुनर्जन्म ह्या शिवाय धर्माचा संबंध परलोकाशीहि आहे. या विश्वांत अनेक लोक-जीवांची वसतिस्थाने-आहेत त्यांपैकी आपला मृत्यू लोक ऐक आहे. देहपातानंतर जीव आपल्या कर्मानुसार दुसरा जन्म घेतो म्हणजे दुसरा देह धारण करतो. तो पुनर्जन्म या लोकीं किंवा परलोकींहि मिळेल. दुसरे स्थल म्हणजे त्यांनी जो उत्क्रांतिवाद प्रतिपादिला आहे (पान २११) तो मंडळास त्या स्वरूपांत मान्य नाही. परंतु हे प्रतिपाद्य विषयाच्या दृष्टीने किरकोळ मुद्दे आहेत. मुख्य सिद्धांताच्या बाबतींत मात्र दोघांचेहि एकमत आहे. तो सिद्धांत लेखकानेच पुस्तकाचे शेवटी दिला आहे. 'सर्वजीवव्यापी परमसुखेच्छातृप्तिहेतु शक्य तितक्या सुलभ रीतीने नि कमीत कमी कालांत प्राप्त व्हावा आणि तो हेतु सिद्ध करतां यावा अशा प्रकारची वैयक्तिक नि सामुदायिक सुस्थिति, सुसंपन्नता नि सुरक्षिति इत्यादि

पूर्णपणे प्राप्त झालेलीं असावींत अथवा थोडक्यांत म्हणावयाचें तर या जगांतील (व परलोकांतीलहि) अभ्युदय आणि प्राणिमात्रांना नैसर्गिक प्रेरणेनें प्रेरित करणारा परमसुखप्राप्तिहेतु निःश्रयस हीं दोन्हीहि यथार्थपणे मनुष्यसमाजाला नि त्यांतील व्यक्तीला प्राप्त व्हावींत, म्हणून धर्म हवा.'

ह्या पुस्तकांत सावरकर बंधूंनीं पुरस्कृत केलेली शुद्ध लिपी उपयोजिली आहे. अआची बाराखडी त्यांच्या शुद्ध लिपीप्रमाणें घेतली आहे. लिपिशुद्धि हें सावरकरांचें वैशिष्ट्य असल्यामुळे त्यांनीं लिहिलेल्या पुस्तकांत ती असणें योग्य व उचित आहे. म्हणून आम्ही त्या लिपीचा ह्या पुस्तकांत उपयोग केला आहे. या व्यतिरिक्त मंडळाचा दुसरा कोणताहि हेतु ही लिपि वापरण्यांत नाही.

ह्या पुस्तकांकरितां सुद्धां महाग परंतु स्वदेशी कागद वापरला आहे. व छपाई वांधणी वगैरे शक्य तितकी अत्कृष्ट करण्याचा प्रयत्न आहेच. तरी देखील पुस्तकाची किंमत फारच कमी ठेवली आहे. अुद्देश असा कीं जिज्ञासू विद्यार्थ्यांनाहि पुस्तक विकत घेऊन त्यावर विचार करतां यावा.

या ग्रंथाला प्रस्तावना लिहून दिल्याबद्दल आम्ही लोकनायक बापूजी अणे ह्यांचे फार आभारी आहोत. तसेंच श्री. विश्वनाथराव केळकर वकील यांनीं मुद्रितें तपासण्यांत आम्हाला अमोल मदत केली त्याबद्दल त्यांचे व ग्रंथाची छपाई फार थोड्या वेळांत व सुबक रीतीनें करून दिल्याबद्दल नक्षत्र प्रेसचे मालक श्री. गो. अ. ओगले व व्यवस्थापक श्री. नेवाळकर ह्यांचेहि आम्ही आभार मानतो.

शेवटीं याचप्रमाणें मंडळाचें कार्य यशस्वी रीतीनें पार पडत जावें अशी जगच्चालक परमेश्वराची प्रार्थना करून वाचकांची रजा घेतो.

बाँकर रोड,
नागपूर.
ता. ७-१२-३८

वामन हरि मुंजे, मंत्री
हिंदु संस्कृति-ग्रंथ संपादक व प्रकाशक मंडळ,
नागपूर.

संदर्भ—ग्रंथांची यादी

ग्रंथकाराचे नांव	ग्रंथ वा आधारस्थल
१ हर्बर्ट स्पेन्सर	... फर्स्ट प्रिन्सिपल्स (नोअेबल नि अननोअेबल)
२ अनेस्ट हेकेल	... (i) पेरिजिनिसेस ऑफ प्लॅस्टिड्यूल्. (ii) दी रिडल् ऑफ दी युनिव्हर्स.
३ विल्यम जेम्स	... (i) दी विल् टु बिलिफ अँड अदर पॉप्युलर असेज. (ii) व्हेरायटीज ऑफ रिलिजिअस अेक्सपेरियन्सेस.
४ हक्सले	... (i) अेव्होल्यूशन अँड अेथिक्स. (ii) मेथडस् अँड रिझल्टस्.
५ चार्लस बोटविन	... अिनर डिशिप्लिन.
६ नेट सेंट जॉन माँटेग्यू	... रिव्हिलिशनस् ऑफ दी सोसायटी ऑफ क्लेरव्हायन्स.
७ श्री. स्वामी रामकृष्णानंद	... लाअिफ ऑफ श्री रामकृष्ण.
८ आर्थर लॅमरले	... प्रिडिक्शन.
९ श्री. भागवत	... धर्मजागृति—अंक.
१० मायर्स	... ह्यूमन परसनॅलिटी
११ श्री. सावरकर	... वीर वैरागी
१२ ,, पं. लेखराज	... आर्य मुशाफिर (अैनअी अकबरी आणि अितर मुस्लिम पुस्तकांचे अुल्लेख)
१३ ,, स्वामीं अभयानंद	... री अिनकानॅशन
१४ ,, नंदकिशोर विद्यालंकार	पुनर्जन्म
१५ गिबन	... राअिज अँड फॉल ऑफ रोमन अेम्पायर
१६ फीलिडग हॉल	... दी सोल ऑफ पीपल.
१७ श्री कैकयीनंदन सहाय, हायकोर्ट वकील, बरेली	रि अिनकानॅशन केसेस् ... डिसक्राअिबड्
१८ केसरी, अमृतवाझार पत्रिका, लीडर, स्वराज्य, हिंदू, चित्रमयजगत्, विहार, हिंदुस्थान स्टॅंडर्ड आदिक वृत्तपत्रांचा संच.	

प्रस्तावना

“ Kind and upright is the Eternal,
He teaches any who go astray
Guiding humble souls aright,
Teaching humble souls **His Way.**”

‘ओश्वर सदय आणल ऋजु आहे. पथभ्रष्टांना तो मार्ग दाखवितो. दीन भूतात्म्यांना तो सन्मार्गाचें दिग्दर्शन करून आपल्याकडे येण्याचें शिक्षण देतो.’

बाबासाहेब सावरकरांच्या प्रस्तुत ग्रंथास प्रस्तावनेदाखल दोन शब्द लिहिण्याचे मी केवळ त्यांच्या आग्रहास्तवच मान्य केले. ग्रंथांतील प्रतिपाद्य विषय हा तत्वज्ञानशास्त्रवेत्यांनाच पूर्ण आकलन होण्यासारखा आहे, विश्व-विद्यापीठांत या शास्त्राचे अध्यापक ह्मणून प्रसिद्ध असणाऱ्या अेखाद्या पंडितावर जर या ग्रंथास पूर्वशब्द अथवा प्रस्तावना लिहिण्याचें काम सोपविलें असतें तर तें सर्वथैव योग्य झालें अमते. परंतु बाबासाहेबांचें लक्ष अशा अेखाद्या प्रथितयश पंडिताकडे न जातां मजकडे गेलें हा अशा पंडिता-पेक्षां त्यांचा माझ्याशीं अधिक निकट परिचयाचा व प्रेमाचा संबंध आहे हें असावें असें मला वाटतें.

‘धर्म हवा कशाला’ या विषयावर त्यांनीं ही जी परिश्रमपूर्वक ग्रंथ-रचना केली ती अत्यंत योग्य माणसाकडून व योग्य समयीं झाली यांत संशय नाही. धर्म हें एक थोतांड आहे हा विचार प्रस्तुत काळीं तरुण वर्गांत अधिकाधिक प्रसृत होत आहे. कोठेहि चार तरुण चर्चा करीत बसलेले दृष्टीस पडले ह्मणजे त्यांची चर्चा धर्म अथवा धर्मसंबंधीं कल्पना व आचार ओश्वर, अुपासना, जपजाप्य, अध्यात्मविचार यांची अनुपयुक्तता अथवा निरर्थकता किंबहुना अनर्थकता अशासारख्या विषयावर बहुशः चाललेली असावी असें अनुमान केल्यास तें सहसा चूक ठरणार नाही. धर्म अथवा तदनुषंगिक कल्पना या सर्व केवळ श्रद्धागृहीत आहेत, त्यांना प्रमाणसिद्धि

नाहीं, आप्तवाक्य हें प्रमाण त्यांना मान्य होणें शक्यच नाही, या परिस्थितीचा बारकाईने विचार करणाऱ्यांचें मतें तरुणांच्या मनावर नास्तिकवादाची पकड दिवसेंदिवस अधिकाधिक जोरानें बसत चाललेली आहे हें स्पष्ट दिसतें. ही स्थिति अनिष्ट आहे असें ह्मणणारे नव्हे तर त्याबद्दल अंतःकरणापासून तळमळणारे बरेच विद्वान् ह्मणून समजले जाणारे लोक आहेत. परंतु जडवादजन्य शंकांनीं ज्यांचीं मनें ग्रस्त झालीं आहेत व ज्यांनीं नास्तिक्यबुद्धीचा परित्याग विचारपूर्वक केलेला आहे अथवा जे करण्याच्या तयारींत आहेत असें दृष्टीस पडतें, त्यांच्या तात्विक शंकांचें निराकरण करण्याचें बुद्धिसामर्थ्य व अधिकार हा सर्वांनाच नसतो.

सावरकर बंधूंना अशी अेक परमेश्वरदत्त देणगी आहे कीं त्यांनीं हाक मारतांच तरुणांची वृत्ति त्यांचेसमोर नम्रतेनें लीन व्हावी. हें सामर्थ्य त्यांच्यांत निसर्गतः बीजरूपानें होतें ह्मणूनच वीशी बावशीचें आंत बाबानें व तात्यानें महाराष्ट्रांतील तरुणांचीं अंतःकरणें आपल्याकडे खेचून घेतलीं. आपल्या प्रभावी कल्पनांनीं त्यांचीं मनें भाळून टाकलीं व त्यांनीं अेक अघटित घटना निर्माण करण्याचा व्यूह रचला. त्या पूर्ववयांतच विनायकराव सावरकर उर्फ तात्याराव यांची वाणी व लेखणी ही अेखाद्या यक्षिणीचे कांडीप्रमाणें तरुणांस मोहून टाकीत असे ही गोष्ट सर्वांना विदित आहेच. या वशीकरण विद्येंत मी स्वातंत्र्यवीर तात्यारावपेक्षां त्यांचे वडील बंधु व प्रस्तुत ग्रंथाचे कर्ते बाबासाहेब यांचा नंबर वर लावावा लागेल, असें विधान करण्याचें धाडस करतो. तात्यारावांना निदान आपल्या अमोघ वक्तृत्वाचा व प्रतिभासंपन्न कवित्वाचा अुपयोग करून तीं मनें आकर्षित करतां आलीं. परंतु बाबासाहेब हे अेखाद्या सिद्ध पुरुषाप्रमाणें अति मोजके व नेमस्त शब्द बोलून नुसत्या दृष्टिक्षेपानेंच तरुणांना आपले नादीं लावीत व अजूनहि लावतात. त्यांनीं फारशीं व्याख्यानं दिलीं नाहींत. भेटींस जाणाऱ्याशीं सुद्धां ते फारसे बोलत नाहींत. ज्या अेक दोन गोष्टींचा त्यांना निदिध्यास लागला आहे, त्याचाच कार्यापुरता अुल्लेख करून ते भेटीस येणाऱ्या पाहुण्याशीं चाललेलें संभाषण आटोपतें घेत असतात. त्यांच्यांत मजलसीपणा नाहीं. अुलट ते अेकान्तप्रिय, मितभाषी आणि नेहमीं कांहींतरी गहन व गूढ विचारांत गढलेले असे

दृष्टीस पडतात. परंतु आपल्या कामीं कोणता तरुण येतील हें मात्र त्यांची गहडदृष्टि सहज ओळखू शकते आणि नेत्र अुघडून त्याचेकडे त्यांनीं सस्मित अवलोकन करतांच त्या तरुणाचे ठिकाणीं त्यांचेविषयीं कांहींतरी अपूर्व आदरभाव प्रकट झाल्याशिवाय सहसा राहत नाहीं. त्यांच्यांत असणाऱ्या या निसर्गशक्तीचें सामर्थ्य देशाचे स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठीं व हिंदुधर्माचे रक्षणासाठीं त्यांनीं जो अतुल स्वार्थत्याग केला, ज्या अनंत हालअपेष्टा सहन केल्या आणि देहदंड सोसून त्यांनीं दोन तपें घोर तपश्चर्या केली त्यामुळें तर तें सहस्त्रपटीनें अधिक वृद्धिगत व प्रखर झालें आहे. ह्मणून तरुणांना सहसा न रुचणाऱ्या 'धर्म हवा कशाला' या सारख्या विषयावर लिहिण्यास व अपदेशिण्यास सर्वथैव योग्य पुरुष ते आहेत. हा ग्रंथ बाबासाहेबांनीं लिहिला आहे अेवढी गोष्ट देखील त्याची अेक प्रत प्रत्येक महाराष्ट्रीय तरुणाचे खिशांतून दृष्टीस पडण्यास पुरें आहे अशी माझी खात्री आहे.

त्यांनीं यापूर्वीं मराठींतून 'राष्ट्र मीमांसा' हा लहान पण विचार-प्रवर्तक ग्रंथ लिहिला आणि तेव्हांपासून महाराष्ट्रांतील तरुणांच्या राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेस त्यांच्या विचारानुसार वळण हळुहळु लागत आहे हें मार्मिक निरीक्षकांचे नजरेस आल्यावांचून राहणार नाहीं. धर्म आणि वंश यांच्या एकत्वावाचून राष्ट्रीयत्वाचे कल्पनेची पूर्णता होअूं शकत नाहीं हा सिद्धांत त्यांनी आपल्या पूर्व ग्रंथांतून परिश्रमपूर्वक प्रतिपादला आहे. हा सिद्धांत पुढें मांडून त्या राष्ट्रीयत्वाचे पायावर भावी देशकार्याची रूपरेषा त्यांनीं आंखून टाकली असल्यामुळें त्या कल्पनेंत अंतर्भूत होणाऱ्या धर्म शब्दाचा तात्विक विचारहि यथाशास्त्र करणें त्यांना क्रमप्राप्त होतें.

प्रस्तुत ग्रंथांतील प्रतिपाद्य विषय 'धर्म हवा कशाला' हा आहे. जगांत तत्वज्ञान्याची जात निर्माण झाल्यादिवसापासून जे कांही प्रमुख प्रश्न सनत्कुमाराप्रमाणें तत्वज्ञानाचे बुध्दिरूप विश्वांत अखंड संचार करीत असलेले दृष्टीस पडतात, त्यांपैकींच 'धर्म हवा कशाला' 'धर्मस्य किं प्रयोजनम्' हा अेक आहे. 'अथातो धर्मजिज्ञासा, अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' ही प्रत्येक द्विजाला ब्रह्मयज्ञांत करावीच लागते. तो मुखानें पूर्वोत्तर मीमांसा-शास्त्रांतील आद्यसूत्रद्वयाचा सर्व शास्त्रांचें प्रतीक ह्मणून उच्चार करून या

शास्त्राचें अध्ययन केल्याचें व धर्म अथवा ब्रीद यांचें सम्यग्ज्ञान संपादन केल्याचें श्रेय प्राप्त झालें अशी आपली समजूत करून घेत असतो. या प्रकाराला अखाद्यानें मिथ्याचार म्हटलें तरी त्यांत मोठी चूक नाही हें खरें. तथापि ही मीमांसा करून धर्मज्ञान व ब्रम्हज्ञान यांचें सोपपत्तिक अध्ययन करणें हें प्रत्येक द्विजाचें अक नित्यकर्म म्हणून आर्यसंस्कृतीचे संस्थापक समजत होते अेवढें तरी या संस्कारावरून स्पष्ट होण्यासारखें आहे. धर्म-विचार हा सर्व आर्यसंस्कृतीचा प्राण आहे. त्यामुळें बाबासाहेबांनीं 'धर्म हवा कशाला' हा ग्रंथ लिहून देशांतील सर्व सुबुध्द जनतेसमोर अक अत्यंत आवश्यक पण नितान्त अपेक्षिलेला विषय चर्चेकरितां अुभा केला आहे. हे त्यांचे मोठे अुपकार आहेत असेंच विचारांतीं कोणासहि दिसून येतील.

धर्मभावनांचा लोप ही समाजाचें सामर्थ्य नष्ट करणारी व त्यास अकालीं वार्धक्य आणणारी व्याधि आहे. ती आपले समाजास जडूं नये याची खबरदारी घेणें हें समाजांतील पुढाऱ्यांचें कर्तव्य आहे. तरुणांच्या हातांत प्रस्तुत कालांत कांहीं अका विशिष्ट विचारांचें वाङ्मय नित्य पडत असतें. तें तो करमणूक म्हणून वाचावयाला घेतो व तद्वारा धर्म, अीश्वर अित्यादिकांविषयीं त्याचें मन हळूहळू साशंक वनूं लागतें. अितकेच नव्हे तर धर्म हाच जगतांतील महान् अनर्थाचें व संकटपरंपरेचें मूल आहे व त्याचें अुच्चाटन झाल्याशिवाय जगास खऱ्या सुखाची, सनाधानाची व समृद्धीची प्राप्ति होणें शक्य नाही असाहि त्याचे मनावर थोड्याच काळांत पकड धरून वसते. अध्यापक व पाठक हेहि बराच वेळ मोठ्या कौतुकानें आपल्या तरुण मुलाची वरील प्रकारची विचारसरणी मोठ्या कौतुकानें अैकत असतात. परंतु या विचारसरणीचा परिणाम त्याचे ठिकाणीं कायमचा धर्मतिरस्कार निर्माण करण्यांत होत आहे अिकडे कोणीहि फारसें लक्ष देत नाही. अशा तऱ्हेनें 'लाफिंग गॅस' प्रमाणें हंसवित किंवा अखाद्या अस्वलीप्रमाणें गुद-गुल्या करीत त्यांच्यांतील सर्व सात्विक भावना व विचारांचें अधिष्ठान गुदमरून टाकलें जातें व तें अक मोठें संकट आहे याची वेळींच जाणीव कोणालाहि होत नाही. म्हणून तर आज काँलेजांतून कितीतरी विद्वान् तत्व-ज्ञानशास्त्रवेत्ते अुपलब्ध असतां अकालाहि या संकटाचे निराकरणार्थ सुलभ व सोपपत्तिक असा ग्रंथ लिहिण्याची बुद्धि अुत्पन्न झालेली दिसत नाही.

बाबासाहेबांसारख्या तरुणाशीं समरस होणाऱ्या व नित्य त्यांचे सात्रिध्यांत कालक्षेप करणाऱ्या विचारवंतांचे दृष्टीपासून ही स्थिति फार वेळ गुप्त राहणें शक्य नाही व अेकदां तो व्याधि तेथें मूळ धरून बसला आहे हें त्यांचे दृष्टीस पडल्यानंतर सर्व प्राचीन व अर्वाचीन शास्त्रांचें मंथन करून त्याचें निवारण करण्याची महौषधि तयार करण्याचे अद्योगास ते लागले व प्रस्तुत ग्रंथ हा त्या मंथनांत उपलब्ध झालेल्या अमृताचा कुंभ आहे आणि बाबासाहेब हे साक्षात धन्वंतरीप्रमाणें तो अमृतकुंभ हातांत घेऊन प्रत्येक तरुणास त्याचें पान करण्याचा आग्रह करीत आहेत असें दृश्य माझ्या डोळ्यासमोर हा ग्रंथ वाचीत असतां अुभें राहत असे.

‘धर्म हवा कशाला’ ही गंभीर समस्या सोडविण्यासाठीं बाबासाहेबांनीं हातीं घेतली व तिचा निरनिराळ्या तऱ्हांनीं विचार करून त्यांनीं जो निष्कर्ष काढला तो असाः—

‘धर्म हवा कशाला’ या प्रश्नाला सर्वजीवव्यापी परमसुखेच्छातृप्तिहेतु शक्य तितका सुलभ रीतीनें नि कमींत कमी कालांत परिपूर्ण व्हावा आणि तो हेतु सिद्ध करता यावा अशा प्रकारची वैयक्तिक नि सामुदायिक सुस्थिति, सुसंपन्नता नि सुरक्षिति अित्यादि पूर्णपणें प्राप्त झालेलीं असावींत अथवा थोडक्यांत ह्यणावयाचें तर या जगांतील अभ्युदय आणि प्राणीमात्रांना नैसर्गिक प्रेरणेनें प्रेरित करणारा परमसुखप्राप्तिहेतु—निःश्रेयस हीं दोन्हीहि यथार्थपणें मनुष्य समाजाला नि त्यांतील व्यक्तीला प्राप्त व्हावींत ह्यणून ‘धर्म हवा’ हें अुत्तर येथपर्यंतचें विवेचन, प्रमाणशोधन, विवरण, परीक्षण व निर्णय हीं आपणांला देत आहेत.’

या ग्रंथांतील सिद्धान्त हा जडवाद्यांना अुत्तर ह्यणून लिहिण्यांत आला आहे. धर्माचें प्रयोजन जीवाचें जडाहून भिन्न अस्तित्व तर आहेच. कारण धर्म हा दृश्याभितकाच अदृष्ट अशा एका तत्वाशीं मनुष्याशीं नव्हे तर यच्च्यावत् विश्वाशीं संबद्ध आहे असें गृहीत धरून चालतो. अितकेच नाही तर धर्मातील तत्वद्रष्ट्यांच्या दृष्टीनें दृश्य हें क्षणिक व नश्वर असून अदृश्य ह्यणून जें गृहीत धरलें जातें व ज्याच्या अस्तित्वावांचून धर्मप्रयोजन सिद्ध होणें अशक्यप्राय आहे तें अदृश्यच हें शाश्वत सत्य आहे. जे जडवादी आहेत

ते जीव हा ऐक जडामध्ये घडून येणारा रासायनिक परिणाम आहे असे समजतात. व अदृश्याचा हा सर्व खेळ भ्रममूलक आहे अर्थात् परलोक, पुनर्जन्म, परमेश्वर ही त्रिपुटी ही निव्वळ कल्पनांचा पसारा आहे असे ह्याणतात.

या ग्रंथांत बावासाहेबांनी जडवाद्यांचा सिद्धांत अनेक तऱ्हांनी खंडित केला आहे. आतां भौतिक शास्त्रांतील अनेक तज्ञांनी जडवादानें जगद्गूढाची समस्या सुटली नाही व पुढें केव्हांहि सुटणें शक्य नाही हें प्रांजळपणें मान्य केले आहे.

याप्रमाणें जडवादाचें निराकरण होत असलें तरी चैतन्यवादानें जगाचें गूढ सोडवतां येणें शक्य आहे काय असा प्रश्न अुरतोच. ऋग्वेदांतील 'नासदीय' सूक्त-द्रष्ट्या ऋषीनें हाच प्रश्न आपले पुढे ठेवला होता. त्याच-प्रमाणें 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । सदाधार पृथिवीं द्योमुते मां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ अित्यादि अृचा पाहणाऱ्या ऋषीच्या समोरहि तोच विचार होता.

वादरायण व्यासानें 'तत्तु समन्वयात्' या सूत्रानें वरील प्रश्नाचें श्रुतिवाक्यांच्या समन्वयावरून स्पष्ट लक्षण सिद्ध होतें असें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

श्रीमच्छंकराचार्यांनी आपल्या शारीर भाष्यांत 'वेदवाक्यानां समन्वये कृते ब्रह्मलक्षणं सिद्धति' असें म्हटलें आहे. आणि ब्रम्हसूत्रांतून व शारीर भाष्यांतून जीवब्रम्हनिदर्शक श्रुतिवचनांचा समन्वय करण्यांत आला आहे. परंतु हा समन्वय झाला व तद्वारा चैतन्यबीज ब्रम्हलक्षण सिद्ध झालें तरी अर्वाचीन सुशिक्षित आक्षेपकाचें समाधान होणें शक्य नाही. कारण वरील ग्रंथांतील विवेचनांत 'श्रुति' ही स्वयंप्रमाण आहे व तिच्या प्रमाणग्राह्यतेस मुख्य अडचण म्हणजे श्रुतींतील परस्पर विरोध तो वस्तुतः नाही; विरुद्ध दिसणाऱ्या श्रुतिवाक्यांचा समन्वय आहे व विद्वान् तो करूं शकतात अित्यादि गोष्टी गृहीत धरल्या आहेत. आधुनिक तर्कशास्त्रप्रवीण सुशिक्षित आप्तवाक्य अर्थात् श्रुतींना प्रामाण्य आहे असें मानीत नाहीत. म्हणून त्यांच्याशीं

निराळ्या तऱ्हेनेच वाद करून व निराळी प्रमाणपध्दति अवलंबून त्यांच्या शंकाचें निराकरण केलें पाहिजे. असें परीक्षण या ग्रंथांत बाबासाहेबांनीं करून जड हें परतंत्र आहे व चैतन्य हें स्वतंत्र आहे. स्वतंत्राधीन परतंत्र जडाला राहणें हें क्रमप्राप्त आहे हें अुत्तम तऱ्हेनें सिध्द करून दाखविलें आहे. जीवशक्ति अथवा चिच्छक्ति ही देहधारण करण्यास कां प्रवृत्त होते याचे कारणांची मीमांसा करून तीं कारणें सर्वव्यापी आहेत असा निष्कर्ष त्यांनीं काढला आहे.

हीं अनुमानें केवळ तर्कसिद्ध नसून त्याला मानवी अनुभवाचे पुराव्यानें वळकटी आणलेली आहे. सूक्ष्म आणि स्थूल यांमधील भेद व्यक्त करून स्थूल हें सूक्ष्म शक्तीच्या प्रेरणेनें व प्रोत्साहनानें कसें चालत असतें याचें विवेचन केलें व संस्कारात्मक शरीर अर्थात् लिंगदेहाची उपपत्ति समजावून दिली आहे.

जन्मांतरांचे सिद्धांतावर स्मृत्यभावामुळें येणाऱ्या आक्षेपांचें फार मार्मिक खंडन करून पुनर्जन्मतत्त्वाची विश्वसंमत प्रतिष्ठा वाचकांच्या निदर्शनास आणून दिली आहे. या सिद्धीकरितां त्यांनीं ग्रंथांत अनेक विश्वसनीय अुदाहरणांचा संग्रह केला आहे. त्या सर्वांच्या परिशीलनाचा सामवायिक परिणाम वाचकांचे मनावर पुनर्जन्मसिद्धान्त मान्य करण्यास अनुकूल असाच होतील.

याप्रमाणें आक्षेपांच्या शंकास्थानाचें समूल निरसन केल्यावर विश्वाला जाणणारा कोणीतरी आहे हें मत सर्व विद्वानांना कसें मान्य आहे हें निरनिराळ्या तत्ववेत्यांच्या व शास्त्रवेत्यांच्या ग्रंथांतील समर्पक वचनें अुद्धृत करून सिद्ध केलें आहे. जीवाचें अिष्ट सुखसाधनार्थ प्रयत्न किंवा जुन्या वेदान्त परिभाषेंत पुरुषार्थ हें आहे हें दाखवून दिलें आहे. सुख-कल्पनेचें वास्तविक रूप यावर मार्मिक विवेचन करून अुत्कृष्ट प्रकाश पाडला असून 'असीम सुखाची कल्पना' ध्येयरूपाने विशद केली आहे. आनंद-धन, निरतिशय-निरवधि-निरपवाद आनंदप्राप्ति हें ध्येय तर्कशुद्ध व अनुभवसिद्ध आहे असें ठरविल्यावर असीमसुखप्राप्तीचें शास्त्र म्हणजेच धर्म व हेंच धर्माचें प्रयोजन व यासाठींच धर्म हवा हा सिद्धांत अुत्तीत केला आहे.

कोणत्याही विचारी व परिपक्व बुद्धीच्या माणसास या ग्रंथातील सिद्धांत तर पटेलच व यांतील विचारसरणीच्या सूक्ष्मतेबद्दल व मार्मिकतेबद्दलहि सादर कौतुक करावेसे वाटेल.

बाबासाहेबांनीं जो विचार या ग्रंथाचे रूपानें पुढें मांडला त्याची चर्चा पाश्चात्य देशांतून अलिकडील काळांत अनेक विद्वानांनीं केली आहे. व ज्या मानवी अनुभवाचीं अुदाहरणें या ग्रंथांत बाबासाहेबांनीं संकलित केलीं आहेत तशीं मानवी अनुभवाचीं अुदाहरणें नीट परीक्षण करणाऱ्या संस्था मानसशास्त्र व अध्यात्मशास्त्र परलोकगत जीवशास्त्र अित्यादिकांच्या अभ्यास करण्यासाठीं पाश्चात्य देशांत निघाल्या आहेत. मायर नांवाच्या अेका शास्त्रज्ञानें 'Human Personality' म्हणून जो ग्रंथ लिहिला तो अशाच अुदाहरणांचें योग्य परीक्षण करून व त्यावर ग्रंथहि विचार करून लिहिला आहे. William Mc. Dougal म्हणून अेक नामांकित मानसशास्त्रज्ञ आहेत. त्यांनीं मानसशास्त्रावर अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. त्यांच्याहि विचारांचा ओघ प्रस्तुत प्रतिपादलेला सिध्दान्त हा भौतिक व मानसिक शास्त्रांच्या खोल अभ्यासावरून निष्पन्न होतो हें सिद्ध करणारें, त्यांचें अेक 'Religion and the Science of Life' म्हणून नुकतेंच निबंधाचें पुस्तक प्रसिद्ध झालें आहे. त्या विषयावरील अुपरोक्त निबंधाचे १६ वें पानावरील भाग अवश्य वाचकांनीं परिशीलन करावा. त्या निबंधाचा सारांश या प्रस्तावनेंत द्यावा असा प्रथम माझा विचार होता. परंतु विस्तारभयास्तव तो मोह मला आवरणें भाग पडलें. त्यांतील अेकच वाक्य येथें देतो. त्यावरून सर्व निबंधाचीहि परीक्षा वाचकास शीतावरून भाताची परीक्षा करतात त्याप्रमाणें करतां येतील.

'Here then we have yet another line of evidence that each man is not what to many scientists he has seemed to be, a fortuitious concatenation of physical forces, but is rather a ripple of the mighty ocean of spirit, an individualised ripple, small and feeble, yet sharing in the nature of the whole and not wholely detached from it'.

‘अनेक विज्ञानशास्त्रवेत्यांना वाटतें त्याप्रमाणें मनुष्य केवळ भौतिक शक्तींची सहजगत्या जुळलेली साखळी नसून तो महान् अशा चैतन्य सागरावरील अेक तरंग आहे. प्रत्येक तरंगाला स्वतंत्र वैशिष्ट्य आहे. तो लहानसा व दुर्बळ असला तरी त्या संपूर्ण चैतन्यसागराच्या क्रियाप्रक्रियेंत तो अंशभागी आहे—त्यापासून तो सर्वस्वी अलिप्त अथवा भिन्न नाही.’

यापेक्षां जीवाजीवांमधील संबंध अधिक मार्मिक शब्दांत कोणास तरी सांगता येतील काय ?

रसेल नांवाच्या लेखकांनी तर ‘One Thing That I know’ या नांवाच्या ग्रंथांत मर्त्य मनुष्यांस अतींद्रिय वस्तूच्या अस्तित्वाचे प्रत्यय कसे येतात याचीं कितीतरी अुदाहरणें सविस्तर दिलीं आहेत. Mc. Dougal साहेबांच्या ग्रंथातील अेक अुतारा देअून हा प्रस्तावनालेख पूर्ण करतो. ‘The evidence supports the view that religion and science have ample scope to approach even nearer to the truth without essential conflict to reality, without any sacrifice of the essentials of religion or any offence against the most rigid canons of scientific reasoning. It bids us be of good cheer; for truth and reason are not mere adaptations to environment, rather truth is a spiritual ideal and must in the end prevail and reason is the essence of the universe; while the beauty is the symbol of immortal things, a symbol which we can but dimly comprehend, things which the poet alone may tell of in the symbolic language of his art.’

“वास्तवतेशीं आवश्यक भासणाऱ्या कलहावांचून किंवा धर्माच्या मूलभूत तत्वांवर पाणी सोडल्यावांचून अथवा तर्ककर्कश शास्त्रीय सिद्धांतांना दुखविल्यावांचून धर्म नि विज्ञान यांना सत्याच्या समीपतर जाण्याला पुरेसा

वाव आहे, ही गोष्ट पुराव्यानें सिद्ध करणारी आहे. तें आपल्याला अुल्हसित राहण्याचा आदेश देतें, कारण सत्य नि बुद्धिवाद हीं केवळ परिस्थितीशीं टक्कर देण्यासाठीं वापरावयाचीं साधनें नाहींत, सत्य हें आध्यात्मिक ध्येय असून अंतीं त्याचाच जय होणार हें निश्चित. बुद्धिवाद हा तर विश्वांचें सार आहे. सौंदर्य हें अमर्त्य वस्तूचें प्रतीक आहे; आपण त्यांचें केवळ अंधुकपणेंच आकलन करूं शकतो. कवीच काय तो आपल्या कलेच्या प्रतीकात्मक भाषेत त्याचें वर्णन करण्यास समर्थ आहे.”

शास्त्र आणि धर्म यांतील विशेषाचा परिहार वरील वाक्यांत ग्रंथकर्त्यानें केला आहे अितकेंच नाहीं तर अेक दुसऱ्यास अपकारक आहे हें सुचविलें आहे. परंतु धर्माचें श्रेष्ठत्वहि त्यांत अुत्कृष्ट रीत्या व्यक्त केलें आहे.

वावासाहेबांच्या या सुंदर व गंभीर ग्रंथामुळे तरुण पिढीच्या विचारास अिष्ट वळण लागून त्याची बुद्धि व कर्तृत्वशक्ति धर्मसेवेस अधिक तत्पर व्हावी अशी शेवटीं मी भगवंताजवळ याचना करतो व त्यासाठीं लेखणी खालीं ठेवतो.

यवतमाळ, ता. २३-१२-३८ }
श. १८६० पौष शु. २ बुधवार }

माधव श्रीहरी अणे.

विषयप्रयोजन

जिचा दुरुपयोग भोंदू व लबाड लोकांकडून केला जात नाही अशी सर्व जगांत अेकहि गोष्ट नाही. भौतिक जगांतील गोष्टींमधील लबाडी अुमगण्याचीं साधनें हीं सहजसाध्य नि सर्वसामान्यांनाहि मोकळीं असल्यामुळे ती जशी लवकर अुमगली जाते तशी स्थिति मानसिक, बौद्धिक नि आध्यात्मिक जगताची नाही. लबाडी अुमगण्याचीं साधनें जितकीं जितकीं अल्पसंख्य अमूर्त स्वरूपाचीं नि म्हणून कमी कमी होत जातात तितकीं तितकीं त्या त्या क्षेत्रांत लबाडी नि भोंदूपणा अधिकाधिक होण्याचा संभव निर्माण झालेला असतो. ऐखादा खोटा रुपया वा सोनपितळ खऱ्या रुपया-सोन्यापामून ओळखतां येणें हें फारसें कठीण नाही; पण केवळ मनाच्या स्थितीवर अवलंबून असणाऱ्या भावनाप्रकटनाचे संबंधीं तसें नाही. 'स्नेह वा मैत्री दाखवित आपल्या स्वार्थासाठीं फसवूं पाहणारा मनुष्य हा पुष्कळ काळपर्यंत अुमगला जाणें कठीण असतें. कारण त्याच्या स्नेहदर्शनाचा खोटेपणा अुमगण्याचें बाह्य सृष्टीतील साधन अुपलब्ध नसतें. त्याची फसविण्याची क्रिया साध्य झाली अथवा फसवण्याच्या क्रियेचा बाह्य जगतांतील ऐखादा पुरावा स्पष्टपणें दृग्गोचर झाला तरच त्याचें कपट अुघड होणार; पण तत्पूर्वी त्याच्या प्रेमप्रदर्शनकालीं तें प्रेम खरें कीं खोटें हें अुमगणें सर्वथा अशक्यवत् होअून वसलेलें असतें. निरपेक्षता, सरलपणा, विश्वासपात्रता, प्रेम, देशभक्ति, अेकनिष्ठा, प्रामाणिकपणा अित्यादि मानसिक गुणांचें भोंद नि लबाडीचें आडंबर कोणीहि करूं शकतो; आणि तें अुमगण्याची शक्यता मात्र फारच थोड्यांना कधीनवतच लाभूं शकते. बौद्धिक जगांतहि त्या गोष्टीच्या अमूर्ततेमुळे भोंदूपणा नि लबाडी यांना विपुल क्षेत्र मिळूं शकतें. आध्यात्मिक क्षेत्रांत तर मग विचारूच नका. त्यांत लबाडी अुमगण्याची शक्यता तर फारच दुरावलेली असते. कारण या क्षेत्रांतील अमूर्तता ही सामान्यवर्गीयांच्या तर काय पण बुद्धिमान वर्गीयांच्याहि कल्पनाकक्षेंत येत नसल्यामुळे या क्षेत्रांत तर लबाडी नि भोंदूपणा हीं पुष्कळ काळ छपलेलीं नि सुरक्षितपणें चालूं शकतात. लबाडी नि भोंदूपणा चालविण्याला जितकें अधिक मुलभ नि

सुरक्षित असें क्षेत्र असेल तितका तितका या गोष्टींना अधिकाधिक अत येतो, ही गोष्ट आपल्याला थोड्याशा निरीक्षणाने कळण्यासारखी आहे.

सोने, रत्ने, मोती, विविध प्रकारच्या मूल्यवान् मात्रा-रसायने आदिक योग्य परीक्षणावाचून ज्यांचा खरेखोटेपणा सामान्य लोकांना समजणे कठिण असते अशा गोष्टीमध्ये अंतर गोष्टीपेशां लबाड्या नि फसवाफसवी ही अधिक होतात. ही जर साधारण भौतिक अशा प्रत्यक्ष जगांतली स्थिति आहे तर ज्या क्षेत्रांतली गोष्टीचा खरेखोटेपणा असामान्य शक्तिमत्तेच्या पुरुषावाचून कोणलाहि चटकन् अमुजणे शक्य नाही अशा मानसिक, बौद्धिक, आध्यात्मिक आदिक क्षेत्रांत लबाड्यांना नि फसवाफसवीनां मोकाट वाव सांपडतो यांत आश्चर्य काय आहे ! आणि अितकी फसवाफसवी भौतिक नि मूर्त अथवा अभौतिक नि अमूर्त जगतांत कित्येक गोष्टींविषयीं होते तरीहि त्या त्या गोष्टी खोटेपणा, भ्रमात्मक नि म्हणून त्याज्य आणि गह्य आहेत असें आपण समजत नाहीं. सोनपितळाने फसवणूक होते म्हणून सोने, रत्नांत खोटेपणा चालतो म्हणून रत्ने, मोती खरी समजून परीक्षाभावी खोटी हातीं आलीं यास्तव मोती, भोंदू देशभक्तांच्या फसवाफसवीचे अनुभवाने फसल्यामुळे देशभक्ति आदिक गोष्टी जगांत अस्तित्वांतच नाहीत-केवळ भोंदू नि लबाड लोकांनीं अल्पकेलेलीं हीं सर्व थोतांडें आहेत-असें जर कोणी वरळू लागला तर त्याची आपण वेड्यांतच गणना करूं. कमीत कमी त्या मनुष्याचे प्रलाप लक्ष देण्याच्या योग्यतेचे नाहीत, अपेक्षणीय आहेत-सिकडे लक्ष देण्याचे कारणहि नाही असेंच आपण म्हणूं. तेव्हां अेखाद्या गोष्टींत फसवाफसवी, भोंदूपणा, असत्यता नि अवडंबराचा धुमाकूळ यांचा मुकाळ आहे म्हणून ती गोष्ट वा वस्तूच जगांत नाही-ती केवळ भ्रमात्मक नि म्हणून त्याज्य नि हेय आहे हा युक्तिवाद निर्बुध्यांना कदाचित् चकवणारा असला तरी बुद्धिवानांनीं दुकून बघण्याअितकाहि योग्यतेचा नाही. ही गोष्ट सर्व विचारी लोक मान्यच करतील.'

ही गोष्ट ध्यानीं घेतल्यानंतर जर अेखाद्या सत्यासत्यतेविषयीचा निर्णय देण्याकरतां पुढें सरसावलेली मंडळी वरील मूर्ख युक्तिवादाचा धुरळा अडवीत अेखाद्या गोष्टीला खोटी, भ्रमात्मक, नि म्हणून हेय आणि त्याज्य म्हणून ओरड करूं लागली तर विचारवंतांनीं त्या त्यांच्या बडबडीकडे

यत्किंचित् सुद्धां लक्ष्य देण्याचें कारण नाही. अलुट अशी गोष्ट भ्रमात्मक आहे असें नसून या लोकांची कोल्हेकुशीच भ्रमिष्टपणाची आरोळी आहे असें समजणेंच श्रेयस्कर ठरेल. कारण कोणत्याहि गोष्टीच्या सत्यासत्यतेची कसोटी भोंदूपणा नि फसवाफसवीचा होणारा आरोप ही नसून ती निर-निराळ्याच गोष्टीवर अवलंबून असते. आणि याप्रमाणें निराळ्या नि स्वतंत्रपणें मिळूं शकणाऱ्या पुराव्यावाचून त्या त्या गोष्टीचा सत्यासत्यपणा पारखून पाहणें हाच अेक योग्य नि बुद्धिसंमत मार्ग आहे. हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे.

सध्यां जगांत बोलशेव्हिक लोकांकडून नि त्यांचे करवीं प्रतिपादन केल्या जाणाऱ्या मनाला भुलून हुरळून जाणाऱ्या तदनुयायांकडून 'धर्म' या विषयाची अवहेलना केली जात आहे. धर्मक्षेत्रांतल्या फसवाफसवी भोंदूपणा नि तदुद्भूत आपत्तींची मालिका आणि बुद्धिनिष्ठ चिकित्साबुद्धीचें समाधान करण्यास असमर्थ होणाऱ्या तत्वज्ञानविहीन पश्चिमीय ख्रिस्ती-मनाविषयीं अुत्पन्न होणारी स्वाभाविक अनादरबुद्धि यांच्या संयोगानें धर्मा-विषयीं झालेल्या हेयबुद्धीनें प्रभावान्वित होअून युरोपीय बोलशेव्हिक-सोशियालिस्ट जगत् 'धर्म ही अेक अफूची गोळी आहे, ढोंगी लोकांनीं निर्माण केलेली ही अेक स्वार्थसाधक युक्ति नि जादू आहे नि ह्मणून त्याचें कचाट्यांतून मनुष्यजातीनें सुटलें पाहिजे' असें मत प्रतिपादन करीत आहे. परंतु हें मतप्रतिपादन सत्य कीं असत्य याचा निर्णय पौर्वात्यांनीं-विशेषतः भारतवर्षीयांनीं केवळ समाजसत्ता-समाजवाद्यांच्या ह्मणण्याला प्रमाण मानून लावूं नये. कारण त्यांच्या ओरडींत प्रमाणसिद्ध प्रतिपादनाचा लवलेश नाही. तसें प्रमाणसिद्ध प्रतिपादन धर्माच्या सत्यासत्यतेविषयीं पूर्णपणें करून घेतल्यावाचून तद्विषयक निर्णयस्वीकृति नि तदनुसार मार्गावलंबन ही दोन्हीहि आपणाला विपथगामी केल्यावाचून राहणार नाहीत. आणि म्हणून साधकबाधक नि सारासार विचारपूर्वक या विषयाचा निर्णय लावून घेतला पाहिजे.

असा अेक संभव आहे कीं 'धर्म हा खोटा वा खरा ठरल्यावर जगाचें असें कोणतें मोठें कल्याण त्यावर अवलंबून आहे कीं ज्यासाठीं आज अितर सर्व अत्यावश्यकिय जीवनव्यवसायांच्या गडबडींत या प्रश्नाचा विचार अपरि-

हार्यतेनें केलाच पाहिजे' असा प्रश्न विचारला जातील. आणि या प्रश्नाचे उत्तर टाळणे हे युक्त नि उपकारक होणार नाही. जगातील जी जी गोष्ट जीवनकालाला अधिकाधिक व्यापक, अधिक उपयुक्त, अधिकाधिक अपरिहार्य नि म्हणून अधिकाधिक अवश्य असेल ती ती गोष्ट अधिकाधिक लक्ष देण्यास योग्य नि अवश्यकीय ठरेल. आरोग्य हे सर्व जीवनकालव्यापी होणे अत्यावश्यक आहे नि म्हणून आरोग्यशास्त्र हे अत्यावश्यक नि तत्संबंधी नियम-पालन उपकारक; चरितार्थसेधन हीहि गोष्ट अशी आहे की ज्याचेकडे दुर्लक्ष करणे या जगांत जीवनयात्रा सुखासमाधानाने चालविण्याची अिच्छा करणाऱ्याला टाळतां येणार नाही नि म्हणून जीवनार्थ साधनाच्या गोष्टी, शास्त्रे, कला, मनुष्य जीवनाला अत्यावश्यक नि उपयुक्त आहेत. कदाचित् जर आपला जन्म हाच आपला आरंभविंदू नि मरण हा प्राणिजीवनाचा पूर्ण-विराम-आधीं वा मागून केवळ शून्यमयता असते, जन्ममरण परंपरेची कल्पना ही भ्रामक आहे-ही गोष्ट विवेचक परीक्षणानंतर खरी ठरेल नि असेल तर सर्व खटखटच आटोपली, कांहींच अडचण अुरली नाही. मग वाटेल ते करावयाम सर्व दिशा मोकळ्या नि मग जगातील भौतिक अभौतिक अशा कोणत्याहि पंथांतील वा मनांतील विधिनिषेध न पाळतां साधेल नि जुळेल त्याप्रमाणे सर्व प्राणिमुलभ सुखलालसेच्या तृप्तीमाठीं मोकटापणे धावत मुटावयाला आपण चौखूर अधळूं या !!

पण जर वर सांगितलेल्या नि त्यासारख्याच सर्व जीवनव्यापी अितर गोष्टींच्याच मालेंत धर्म बसत असल्यास तोहि तितकाच अत्यावश्यक नि अपरिहार्य ठरेल. मग याहून तो अधिक आवश्यक नि उपयुक्त ठरल्यावर त्याचे महत्व, उपयुक्तत्व नि अेकांतिक आवश्यकता किती असेल हे कांहीं कोणास सांगावयास नको.

केवळ या शरीरांतल्या जन्मापासून तों मरणकालपर्यंतच्या कमी अधिक मानाने शंभर वर्षांच्या जीवनकालांत आवश्यक नि म्हणून अपरिहार्य ठरणाऱ्या धर्मेतर गोष्टींचे अितके महत्व जाणावयास पाहिजे तर धर्म सांगतो ते खरे असल्यास-त्याचे सांगीप्रमाणे-अनादिकालापासून कालातीत होई-पावेतो होणाऱ्या (पूर्वी झालेल्या, आतां असणाऱ्या नि पुढे होणाऱ्या) अनंत जन्मांतून प्रवाहित होणाऱ्या जीवनप्रवाहाला अिष्ट वळण देणाऱ्या,

आवश्यक मार्ग दाखवणाऱ्या, संकटसूचक करीत योग्यमार्गावलंबी ठेवणाऱ्या नि अंतीं जीवमात्रांच्या अनंत क्रियांमधून ज्या ऐक्या अिष्टतम नि म्हणून श्रेष्ठतम अशा परमानंदमयतेच्या स्वाभाविक अिच्छेकडे प्राणिमात्र जाणून व अजाणतां धावत जात आहे त्या स्वभावसिद्ध ध्येयाप्रत पोचवणाऱ्या धर्माची आवश्यकता नि अपरिहार्यता कितीतरी पटीनें अधिक असेल. हें त्रैराशिक सम असल्यामुळे याचें उत्तरीं धर्म ही वस्तू तुलनात्मकतेनें या जगांतील सर्वश्रेष्ठ नि ऐकमेव अत्यावश्य अशी गोष्ट आहे असेंच दिसून येतील.

आजकालच्या युरोपीय भौतिकवाद्यांचे—विशेषतः समाजसत्तावादी नि समाजसमतावादी (सोशियालिस्ट नि कम्युनिस्ट) लोकांचे—भ्रमोत्पादकतेचे नि खोटेपणाचे आरोप धर्मादि गोष्टीवर जितके आले आहेत तितके अितर कोणत्याहि गोष्टीवर कोणत्याहि लोकांकडून आलेले नाहीत. नि त्यामुळे सामान्यपणें ज्या आरोळांच्यानीं भोवतालचें वातावरण दुमदुमून जातें तीच गोष्ट सत्य मानण्याची प्रवृत्ति असलेला सामान्य जनसमाज विचार करण्याच्या स्थितींत सतत नसल्यामुळे 'भ्रमात्मक, खोटी, भोंदू लोकांकडून पुरस्कारलेली नि अफूच्या गोळीप्रमाणें लोकमनाला धुंदी आणणारी अनिष्ट अशी धर्म ही गोष्ट आहे' ही विवेकहीन आरोळी लोकमनावर भुरळ पाडून जगाला भ्रमांत पाडीत आहे.

या खोट्या, अप्रमाण नि म्हणून सर्वस्वीं त्याज्य मताच्या आरोळीची छाया दूर होऊन 'धर्म' या गोष्टीविषयींच्या सत्यासत्यतेचा विवेक लोकमनानें करावा आणि स्वतंत्र, योग्य नि सारासार विचाराला अुपकारक अशा प्रमाणशोधनानंतर 'धर्म' हा सत्य कीं असत्य नि तो अस्वीकार्य आणि म्हणून हेय नि त्याज्य अथवा स्वीकार्य नि म्हणून अत्यावश्य हें ठरवण्याचें साधन लोकांना हातीं यावें, म्हणून या पुस्तकाचा प्रपंच केला आहे आणि हें या पुस्तकाचें प्रयोजन आहे.

ग्रंथकर्ता.

अर्पण पात्रिका

श्री

वैदिक

धर्माविषयांची

एकनिष्ठा, मंडळाची

निरपेक्ष सेवा, अत्युच्च

सुहृद्स्नेह, स्पष्टवक्त्रेपणा, सरळता,

विनयशीलता इत्यादि दुर्मिळ सद्गुणसमुच्चयनिधि

कै. पुरुषोत्तम रामचंद्र परांजपे

ओव्हरसीअर व प्रमुख सभासद, हिंदुसंस्कृति ग्रंथ

संपादक व प्रकाशक मंडळ, नागपूर

ह्यांस मंडळाकडून हे पुस्तक

सादर प्रेमाने अर्पण

करण्यांत येत

आहे.

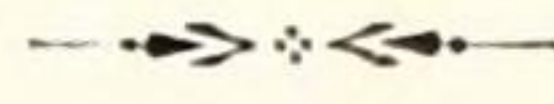
*

॥ ॐ ॥

धर्म हवा कशाला ?

१ विषय प्रवेश

मानवी जगामध्ये जी जी गोष्ट उत्पन्न होते ती ती गोष्ट त्या त्या वेळच्या कांहीं विशेष आवश्यकतानुसार उत्पन्न होत असते. निष्प्रयोजन अशी अेकही गोष्ट उत्पन्न केली जात नाही. आवश्यकता संपल्यावरहि कांहीं काळ ती गोष्ट अस्तित्वांत राहू शकेल, आणि त्या वस्तुची अडगळहि भासेल, कदाचित् तीपासून हानीहि होऊ लागेल, पण तिची उत्पत्ति मात्र अपुपुक्ततेवाचून झालेली नसते ही वस्तुस्थिति त्या त्या वस्तुची वेळ, स्थल, काल, नि स्थिती लक्षांत घेतां नीट विचार करणाऱ्याचे ध्यानीं आल्यावाचून रहाणार नाही. हाच सामान्य नियम 'धर्म' या वस्तुविषयीहि खरा असल्याचें थोड्याशा विचारानें दिसून येईल. ही आवश्यकता मनुष्यप्राण्याला केव्हां, कां नि कशी, वाटू लागली याचा शोध करीत असतां त्या आवश्यकतेच्या पोटीं नैसर्गिक कारणांचें अस्तित्व आहे किंवा कृत्रिम नि ह्मणून अनैसर्गिक कारणें आहेत हें पहाणें आवश्यक आहे. कृत्रिम नि ह्मणून अनैसर्गिक कारणें असलीं तर तीं कृत्रिम कारणें नाहींशीं केलीं कीं, मग धर्माचे अस्तित्वनाशाला वेळ लागणार नाही. पण जर नैसर्गिक कारणेंच या सृष्टींत चिरंतनपणें अस्तित्वांत असलीं तर त्या नैसर्गिक कारणांपासून धर्माच्या अस्तित्वाचें नैसर्गिक कार्य घडल्यावाचून रहाणार नाही. तेव्हां धर्म अस्तित्वांत येण्याची आवश्यकता उत्पन्न करणारीं कारणें, वा कारण काय आहे? तें नैसर्गिक आहे कीं अनैसर्गिक आहे? आणि अनैसर्गिक असल्यास तें नष्ट करून धर्माचीं 'अडगळ' काढून टाकतां येतील कीं नाहीं? हें बघण्याकरितां नि नैसर्गिक असल्यास तीं कारणें धर्माची आवश्यकता चिरंतनपणें टिकविणारीं आहेत कीं काय हें ठरवण्यासाठीं आतां आपण धर्माची आवश्यकता उत्पन्न करणाऱ्या कारणांचा शोध करण्याकडे वळूं.

२ धर्मावश्यकतेचें कारण काय ?

जगामध्ये जड वा निर्जीव नि चेतन वा सजीव असे दोन मोठे भेद पडतात. आवश्यकतेची जाणीव होणे ही गोष्ट जडामध्ये शक्य नाही. ती जाणीव सजीवामध्ये वा चेतनसृष्टींतच शक्य आहे. जगामध्ये ज्याप्रमाणे जड वा निर्जीव आणि चेतन वा सजीव असे भेद पडतात त्याचप्रमाणे चेतना-मध्येहि अज्ञान सजीव प्राणी नि सज्ञान सजीव प्राणी असे आणखी दोन भेद पडतात. माती, दगड, धातु, पाषाण, मणि, रत्न आदिक खनिज नि वनस्पति वृक्षादिक अुभिदज हे वर्ग सामान्यतः बोलावयाचें तर सृष्टीच्या जड विभागांत गणावयास चिंता नाही. (जगांत जड असें वास्तवतः कांहींच नाही, असें भौतिक प्रयोगशास्त्री प्रो. जगदीशचंद्र बोस सारखे विज्ञानशास्त्री यांनीं सिद्ध केले आहे.) बाकी अुरलेले ओल नि अुष्णतेमुळे अुत्पन्न होणारे कीटकादि स्वेदज प्राणी, अंड्यापासून अुत्पन्न होणारे मुंगीआदि लहान जीव नि पक्षी वर्ग आदिक अंडज प्राणी आणि स्त्रीपुरुषसंयोगापासून अुत्पन्न होणारे पशुवर्ग, वनचर नि मनुष्यवर्ग हे जारज प्राणी यांचा समावेश सजीव वा चेतन सृष्टींत होअू शकतो. परंतु वर सजीवांत जो अज्ञान सजीव नि सज्ञान सजीव म्हणून भेद दाखवला त्या भेदानुसार मनुष्यप्राण्यांव्यतिरिक्त सर्व जारज, अंडज नि स्वेदज प्राणी यांचा समावेश अज्ञान सजीव प्राण्यामध्येच करावा लागेल. मनुष्यप्राणीच काय तो ज्ञानवान् जीव आहे. भासलेल्या अवश्यकतेच्या पूर्तीसाठीं आपल्या बुद्धिबलाचा अुपयोग करून निरनिराळीं साधनें निर्माण करावयाचीं नि त्या साधनांद्वारा आपली अवश्यकतापूर्ति करून घ्यावयाची ही गोष्ट केवळ मनुष्यप्राणीच काय तो करूं शकतो. आणि ही बुद्धिशक्ति असणें नि तिचा अुपयोग करण्याचें सामर्थ्य असणें यालाच ज्ञानवत्ता समजतात. धर्माची आवश्यकता मनुष्यालाच भासली. आणि धर्मोत्पत्ति मनुष्यासाठीच जणू झालेली दिसत आहे. या धर्मोत्पत्तीच्या अनैसर्गिक कारणांची माहिती थोडीशी देअून नि त्यांचें स्वरूप वाचकांपुढें मांडून मग नैसर्गिक कारणांच्या शोधनाकडे वळणें बरें. त्यामुळे नैसर्गिक कारणें असल्यास तीं कळतांच 'कृत्रिम कारणें' पूर्वी माहित झालेलीं असल्यानें तीं नैसर्गिक कारणांपुढें किती कषुद्र, व्यर्थ, अवास्तव नि म्हणून त्याज्य ठरतात हें निराळें

प्रतिपादण्याची आवश्यकता अरुणार नाही. त्यासाठी कृत्रिम वा अनैसर्गिक कारणांचा अुल्लेख करून मग पुढील मार्ग आक्रमूं लागूं.

३ धर्माचीं कृत्रिम वा अनैसर्गिकशीं वाटणारीं कारणें

भारतांत चार्वाक, बृहस्पति, आदिक नास्तिक लोक नि पश्चिमेकडील हेकेल, डाल्टन, टिंडाल, डार्विन, आदिक परमाणुवादी, नास्तिक नि संशयवादी, लोक हे “धर्म हा कृत्रिम कारणांनीं निर्माण झालेला आहे—तो नैसर्गिक कारणांनीं अुत्पन्न झालेला स्वाभाविक असा नाही” असें प्रतिपादू लागतात. सांप्रतचे बोलशेव्हिक मतवादी लोक हेंच मत समुदायव्यापी होण्याकरितां प्रयत्न करूं पाहत आहेत. “सृष्टींतील निरनिराळ्या भौतिक द्रव्यांच्या अेकीकरणापासून रासायनिक क्रियेनें जीवशक्ति निर्माण होते आणि तें अेकीकरण बिघडून ती रासायनिक स्थिति विस्कटित झाली ह्यणजे ती नष्ट होते. निर्मितीच्यापूर्वीं वा नाशानंतर तिचें प्रकट वा अप्रकट अस्तित्व असूं शकत नाहीं. जीवशक्ति ह्यणजे रासायनिक परिणाम. यापलीकडे कांहीं नाहीं. परंतु कांहीं बुद्धिवान पण ढोंगी नि स्वार्थसाधू लोकांनीं आपला बडेजाव वाढावा, आपली पोळी पिकावी, आपल्या लगामीं जनसमाज लागावा, त्याचेवर आपलें वर्चस्व गाजवावें नि याप्रकारें आपण सत्ता, वैभव, सामर्थ्य नि भोगविलास अुपभोगावेत ह्यणून धर्म नांवाचें अेक ढोंग नि सोंग अुभें केलेलें आहे. धर्म ह्यणजे अेक अफूची गोळी आहे. त्यांत वास्तवता कांहीं नाहीं. जीवच मुळीं विनाशी नि रासायनिक सृष्टिपरिणाम आहे. मरण्यानंतर तो नष्ट होतो. तेव्हां परलोक, चिरंतन जीवन, पुनर्जन्म आदिक सर्व गप्पा आहेत. याचें नादीं मनुष्यानें लागूं नये. भारतीय नास्तिकांचें मतें प्रेतें जाळीत असल्यामुळें भस्मीभूतस्य (भस्म झालेल्या) नि पाश्चात्यादि लोक प्रेतें पुरित असल्यामुळें धूलीभूतस्य (माती झालेल्या) देहस्य पुनरागमनं कुतः (देहाचें वा त्या देहांतील त्या रासायनिक परिणामानें निर्माण झालेल्या जीवाचें पुनरागमन कोठून होणार?)” हा या सर्वांच्या ह्यणण्यांतील तात्पर्यांश आहे.

खरोखरीच जर अशी स्थिति असेल, अशीच वस्तुस्थिति सिद्ध होतील तर मग धर्मादींचे बंड जितके लवकर मोडेल तितके चांगले. सृष्ट पदार्थांच्या संयोगामुळे नैसर्गिकपणे पण विशिष्ट प्रकारे निर्माण होणाऱ्या जीवाने जन्मापासून मरेपर्यंत सर्व प्रकारच्या कर्मांना एकमेव प्रेरक होणाऱ्या सुखेच्छेला अनुसरून आपल्याला अधिकांत अधिक सुख कसे मिळेल हे बघत ते मिळविण्यांतच मग्न राहावे. त्यानें मागे-पुढे, आजूबाजूला बघण्याचे कारणच नाही! "मला केवळ सुख उपभोगावयास मिळावे" या नैसर्गिक अिच्छेची आज्ञा शिरसाबंध मानीत आणि अितर कोणत्याहि गोष्टींच्या अफूच्या गोळ्यांकडे दुंकुनहि न वधतां सुखतृप्त्यर्थं कर्मपर रहावे हेच त्याचे निसर्गदत्त नि निसर्गप्रेरित कर्तव्य ठरते. समाजाकरितां त्यानें झीज सोसली वा अितरांच्या उपयोगी पडण्याकरितां कर्म केले तरी तसें करणे आपल्या सुखाला पोषक-वर्धक-अुपकारक होतील तरच करावे. अुलट जर शारीरिक आदिक अुत्कट बळाचे योगाने वा जन्मतःच मिळालेल्या अेकाद्या असामान्य शक्तीच्या सामर्थ्यानें सर्वांच्या छातीवर नाचत, सर्वांच्या सुखांचा बळी घेत नि सर्वांना दुःखामध्ये लोटूनहि स्वतःचे सुख अुभंगपणे नि निरपवाद रीत्या मरेपर्यंत अुपभोगतां आले तर त्यानें निःशंकमनें तसें वागावे. ते अगदीं नैसर्गिक नि स्वाभाविक कृत्यच ठरेल. त्यांत वाअीट असें कांहींच नाही. अशा अनिर्बंध सुखाला आळा घालावा लागलाच तर तो केवळ स्वतःचे सुखाला अितरांकडून अडथळा होतील या भीतीमुळेच घालावा लागेल. त्या व्यतिरिक्त "स्वतःचे सुखाचा संक्षेप करण्यास स्वाभाविक नि ह्मणून निसर्गातर्गत दुसरे कोणतेहि कारण प्रेरक नाही." असा तर्कनिष्ठूर निर्णय या निसर्गसिद्धांतवाद्याला मान्य करावा लागेल. पण हा त्यांच्याच मूलभूत सिद्धांतानुसार निघणारा तर्कनिष्ठूर निर्णय मान्य करावयाला त्यांची जीभ धजावत नाही. त्यांचे मनाला धीरोसा येत नाही. त्यांच्याच सिद्धांतपक्षामुळे स्वीकारावा लागणारा हा निर्णय मनुष्य स्वभावांतर्गत अुपजत बुध्दीला कसासाच वाटतो. मनुष्याची अुपजतबुद्धि हा निर्णय स्वीकारीत नाही. आणि त्यासाठीं स्वार्थत्यागाची अुत्तमता सिद्ध करण्याकरितां जडवादी कच्च्या पायांच्या युक्तिवादांचे आधार घेअूं लागतो. त्या तर्कनिष्ठूर निर्णयाचा तो स्वीकार करूं शकत नाही.

४ पाश्चिमाच्यांत नास्तिकता कां प्रबल झाली ?

भूतकालांतून भूतकालाशीं सुसंगति बिघडूं न देतां वर्तमानकाळ निर्माण झालेला असतो. आणि भविष्यकाळहि वर्तमानकाळाची सुसंगति न सोडतां अुदयाला येत असतो. मधूनच धूमकेतूसारखा वाटणारा संबन्ध-विहीन फरक सुद्धां सूक्ष्म दृष्टीनें मूलशोधन केलें असतां पूर्वकालाशीं संबद्ध झालेला दिसून आल्यावांचून रहात नाहीं. या नास्तिकतेला प्रबल आधार मिळून तिचें स्वरूप विशेष व्यापक नि स्थिरस्वरूपी होण्याला पाश्चात्य भौतिकशास्त्रवाद्यांचे जडशास्त्रसिद्धांत कारणीभूत झालेले आहेत. पण हे जडशास्त्रसिद्धांताचे प्रतिपादकसुद्धां जडवादाचाच पुरस्कार कां करूं शकले याचा विचार करतां त्याचें बीज जडशास्त्रें अुदयाला येण्याच्या पूर्वकालांत रुजलेलें होतें असें दिसून येतील. पाश्चात्य देशांत अथवा अधिक निश्चित अर्थीं बोलावयाचें तर हिंदुस्थान नि हिंदुस्थान-शिष्य झालेल्या चीन, जपान, सयाम, तिबेट, ब्रम्हदेश आदिक आशियांतील देशांव्यतिरिक्त जगांत सर्वत्र पसरलेलीं धर्ममतें या नास्तिकतेच्या—या प्रबल नि निश्चित आधारावर अुभारलेलीं वाटणाऱ्या नास्तिकतेच्या—मुळाशीं कारण झालेलीं आहेत असें दिसून येतील. यहूदी, मुसलमान नि सांप्रतच्या ख्रिस्ती मतांमधून तत्वज्ञानाला ठाव राहिलेला नाहीं. आत्मस्वरूपज्ञान, पुनर्जन्मसिद्धांत, कर्मानुरूपजन्म, इत्याद्यनेक तत्वज्ञानोद्भूत सिद्धांत तत्वज्ञानाचे पारखेपणामुळें त्या मतांना मुळींच ठाअुक नाहींत. सांप्रतच्या ख्रिस्ती मतांत नि येशुनें प्रतिपादलेल्या धर्मोपदेशांत महदंतर पडलेलें आहे. येशु ख्रिस्त हा बौद्धपंथांतील अेका अुपपंथाचा अनुयायी होता. आणि त्यानें जो अुपदेश दिल्या त्याचें स्वरूप बौद्धपंथाशीं बहुतेक मिळतें जुळतें होतें. पुनर्जन्म, कर्मानुरूप जन्म, आदिक सिद्धांत त्यानें आपल्या अनुयायांना अुपदेशिले होते. पण धर्मपंथ-विचलित झालेल्या तत्वज्ञानविहीन यहूदा आदिक मतांचा पगडा बसलेल्या त्या देशो-देशींच्या लोकांना ही शिकवणुक न पटून वा न आवडून पुढें त्यांनीं तो भाग काढून टाकीत आपल्या मनाशीं जुळत्या कल्पना ख्रिस्तानें अुपदेशिलेल्या गोष्टींत घुसडून दिल्या-नको होत्या त्या गोष्टी नि सिद्धांत काढून टाकले आणि सांप्रतच्या ख्रिस्ती मताची अेक खिचडी सिद्ध केली. अिसवी सन

३००-४०० च्या सुमारास कान्स्टँटिनोपलमध्ये भरलेल्या 'धर्मपरिषदेत' पुनर्जन्मादिक सिद्धांत हे अमान्य म्हणून ख्रिस्ती धर्मोपदेशांतून काढून टाकीत नि तो अपदेश यहूदी मताशीं शक्य तेवढा जुळता करून घेत आज दिसणारें ख्रिस्ती मत अभारण्याची घटना घडून आलेली आहे. वर निर्देशलेल्या सर्व मतांत पुनर्जन्मादि सिद्धांताच्या अभावामुळें अेकप्रकारें नास्तिकतेची गर्भ-स्थापना केली गेली. या सर्व मतांत 'मनुष्य' मेल्यावर जो पुरला जातो तो त्याच देहानें सृष्टीच्या अंतीं आश्वरी शक्तीनें नि अिच्छेनें पुन्हां जिवंत होतो; अशा जिवंत झालेल्या सर्वांना तो आश्वर स्वर्गांत वा नरकांत आपल्या अिच्छेप्रमाणें (वा लहरीप्रमाणें वाटल्यास ह्मणा) ढकलून देअून मोकळा होतो असें सांगितलेलें आहे.

मनुष्याचा मृतदेह पुरल्यानंतर वा अशाच प्रकारें त्याची कांहींतरी व्यवस्था लावल्यानंतर तो देह सडतो, कुजतो, नष्ट होतो आणि पुढें मातीशीं मातीरूपानें बहुतेक मिसळून जातो. असा प्रत्यक्ष अनुभव स्थली-स्थलीं येत असून सुद्धां तोच देह पुन्हां जिवंत होतो हें कसें शक्य मानलें जातें याचें आश्चर्य वाटेल. पण तसें वाटण्याचें कांहींच कारण नाहीं. अनियमित नि नियमरहित खुदाची वा आकाशांतल्या वापाची समर्थ अिच्छा हें सर्व कांहीं करूं शकते ही भोळीभावडी वेडी समजूत त्या आश्चर्यात्पादी स्थितीचें समाधान करीत असली पाहिजे. [युरोपीय देशांतील बुद्धिमान् नि विचिकित्सक लोकांची दृष्टि जेव्हां भौतिक शास्त्राकडे वळली तेव्हां त्या शास्त्रांच्या साह्यानें भौतिक वाढ झपाट्यानें झाली आणि प्रमाणावांचून कोणतीहि गोष्ट सत्य ह्मणून स्वीकारावयाचीच नाहीं अशा विचिकित्सक बुद्धीमुळें निसर्गातःच स्वतंत्र बनणारी मनोवृत्ती पाश्चात्य मनांत प्रकट झाली.

भौतिक शास्त्राचे शोधक नवीन नवीन शास्त्रीय शोध करतात तेव्हां त्यांच्या शोधक बुद्धीची अेक विशिष्ट रचना झालेली असते. ज्ञात झालेल्या शास्त्रीय सत्यांच्या समवायांमुळें शोधक बुद्धीच्या कुशाग्रतेनें त्यांना संभवनीय वाटणाऱ्या अशा कांहीं गोष्टींची अंधुकशी कल्पना त्यांच्या बुद्धीपुढें अुभी राहते आणि तदनुसार ते आपल्या प्रयोगशाळेंत प्रयोग करतात. पुढें बुद्धीला अंधुकपणें दिसलेल्या संभवनीय गोष्टीची सिद्धता झाली ह्मणजे त्याला शोध

लागल्याचें स्वरूप येतें. वाफेनें चहादाणीचें झांकण अुडतें आहे हें पाहून वाफेच्या अंगीं असलेल्या शक्तीनें यंत्राला प्रेरणा देतां येतील ही संभवनीय शक्यता वाटलेल्या शोधकानें प्रयोगशाळेंत प्रयोगावर प्रयोग करून आगगाडीच्या अंजीनाचा शोध लावला. विद्युद्वाही धातूच्या तारांचें द्वारा संदेश दूरवर पाठवतां येतील ही संभवनीयता वा शक्यता वाटून त्यासंबंधीं शोध सुरू झाले. आणि अनेक प्रयोगांतीं तारायंत्राची कल्पना सिद्ध झाली. जर्मनीच्या झेपेलीनला विमानोड्डाणाची निश्चित शक्यता ध्यानांत आली. त्या प्रयत्नांत त्यानें आपलीं सर्व संपत्ती व्ययीं घातली, ऋणाचा भार वाढवून ठेवला, लोकांनीं त्याला वेड्यांत काढलें, तरी त्याचे मनांतून त्या शक्यतेचें ठाणें अुठूं शकलें नाहीं. पुढें भुतपूर्व जर्मनीच्या केसरचे साहचर्यावर पुन्हा प्रयोगाला त्यानें हात घातला. नि ती कल्पना प्रत्यक्ष मूर्त स्वरूपांत सिद्ध करून दाखविली. हें येवढें येथें सांगावयाचें कारण असें कीं, सांप्रतचे प्रयोगसिद्ध शास्त्रवादी वा भौतिक शास्त्रवादी नवीन शोध करीत असतां त्यांचे मनांत शोधनीय वस्तूच्या वा गोष्टीच्या शक्यतेची वा संभवनीयतेची पूर्व कल्पना पहिल्यानें अुत्पन्न होते. पुढें तदनुसार प्रयोग चालू होअून मग त्या कल्पनेची सत्यता ठरणें वा न ठरणें हें घडूं शकतें, हें ध्यानीं यावें. पश्चिमीय धर्ममतांत आत्म्याचे स्वरूपाची नि पुनर्जन्माच्या सिद्धांताची यत्किंचित् सुद्धां ओळख होत नाहीं. त्याचा गंधहि तेथें सांपडत नाहीं. केवळ जमीनींत पुरल्यावर सडून, कुजून, माती होअून गेलेला देह पुन्हां सृष्टीच्या अंतीं परमेश्वराचे अंगीं त्या धर्ममतानें चिकटविलेल्या काल्पनिक नि म्हणून अवास्तव सामर्थ्यानें जिवंत होणार हें अनैसर्गिक नि बुद्धीला कधींहि न पटणारें म्हणणें केव्हांहि सत्यतेच्या कक्षेंत येणें शक्य नाहीं असें वाटून त्यांच्या धर्ममतांकरवीं आत्मादिकांविषयीं नकारात्मक ठसा वळलेल्या भौतिक शास्त्रवाद्यांच्या दृष्टीनें विविध द्रव्याच्या अेका विशिष्ट प्रमाणांत नि विशिष्ट प्रकारें झालेल्या संयोगानें अेक जीवरूप परिणाम अुत्पन्न झालेला त्यांना दिसतो; नि म्हणून तें मिश्रण बिघडतांच जीवरूप परिणाम नष्ट होतो असें त्यांनीं ठरवलें. त्याला स्वतंत्र नि चिरंतन अस्तित्व नाहीं याच गोष्टीच्या प्रतिपादनाकडे त्यांच्या त्या मूळ ठशांनीं त्यांचा कल वळविलेला होता. तेव्हां ज्या गोष्टीची

शक्यता वा संभवनीयता त्यांच्या कल्पनाकवषेतहि आली नाही, त्या आत्म्याच्या अस्तित्वादिक सिद्धांतांना त्यांच्या करवीं अस्ति पक्षीं शोध लावतां येण्याचा मार्गच बहुतेक खुंटला गेलेला होता. त्यांत आश्चर्य तें काय ? पूर्वग्रहानुरूप कल्पना सुचून तदनुसार धर्मसंबंधीं शोधांत नास्तिकांचें मत प्रतिपादित होत आहे. या विधानाची सत्यता दुसऱ्या अेका प्रतिद्वंद्वी अुदाहरणावरून स्पष्टपणें लक्षांत येण्यास साहच्य होतील म्हणून तशा अेका प्रख्यात अुदाहरणाकडे वळूं. श्री जगदीशचंद्र बोस हे प्रख्यात विज्ञानशास्त्री सर्वप्रसिद्ध आहेत. सर्व जगांत चैतन्य भरून अुरलेलें आहे अशी शिकवण देणाऱ्या आर्यसंस्कृतींत त्यांचा जन्म झालेला असल्यामुळें त्यांना त्या कल्पनेपासून सहजगत्या सुटका करून घेतां येणें शक्य नव्हतें. सर्व जगांतील विज्ञानशास्त्री निरपवादरीत्या जडवादी असतांहि आणि 'चेतनवर्गाचें शास्त्र नि अचेतनवर्गाचें शास्त्र हीं पृथक्च टेवा, या दोहोंचा मेळ घालण्याच्या भरीस पडूं नका (तो मूर्खपणा होतील.)' असें पाश्चिमात्य विज्ञानशास्त्र्यांनीं सर्वज्ञतेचा डौल आणून वजावले असतांना सुद्धां 'सर्व जगांत चैतन्य भरलेलें आहे' या शिकवणुकीच्या हिंदू संस्कृतीचा ठसा त्यांच्या मनोभूमिकेंत ठाणें धरून होता. या संस्कारानें सर्व वस्तुमात्रांत चैतन्यांश आहे हा हिंदुत्वज्ञानानें प्रतिपादलेला सिद्धांत भौतिकशास्त्राच्या प्रयोगसिद्ध मार्गानें सिद्ध करून दाखवितां येणें शक्य होतील असें वाटून त्या मार्गानें त्यांचे प्रयत्न चालू झाले. आणि दीर्घपरिश्रमानें नि स्वतःच्या अतिसूक्ष्म परिणामदर्शी यंत्राच्या साहच्यानें केवळ वनस्पतींमध्येच नव्हे तर धातूंमध्येहि सजीव प्राण्यामध्ये दिसणारी संवेदनाशक्ति-जाणीव-वास करीत आहे हें सिद्ध करून पाश्चिमात्य भौतिक शास्त्रांच्या क्षेत्रांत प्रचंड विचारक्रांति घडवून आणली. पाश्चिमात्य भौतिक शास्त्रवाद्यांचा कल नास्तिकता प्रतिपादनाकडे वळण्याचे कारणांची जी मीमांसा मार्गें केली आहे तिला या वर दिलेल्या श्री जगदीशचंद्रांचे अुदाहरणानें पुष्टीच मिळत आहे.

याप्रमाणें पाश्चिमात्य प्रयोगसिद्ध भौतिक शास्त्रांचे तज्ञांकडून नास्तिकता गृहीत कां धरली गेली नि त्याच कारणामुळें आत्म्याचें भौतिक द्रव्यापासून स्वतंत्रपणें अस्तित्त्व असल्यासंबंधानें त्यांना आतांपर्यंत प्रयोगसिद्ध पुरावे का

मिळाले नाहीत हें लक्षांत घेतां हें त्यांचें नास्तिक्यमतप्रतिपादन निर्विवाद सिद्धांतरूपानें स्वीकारतां येत नाही तें कां हें स्पष्टपणें कळून येतें. यावरून धर्मादिक गोष्टींचें अस्तित्व निर्माण होण्याला कृत्रिम कारणेंच कारणीभूत झालेलीं आहेत हें सिद्धांतपक्षीं म्हणणें लंगडें, कोतें, प्रमाद-शंका उत्पन्न करणारें आहे हें पाहिल्यावर धर्मादिकांना नैसर्गिक नि म्हणून स्वाभाविक कारणें अस्तित्वांत आहेत कीं काय ? असल्यास तीं कोणतीं ? तीं कारणें स्वाभाविक आहेत असें सिद्धांतरूपानें ठरल्यास धर्मादिक गोष्टी मनुष्याकरितां अपरिहार्यतेनें आवश्यक आहेत काय ? हें पहाणें ओघप्राप्तच झालें आहे. याप्रमाणें परिशोधन करून नैसर्गिक नि स्वाभाविक अशीं कारणें सांपडल्यास धर्मादिक अत्यंत आवश्यक नि म्हणून अपरिहार्य आहेत असें ठरल्यावर नास्तिकतेच्या मुळावर सहजगत्याच कुठाराघात झाल्यासारखें होणारें असल्यामुळे नास्तिकताखंडनाचे दुबार श्रम घेण्याचें कारणहि अुरणार नाही. म्हणून आतां स्वाभाविक कारणांच्या शोधाला हात घालूं.

५ धर्माच्या अस्तित्वाला नैसर्गिक नि म्हणून स्वाभाविक कारणें आहेत काय ?

धर्म म्हटला कीं अकणान्याचें मनांत पहिल्यानें नि अगदीं प्रामुख्यानें ज्या अेका वस्तूविषयीं स्पष्ट, दळदळीत, अनिवार्य, आणि अपरिहार्य अशी कल्पना येते ती वस्तू म्हणजे 'अीश्वर' ही होय. हा अीश्वर कोण नि कोणी निर्माण केला ? जगाच्या घटनेंत सजीव-निर्जीव असे दोन मोठे ठोकळ नि मुख्य विभाग पडतात हें मागें सांगितलेंच आहे. त्यांपैकी जडाला आपलें अस्तित्वाचें ज्ञान असणें शक्य नाही. जडवत्ता-जडपणा-ह्मणजेच ज्ञानाचा अभाव होय. आणि तसें असेल तेव्हांच त्याला जड ह्मणतात. तसें नसेल त्या वस्तूचा अंतर्भाव जडांत, निर्जिवांत न होतां सजीवांत-चैतन्ययुक्तांत होतील. या जडाचें अस्तित्व, जडाचें जडत्व, यांचें ज्ञान सजीवालाच शक्य आहे. जडाला आपले अस्तित्वाचे सिद्धीसाठीं जणू कांहीं ज्ञानशक्तीमत्तेच्या-सजीवाच्या तोंडाकडे बघत

वाट पहात बंसावें लागतें. जडाचें अस्तित्व आहे हें ठरविणारी, अेक प्रकारें जडाचें अस्तित्वाला सत्यत्व देणारी, जर कोणती शक्ति असेल तर ती ज्ञानशक्ति-चित्शक्ति-जीवशक्ति हीच आहे. जड जगतावर अस्तित्वाचा ठसा मारून 'जगत् हें सत्य आहे' हें ठरविणारी, सांगणारी, मानणारी जाणणारी, ही ज्ञानशक्ति आहे. हिच्यावांचून अस्तित्वाचा आहेपणाच सिद्ध होणें अशक्य-सर्वथैव अशक्य आहे. अशी ही ज्ञानशक्ति वा चित्शक्ति प्रत्येक देहांतून-मग तो अत्यंत निकृष्ट प्रतीच्या किड्याचा वा जीवाणूचा असो वा अत्यंत अुन्नत स्थितीला पोहोंचलेल्या मनुष्यप्राण्याचा असो, त्या देहांतून हा ज्ञानवत्तेचा 'मी', हा चैतन्यांश 'मी', जगाचें अस्तित्व जाणून त्यावर आहेपणाचा वा सत्यत्वाचा ठसा मारणारा 'मी' गर्जना करित आहे. जगांतील यच्चावत् वस्तूना आपल्या अस्तित्वाच्या सिद्धी-करितां या सजीव सृष्टीमधून व्याप्त झालेल्या दिसत असणाऱ्या ज्ञानसत्ता-धारी 'मी' वर अवलंबून-सर्वस्वीं अवलंबून-रहावें लागत आहे. जणूं कांहीं विश्वभर पसरलेला चैतन्यात्मा प्रकटन कार्याला सक्कम झालेल्या प्रत्येक देहाच्या खिडकींतून स्वतःच्या अस्तित्वाचे प्रकाशकिरण या 'मी' पणाच्या रूपानें जगावर पाडीत जगाच्या अस्तित्वावर सत्यतेचा ठसा वठवीत आहे. सर्व देहांच्या मार्गें सर्व देहांना प्रकाशमान करणारी चैतन्यशक्ति जरी अेक असली तरी देहभिन्नत्वानें प्रत्येक किरण पृथक् पृथक् होअून आपापला 'मी' देहाश्रयानें लहान, मर्यादित नि अल्पशक्त करून ठेवित आहे. तथापि पूर्वी सर्वव्यापित्वाच्या शक्तींत त्याचें मूळ असल्यानें त्या सर्वव्यापित्वाचे अनुभवाची महत्ता तो कशी विसरूं शकणार? पूर्वानुभूत सर्वव्यापित्वाची स्वभावगत जाणीव सांप्रतच्या संकोचित, मर्यादित, नि अल्पशक्त 'मी' च्या स्वरूपाशीं जुळत नसल्यानें त्या जाणीवेचें अधिष्ठान माझ्याहून निराळें आहे असें अंशतः वाटून त्या पूर्वानुभूत जाणिवेला विषय होणाऱ्या सर्वव्यापित्वाच्या आपल्याच पूर्वरूपाला तो 'अीश्वर' दृष्टीनें मानूं लागला. आतां ही जाणीव ज्या मानानें कमी अधिक अंधुक, अस्पष्ट असेल त्या मानानें त्या 'मी' च्या जाणीवेतील तें अीश्वरी स्वरूप कमी अधिक विकृत, विपर्यस्त, नि चुकत्या स्वरूपाचें

असूं शकेल. "जर जगत् सत्य असेल, तर हें जगत् जितकें आणि ज्या मानानें सत्य आहे असें मानीत असाल, कमींत कमी तितकें नि त्या मानानें तरी सत्य त्या जगताचें अस्तित्वाला सत्यता देणाऱ्या ज्ञानशक्तिमान अनेक देहधारी जीवशक्तीचें—जीवात्म्याचें—आणि सर्वदेहव्यापी शिवशक्तीचें—परमात्म्याचें—श्रीश्वराचेंहि अस्तित्व मानलेंच पाहिजे. जगताच्या अस्तित्वाला अस्तित्व देणारा, नि जगाचें सत्यत्व सत्य ठरविणारा जर असत्य, खोटा, भ्रमकल्पित, नि अस्तित्वांत नसणारा ठरवूं पहाल तर जगताचें अस्तित्व सत्य आहे याचा पुरावा काय? कशावरून जगत् सत्य याचें उत्तर कोण काय देउं शकेल?

प्रयोगशास्त्री, विज्ञानशास्त्री, नास्तिक्यप्रतिपादक ह्यणेल कीं, 'अहो! हें आह्मीं प्रयोगानें सिद्ध झालेलें पाहिलें आहे. प्रयोगानुभवावरून जीवरूप परिणाम उत्पन्न होतो. वास्तविक जीव वा चैतन्य यांना स्वतंत्र अस्तित्व नाहीं.' या उत्तरावर फार मोठा आक्षेप आहे नि तो आक्षेप पूर्वीच्या च्छेदकापर्यंतच्या प्रतिपादनांत ध्वनित झालेला आहे. तुम्ही खोटे आहांत याला प्रमाण काय? असें विचारलें तर 'आम्ही' वा 'मी' हें सिद्ध केले ह्यणून; आणि जगत् सत्य आहे हें तरी सत्य कशावरून? जगताच्या सत्यतेला अबाधित पुरावा काय? असें विचारलें तर त्या सत्यतेचा अनुभव 'आह्मी' वा 'मी' घेतो म्हणून; हें नि असेंच उत्तर येणार! या उत्तरांत जगांतील साऱ्या निसर्गनिययांच्या त्रिकालाबाधितपणाचें प्रमाण, जगाचे निःसंशय अस्तित्वाचा पुरावा आणि या जीवशक्तीचे वा चैतन्यशक्तीचे खोटेपणाचा-नास्तित्वाचाहि अत्यंत प्रमाणसिद्ध नि सर्वांनीं मानलाच पाहिजे असा सत्य निकष-सत्याची कसोटी-कोण तर आमच्यांतील 'मी' वा 'आम्ही'. जड जगताची सत्यता सिद्ध करणारा, जगताची सत्यता जाणणारा, सर्व विश्वाची सत्यता ज्याचेकडून सिद्ध केली गेल्यावांचून सत्य ठरूं शकत नाहीं तो 'मी' वा 'आम्ही' असत्य नि अस्तित्वांत नसणारा आहे असें म्हणणें म्हणजे केवळ निरर्थक प्रलाप करणें होय. यांत धन्याला 'चले जाव' नि चोराला 'बढे आव' असाच प्रकार असल्यासारखा दिसतो.

गहन विचारसामर्थ्य सर्व विज्ञानशास्त्रवेत्त्यांना असतेंच असें नाहीं. विज्ञानशास्त्रांपैकीं अखाद्या शाखेंत प्राविण्य संपादून त्या शाखेंत नवा शोध लावणें हें वेगळें नि अनेक विज्ञानशास्त्रांचीं प्रमेयें जाणून घेऊन कोणतीहि गोष्ट प्रयोगसिद्ध सिद्धांतांशीं जुळत असल्यावांचून मानावयाची नाहीं अशी वृत्ति ठेवीत तत्वज्ञानाच्या गहन प्रदेशांत आपल्या बुद्धीचा प्रभावी संचार करण्याची शक्ति असणें हें निराळें. विज्ञानशास्त्रवाद्यांचे तर्कशुद्ध नि प्रमाण-शुद्ध सिद्धांतच स्वीकृत करण्याची प्रवृत्ति असलेले गहनगंभीर विचारक नि तत्वविचारी लोक जगाच्या मूळाचा ठावठिकाणा घेण्यासाठीं प्रांजल प्रयत्न करणारे पाश्चिमात्य देशांत बरेच होऊन गेलेले आहेत. हरबर्ट स्पेन्सर नि हेकेल हे दोन महान विचारक पाश्चात्य देशांतील प्रमुखांतल्या प्रमुखांपैकीं आहेत. हेकेलेला तर 'Father of the Scientists' 'विज्ञानशास्त्रांचा पिता' असें म्हणतात. विज्ञानशास्त्रपध्दतीनें विचार करणारा म्हणून त्याची फार प्रख्याति आहे. या दोन्ही विचारकांनीं कोणत्याहि पूर्वग्रहांना आपल्या मनांत स्थान न देतां केवळ शुद्ध तर्क पद्धतीनें नि विज्ञानशास्त्रांच्या निर्विवाद सिद्धांतांचे बलावर तत्वज्ञान प्रदेशांत संचार करीत जगताच्या मूल शोधनाचें कार्य जितकें करतां येणें शक्य झालें तितकें करून ठेवलेले आहे. हरबर्ट स्पेन्सरचा त्यावरील ग्रंथ म्हणजे 'फर्स्ट प्रिन्सिपल्स' पैकीं 'अननोअबल' हा होय. त्या ग्रंथांत जो अंतिम सिद्धांत त्यांनीं शक्य तेवढा परिपूर्ण विचार करून काढला आहे तो सिद्धांत दाखवणाऱ्या शब्दाचीच योजना त्या विभागाचे नामकरणांत केली आहे. "या जगांतील देश (Space), काल (Time), आकाश (Matter), प्राण (Force) या गोष्टींचें अनंतत्व वा सांतत्व यांपैकीं अेकहि निर्णय बुद्धि करूं शकत नाहीं. त्याचप्रमाणें जगतांतील मोठ्यांतल्या मोठ्या नि सूक्ष्मांतील सूक्ष्म पदार्थांचें यथार्थ ग्रहण होणें अशक्यवत् आहे. व्यक्त जगांतील कोणतीहि गोष्ट कळणें म्हणजे त्या वस्तु-मुळें आपल्या मनावर जे संस्कार होतात त्या संस्कारांचें ज्ञान आपल्याला होणें होय. खरोखरी वस्तुतत्व काय आहे हें जाणण्याचे प्रयत्न व्यर्थ आहेत—ही आपणाला कळणाऱ्या जगताची स्थिति आहे. मग या अवाढव्य जगताच्या मूल कारणाच्या—केवलाच्या—स्वरूपाची कल्पना कल्पितां येणें तर

त्याहूनहि दुरापास्त आहे. केवलाच्या केवलत्वाचें स्वरूप सर्वस्वीं अज्ञेय आहे". हा त्यांच्या त्या ग्रंथाचा थोडक्यांत निष्कर्ष आहे. शोधकर्ता जिज्ञासू ही गोष्ट निश्चितपणें जाणतो या विषयीचें त्यांचें अेक वाक्य फार अर्थगर्भ आहे. ते म्हणतात, " He, more than any other, truly knows that in its ultimate essence nothing can be known". " (तो ज्ञानपिपासू नि परिशोधक) अितरांपेक्षां अधिक निश्चितपणें **जाणतो** कीं कोणत्याहि वस्तूचें सत्यस्वरूप-वस्तुत्व या विषयीं कांहींहि जाणतां येणें शक्य नाहीं. " या वाक्यांत जाणणाऱ्याच्या निश्चित जाणतेपणाची कसोटी जगत्सत्त्यतेच्या सत्यतासिद्धांताला आधारभूत म्हणून दिलेली आहे. ती फार अर्थपूर्ण आहे. जाणणारा हा सद्दस्तु आहे नि म्हणून त्याच्या जाणतेपणाला मोल आहे असाच भावार्थ वरील वाक्यांत आहे. आणि त्याच ग्रंथांत अेके स्थळीं " I am sure of it as I am sure that I exist " - " माझ्या अस्तित्वाच्या सत्यते अितका मी त्याचे सत्यत्वाविषयीं निश्चिती बाळगतां ". असा स्वसंमतिदर्शक अुतारा दिलेला आहे. निरनिराळ्या मार्गांनीं तत्वविचार करणाऱ्या अनेक तत्वज्ञांचे-अुदाहरणार्थ प्रोटागोरस, गर्सन, लिओहेब्रियस, सेंटआगस्टिन, अॅरिस्टाटल, बोअेथियस, अव्हेरोज, आल्बर्ट मॅगनस्, मेल्याक्थान स्कॅलिगर, फ्रॅन्सिस पिकोलोमिनि, गिसोर्डानो ब्रूनो, कॅपनेल, बेकन, स्पायनोझा, न्यूटन, कॅट अित्यादींचे-या संबंधांत अैकमत्य आहे. या जगाला जर सत्यत्व असेल, जगांतील अनेक विज्ञानशास्त्रांचीं शोधून काढलेलीं प्रमेयें जर सत्य असतील, आणि या जगाचें सत्यज्ञान आणि तीं विज्ञानशास्त्रें नि त्यांचे सिद्धांत यांचें सत्यत्वज्ञान हीं जर निश्चित सत्यज्ञानें असतील तर हीं सत्यज्ञानें ज्याला होतात, ज्यानें शोधून काढलीं, ज्यांनीं जाणलीं तो ज्ञाता असत्य, रासायनिक क्रियोद्भूत क्षणिक परिणाम नि भ्रमात्मक असा कसा मानतां येणार ? जर तो असत्य असेल, त्याचें अस्तित्व भ्रमात्मक असेल, क्षणैक कालापुरतेंच त्याचें अस्तित्व भासमान् होअून विझून जाणारें असेल तर अशा भ्रमात्मक नि मृगजलमय ज्ञात्याच्या साक्षीमुळें जगाला नि जगांतील प्रत्येक शास्त्रज्ञानाला सत्यत्व आहे असें कसें मानतां येणार ?

दुसरें असें कीं, जगांत नवीन असें कांहीं अुत्पन्न होत नाहीं. कोणालाहि निर्माण करतां येणें शक्य नाहीं. ज्ञानशक्ति एका विशिष्ट स्थितींत जर व्यक्त होते असें स्पष्ट दिसत आहे तर व्यक्तीकरणाची कपमता नि परिस्थिति येण्यापूर्वीं नि पर्यंत ती अव्यक्त स्थितींत होती असेंच ह्मणणें भाग आहे. तिच्या नसणेंपणांतून तिला बळेंच अस्तित्व प्राप्त झालें असें मानणें अगदीं बालिशपणाचें, अजाणतेपणाचें, नि मूर्खपणाचें आहे. विज्ञानशास्त्रवादी विचारक (Scientist philosophers) हा निर्णय अकून घेण्याइतकासुद्धां मोलाचा मानणार नाहींत. विज्ञानशास्त्रवाद्यांचा जनक ह्मणून ज्याला ह्मणतात तो विज्ञानशास्त्रवादी विचारक अर्नेस्ट हेकेल आपल्या Perigenesis of Plastidule नामक पुस्तकांत ह्मणतो “Without the assumption of an atomic soul the commonest and the most general phenomenon of chemistry are inexplicable; pleasure and pain, desire and aversion, attraction and repulsion, must be common to all atoms of an aggregate; for the movements of atoms which must take place in the formation and dessolution of chemical compound can be explained only by attributing to them sensation and will.” “रसायनशास्त्रामधील सर्वसामान्य नि सतत अनुभवास येणारा हा विषय विचारांत घेतां प्रत्येक अणूंत अण्वात्मा आहे असें मानल्यांवाचून गत्यंतर नाहीं. सुख नि दुःख, अिच्छा आणि तिरस्कार, आकर्षण नि निःसारण, हे गुण कोणत्याहि पदार्थांचे घटकपरमाणूंत सर्वसाधारणपणें असले पाहिजेत. कोणत्याहि रासायनिक मिश्रणाच्या संयुक्ततेंत वा वियुक्ततेंत त्यांतील परमाणूंच्या याच गुणांचें कार्य घडून येत असलें पाहिजे, नि त्याच-करितां प्रत्येक परमाणूमध्ये ‘संविच्छक्ति’ नि ‘संकल्पशक्ति’ हीं असलींच पाहिजेत असें मानल्यांवाचून त्या क्रियांचा अलगडा होअूं शकत नाहीं.” हेकेल हे जडाद्वैती आहेत. सर्व जगत् हें अेका मूलभूत अेकरसी जडात्मक द्रव्यापासून गुणपरिणाम रीतीनें परिणत होत आलेलें आहे असें त्यांचें

म्हणणें आहे. पाश्चात्य वैज्ञानिक तत्ववाद्यांच्या मनावर जडवादाचा प्रबल संस्कार झालेला आहे. आणि त्या संस्काराच्या प्रभावानें, जडवादाला धक्का देणारे पुरावे मिळाले तरी त्यांची जडवादापासून सुटका ते करून घेऊं शकत नाहीत याचें त्यांच्या वरील निर्णयांत स्पष्ट प्रतिबिंब पहावयास मिळेल. जगाच्या घटकांतील सर्व परमाणूंत संविद् नि संकल्प-शक्ति आहेत असें समजल्यावांचून त्यांच्या गुणधर्मांचें नि क्रिया प्रतिक्रियांचें स्पष्टीकरण कोणत्याहि रीतीनें करतां येत नाही, असें स्पष्ट दिसून आल्यामुळें त्या दोन शक्तींचें अस्तित्व मानणें त्यांना भाग पडलें आहे. त्यांच्या वरील अनुभवाचें मर्म नीटपणें लक्षांत येण्यासाठीं यथे थोडें त्यासंबंधीं विवरण करणें अत्यवश्य आहे. त्यांनीं ज्या दोन शक्ति परमाणूंत आहेत असें मान्य केलें आहे. त्यांचें यथार्थ स्वरूप काय हें आपण बघूं. त्यांपैकीं पहिली संविद् शक्ति ही म्हणजे संवेदना वा जाणीवशक्ति होय. बाह्य पदार्थांचा आपल्यावर होणारा परिणाम अनुकूल कीं प्रतिकूल आहे हें समजणें याला संविच्छक्ति म्हणतात. अका अुदाहरणानें ही गोष्ट पूर्णपणें ध्यानांत अेईल. आपण झोपेंत असतां अंगाला ठेकून चावला वा अेखादा जिवंत प्राणी लागला कीं लागलीच त्या स्पर्शाविरुद्ध शरीरक्रिया होऊं लागते. कधीं कधीं आपण त्यामुळें शुद्धीवर येतो नि कधीं येत नाहीं. ज्यावेळीं शुद्धीवर न येतांच स्पर्शाविरुद्ध शरीरक्रिया होतात त्यावेळीं, तो ठेकुणाचा वा त्या अेखाद्या सजीव जीवाचा स्पर्श होतांच शरीर चळवळ करूं लागून त्याला टाळूं पहातें वा त्याला चिरडूं पहातें, हा जो टाळूं वा चिरडूं पहाण्याचा प्रयत्न न जाणतां त्या स्पर्शाविरुद्ध तें शरीर करतें त्यापूर्वीं स्पर्शज्ञान होअून तो स्पर्श अिष्ट नाहीं हें ज्ञान अुदित झालेलें असतें. अणि यालाच संविच्छक्ति म्हणतात. त्यानंतर त्या स्पर्श झालेल्या वस्तूविरुद्ध क्रिया करण्याकरतां म्हणून शरीराला जी शक्ति प्रवृत्त करते तिला संकल्पशक्ति असें म्हटलें जातें. या अुदाहरणांत शरीर जागृतावस्थेंत नसतें. जाणीवेचा अत्यंत अंधुकसा अंश सर्व शरीरभर व्यापून असतो. नि तद्वारा हें स्पर्शज्ञान होतें. अणि त्याच जाणीवेच्या अंशाकडून संकल्प केला जाअून शरीराकरवीं प्रतिकूल क्रिया घडते. अेखादे वेळीं शरीराच्या अेखाद्या अंगाला सुखद स्पर्श झाला तर तो भाग वा शक्य तर

सर्व शरीर त्या सुखद स्पर्शाचे अस्तित्वाला ओळखून त्या स्पर्शाला न टाळतां क्वटाळावयास प्रवृत्त होतील. सारांश बाह्यतः निश्चेष्ट दिसणाऱ्या पण जिवंत अशा शरीरांतील ही संविद् नि संकल्पशक्ति वरील अुदाहरणावरून लक्षांत येतील. रासायनिक मिश्रणांतहि अशाच गोष्टी घडतात. कांहीं पदार्थ अितर कांहीं विशिष्ट पदार्थांचें सान्निध्य होतांच त्यांना ढकलूं पहातात वा आपण त्यापासून दूर होतात. आणि दुसऱ्या कांहीं विशिष्ट पदार्थांशीं संबंध येतांच त्यांकडे धावत जाऊन मिठी मारतात. या क्रिया वरील दोन शक्तींच्या अस्तित्वावांचून होणें शक्य नाहीं असें हेकेलचें म्हणणें आहे.

संविद् नि संकल्पशक्ति या जर जडाचे गुण आहेत असें मानलें तर चैतन्यांत तरी अधिक काय आहे ? चैतन्य न म्हणतां जड म्हटलें काय, वा त्या गुणसमुच्चयाच्या अधिष्ठानाला जड न म्हणतां चैतन्य म्हटलें काय, सारखेंच ठरणार ! यथे शब्दांचा प्रश्न नाहीं. विशिष्ट सत्याचा प्रश्न आहे. जड नि सचेतन असे दोन भाग आपण करतो तेव्हां ते ज्ञानाच्या दृष्टीनें करीत असतो. जेथें ज्ञानवत्ता स्पष्ट वा अस्पष्टपणें राहून तदनुसार क्रिया-शक्ति असते तेथें जडता आहे असें मानीत नाहींत. आणि जेथें ज्ञानाचा सर्वस्वीं अभाव राहून तद्भूत क्रियाशक्तिविहीनता दिसते तेथें त्या वस्तूला जड असें मानतात. जडाजडाच्या वा जडाच्या नि चेतनाच्या या व्याख्या जोपर्यंत स्वीकारल्या जात आहेत तोपर्यंत हेकेलनें वर्णन केलेल्या परमाणूंना तत्वतः जडाच्या कोटींत घालणें म्हणजे जड नि चेतन पदार्थांच्या कल्पनांचा घोटाळा करणें होय असेंच म्हटलें पाहिजे.

अिंग्लंडमधील सांप्रतच्या काळांतील प्रख्यात मानसशास्त्रज्ञ 'विल्यम जेम्स' यांनीं 'Will to live and other essays on popular philosophy' म्हणून एक पुस्तक लिहिलें आहे. त्या पुस्तकांतील ३ वा कदाचित् ३ हि असेल अितका भाग जडवादी नात्यानें लिहिलेला आहे. * जर्मन तत्वज्ञ हेगेल हे अद्वैतमती असून "हें जगत् केवळ कल्पनांचा खेळ आहे. जगाला वास्तवता मुळींच नाहीं. जगांत चैतन्यमयता हीच एक गोष्ट

* या तत्वज्ञाचा पुढें भारतीय तत्वज्ञानाशीं परिचय झालेला होता.

सत्य आहे.” याप्रमाणें प्रतिपादन करणारे होते. हे तत्वज्ञ अत्यंत प्रख्यात असून यांचे अद्वैत प्रतिपादक ग्रंथांना युरोपीय तत्वज्ञान्यांत फार मान दिला जातो. अशा सुविख्यात तत्वज्ञ हेगेलच्या अद्वैतमताची थट्टा करून अत्यंत प्रभावी भाषेत या विल्यम जेम्सनीं अितकी रेवडी भुडवली आहे कीं, आस्तिक मनुष्याचें मनसुद्धां क्षणभर हेलकावे खाभूं लागतें. जडवादी मताचा पुरस्कार करणारे अेक प्रमुखतम तत्वज्ञ म्हणून ते समजले जात असत. पण पुढें अेकेवेळीं त्यांचे हातीं ‘The Gist of Philosophy’ नामक अेक हस्तपत्रिका (pamphlet) आली. ती वाचतांच त्या पुस्तिकेंत वर्णन केलेला अनुभव काय आहे हें बघण्याची त्यांना अिच्छा झाली. ते जरी जडवादी-कट्टे जडवादी-होते तरी त्यांची ज्ञानपिपासा करपून गेली नव्हती. मानलेलें सत्य हेंच अंतिम सत्य नि त्या व्यतिरिक्त अितरांना निराळें सत्य अनुभवाला आलें असलें तरी त्याकडे अपराधी दुर्लक्ष करून स्वमताभिनिवेशानें माझेंच म्हणणें खरें असें मानणारे ते हट्टी गृहस्थ नव्हते. सत्य जाणण्याची प्रामाणिक अिच्छा अंतःकरणांत निवसत असल्यामुळें त्यांनीं त्या हस्तपत्रिकेंत दिलेल्या वर्णनाचा अनुभव स्वतः घेअून त्याची सत्यासत्यता अजमावण्याचा निश्चय केला होता. त्या पत्रिकेंत अनुभवोपाय म्हणून दिलेला नायट्रिक ऑक्साइड गॅस (लॉफिंग गॅस) चा प्रयोग त्यांनीं आपल्यावर करून घेतला. आणि तद्वारा आलेल्या स्वानुभवाचे २-३ पृष्ठें वर्णन देअून त्यांत “आतांपर्यंत पूर्ण विवेकानें बौद्धिक निर्णयद्वारा सत्य म्हणून हृदयाशीं बाळगलेलीं जडवादी मते या अनुभवानंतर सर्वतोपरी पूर्ण खोटीं नि हास्यास्पद होतीं असें मान्य करणें भाग आहे.” अशा अर्थाचे त्यांनीं अुद्गार काढले आहेत. त्यानंतर श्रीमत्स्वामी विवेकानंद अिग्लंडमध्ये गेल्यावर त्यांच्या सहवासानें त्यांची संशयनिवृत्ति होअून पुढें त्यांनीं योगाभ्यास चालूं केला होता. यानंतर आयुष्याच्या अुत्तरकालीं लिहिलेल्या ग्रंथांपैकीं “Varieties of Religious Experiences” (धार्मिक अनुभवांची विविधता) नामक लिहिलेला ग्रंथ सुप्रसिद्ध आहे. त्यांना केवळ बुद्धिनिष्ठ तर्कपद्धतीनें जडमय नि चैतन्य-रहित दिसणारें विश्व चैतन्यमय असल्याचें कळून आलें. अशीं अनेक

अुदाहरणें देतां येतील. युरोपमध्ये अनेक प्रख्यात जडवाद्यांनीं बुद्धिनिष्ठ-तर्कपद्धतीनें पुरस्कारलेल्या जडवाद्याला सतत विचारसातत्याचे ओघानें पुढें विचारपूर्वक सर्वस्वीं सोडून दिलेले आहे. आणि अद्वैती चैतन्यवाद वा द्वैती चित्-जडवाद स्वीकारला आहे. शेवटपर्यंत जडवादाचाच पुरस्कार करित राहिलेले हेकेलसारखे लोक फार थोडे आहेत. आणि त्यांचे प्रतिपादनांत सुद्धां पुष्कळ स्थलीं चैतन्यशक्ति ही रासायनिक क्रियोत्पन्न नसून स्वतंत्र निमूलतः अस्तित्वांत असणारी आहे असें मान्य केले आहेत. त्याविषयींचा हेकेलचा अुतारा वर दिलेलाच आहे.

येथें आणखी ऐका पक्षाचा परामर्ष घेतला पाहिजे. या पक्षाला जडवादी म्हणतां येत नाहीं, चैतन्यवादीहि म्हणतां येत नाहीं. यांना आस्तिक म्हणणें शक्य नाहीं. नास्तिकहि म्हणणें सोपें नाहीं. या पक्षाचें मनांत सुसंगतता नाहीं. श्रीश्वर मानणारे नि श्रीश्वर न मानणारे असे शेश्वर नि निरीश्वर सांख्य असे सांख्यांत भेद आहेत. नैय्यायिकांतहि तसे दोन भेद आहेत. परंतु त्या निरीश्वर नैय्यायिक सांख्यांना नास्तिक म्हणत नाहींत. तथापि वर जो ऐक आणखी ऐका पक्षाचा अुल्लेख केला आहे तो पक्ष विलक्षण मताचा आहे. त्याचें जिवात्म्याविषयीं जडवाद्याप्रमाणें मत आहे. केवळ रासायनिक क्रियेनेंच जीवशक्ति निर्माण होते नि ती रासायनिक स्थिति बिघडली म्हणजे ती नष्ट होते. जीव म्हणून स्वतंत्र अशी शक्ति नि वस्तु मुळींच नाहीं. श्रीश्वर मात्र आहे. हें त्यांचें मत आहे. जन्माबरोबर प्रारंभ होणारा नि मरणांत शेवट होणारा जीव कांहीं काळ अस्तित्वांत राहून विज्ञानारा असल्यामुळे त्याला या त्यांच्या श्रीश्वराचें शुभाशुभ कां नि काय म्हणून असावें? श्रीश्वर असला तरी रासायनिक संमिश्रणानें अुत्पन्न होणाऱ्या, आनुवंशिक गुण नि भोवतालची परिस्थिति यांच्या लाटांनीं अितस्ततः त्या नेतील तसा नि नेतील तिकडे वहावत जाणाऱ्या नि शेवटीं मरणाच्या क्षणीं शून्य होणाऱ्या अशा त्या जीवाला त्या श्रीश्वराचा काय लाभ होणार? अथवा तो नसला तरी त्या श्रीश्वराचें नसणेंपण जीवाची कोणती हानि घडवून आणूं शकणार? जीवाचें क्षणभंगुरत्व जर सत्य असेल तर मग श्रीश्वराचें अस्तित्व त्याचे दृष्टीनें अजागलस्तनवतच ठरणार! तो जीव नाशवंत ठरविल्यावर मग

ओश्वराची लुडबुड हवी तरी कशाला नि कशासाठी ? शुद्ध जडवाद मानणें त्यापेक्षां अधिक प्रामाणिक नाहीं कां ? तेव्हां बाह्यात्कारी ओश्वरास्तित्वाचें पांघरूण घेणाऱ्या या आत्मशक्ति वा जीवशक्ति न मानणाऱ्या पक्षाला यथार्थदृष्टीनें नास्तिकच मानलें पाहिजे. ही नास्तिकता विश्वाच्या यथार्थ-तेचें यथार्थ दर्शन देणारी असती तर मग कांहींच चिंता नव्हती. पण विश्वाचे खरे विचारक विज्ञानशास्त्री तसें दाखविण्याचा प्रयत्न करीत असतां त्यांनाहि निरुपायानें जडवादाची सुसंगति न ठेवतां येअून पूर्णपणे वा अर्ध-वटपणें पण जीवशक्ति-चैतन्यशक्ति मानणें कसें भाग पडतें हें पूर्वीं आपण संक्षिप्तपणें पाहिलें आहे. तेव्हां विज्ञानशास्त्रदृष्टीनेंच या बेरंगी पक्षाला कांहीं मोलच देतां येत नाहीं. तरीहि कांहीं जणांची दिशाभूल करणाऱ्या अशा त्यांच्या अेका 'मोठ्या आक्षेपा'चें निराकरण करणें हें अगत्याचें वाटतें. तेवढें करून पुढें जाऊं.

“पुनर्जन्मसिध्दांत पत्करल्यास पूर्वकर्मानुरूप प्रारब्ध भोगावयाचें अशी वृत्ति बनून मनुष्य दैववादी नि म्हणून निष्क्रिय बनतो.” हा मुख्य आक्षेप घेअून त्यांचें म्हणणें असें कीं, याच दुष्परिणामाच्यामुळें त्यापासून अुत्पन्न होणाऱ्या आणखीहि दुष्परिणामांची मालिका चालू होते. अेतदर्थ हा अकल्याणकारी “पुनर्जन्मसिध्दांत” मानणेंच सोडून द्यावें. विश्वांतील अेखादें निसर्गसत्य वा स्वाभाविक सत्य हानिकारक होतें म्हणून तें सत्य न मानतां खोटें मानावें नि दुष्परिणामांपासून मुक्त व्हावें हें म्हणणेंच मुळीं असमंजसपणाचें आहे. शिकारी कुत्रा मागें लागल्यामुळें जीवभयानें पळणारा ससा अगदीं थकून गेला म्हणजे मागें लागलेला शिकारी कुत्रा दिसणार नाहीं अशा प्रकारें आपलें तोंड खुपसून कुत्रा दिसेनासा झाला म्हणजे आपणाला सुरक्षित झालेंसें मानतो. त्याची कल्पना कीं मला कुत्रा दिसत नाहीं तेव्हां मीहि कुत्र्याला दिसणार नाहीं आणि आपण वाचूं. पण कुत्रा नेमका येतो नि पळणारें भक्ष्य आपण होअून हातीं लागल्याचें आनंदांत तें पकडून निघून जातो. तशीच वरील आक्षेपकांची कृति आहे. निसर्गसत्य हानिकारी आहे नि म्हणून तें खोटें आहे असें मानून ती हानि टाळूं म्हणणें हें व्यर्थ आहे. वास्तविक मार्ग म्हणजे निसर्गसत्य ओळखून आपल्या बुध्दीचा

अुपयोग करीत त्यापासून आपला लाभ करून घेण्याकडे विनियोग करणें हेंच बुद्धिमत्तेचें लक्षण ठरेल. अग्नि दाहक आहे. पण तसा तो नाहीं असें समजण्यानें त्याचे दाहकपणापासून होणारी हानि टळणारी नसून त्याच्या दाहकपणाचा अुपयोग करून घेणें हेंच लाभदायक ठरतें. असाच सर्वत्र नि सर्व गोष्टींत अनुभव आहे. तेव्हां पुनर्जन्मसिद्धांत जर सत्य असेल तर तो सिद्धांत ओळखून तो लाभदायी करून घेण्यांतच खरें कौशल्य नि बुद्धिमत्ता आहे. तो खोटा मानण्यांत अर्थ नाहीं.

दुसरें असें कीं प्रारब्ध-कर्माधीनता आहे असें ठरून अिच्छास्वातंत्र्य हिरावलें जातें ही आपत्ति टळावी म्हणून पुनर्जन्मसिद्धांताला नाकारीत हे लोक जडवादांत डोकें खुपसण्याची अिच्छा करतात. त्यांची प्रारब्धाधीनता जडवादामध्यें तर अधिक घट्टपणें त्यांचें नरडें धरून बसते हें त्यांचे लक्षांत येत नाहीं. तेथें त्यांचें अिच्छास्वातंत्र्य निश्चितपणें हिरावलें जातें. “रिडल ऑफ दी युनिव्हर्स” नामक पुस्तकांत शास्त्रीय पद्धतीनें जडवाद सिद्ध आहे असें गृहीत धरून हेकेल जें त्यावरून निगमन काढतो तें असें कीं, “The human will has no freedom—we now know that each act of the will is as fatally determined by the organization of the individual and as dependent on the momentary condition of his environments as every other psychic activity. The character of the inclination was long ago determined by the heredity from parents and ancestors; the determination to each particular act is an instance of adaptation of the circumstance of the moment wherein the strongest motive prevails according to the laws which govern the statics of the emotion.” “मनुष्याला अिच्छास्वातंत्र्य मुळींच नाहीं.....मनोविज्ञानानुसार मनाच्या क्रिया निसर्गनियमानुसार निसर्गनिर्घृणतेनें निश्चितपणें ठरून गेलेल्या दिसतात. माता, पिता नि पूर्वज यांच्या आनुवंशिकतेनें मनोवृत्तीचे प्रकार

फार पूर्वीच निश्चित झालेले असतात. प्रत्येक विशिष्ट कृति करण्याचा निश्चय हा भोवतालच्या त्या क्षणींच्या परिस्थितीशी जुळते घेत मनांतील अनेकांपैकीं बलिष्ठतम हेतु जो असेल त्या हेतूच्या अनुरोधे भावना-नियमनाच्या निसर्गनियमाप्रमाणे झालेला असतो.” हें जर सत्य असेल तर मग कर्त्याच्या कर्तेपणाला जागाच नाही. पाण्याची वाफ होणे, वाफेचे पाणी होणे, आगीने अंग पोळणे, दगडाच्या आघाताने घाव होणे, गोड फळाने सुख होणे, थंड पाण्याने तहान भागणे, अित्यादि सुखदुःखदायी परिणामासाठीं ज्याप्रमाणे त्या त्या पदार्थाकडे बरेवाअीटपणा नाही, त्याप्रमाणेच मनुष्याच्या बऱ्यावाअीट दिसणाऱ्या कोणत्याहि कृतींत बरेवाअीट मानावयाला जागाच नाही. त्या सर्व जडाच्या नियमानुसार होणाऱ्या अपरिहार्य जड क्रिया आहेत. त्यांत योग्यायोग्य, न्याय्यान्याय्य, बरे वाअीट, अित्यादि ठरविणे हें अयुक्त नि मूर्खपणाचे ठरेल. पण प्रत्यक्ष अनुभव वा मानवी समज नि कृति ते तसे आहे असे अनुभवास आणीत नाही. मनुष्याने पुनर्जन्मवाद मानून वा जडवाद स्वीकारून कितीहि खऱ्या खोट्या विश्वासाने नि कितीहि निश्चितीने नियतिवाद वा दैववाद मानला तरी मनुष्याची कृति या शाब्दिक विश्वासाचा खोटेपणा प्रात्यक्षिकतेने खोटा ठरवीत आहे.

शास्त्रीय सत्य जर जडवाद सांगेल तर स्वयंप्रेरणेला वा अिच्छास्वातं-च्याला जागाच नाही. जड हें अहेतुक, निसर्गनियमाने जखडलेले, अपरिहार्यतेने लोटले जाणारे, सर्वस्वी स्वातंत्र्यविहीन असेच असावयास पाहिजे. तसे असणे हेंच निसर्गाला धरून आहे. ज्ञानवत्ता आणि क्रियाशक्तियुक्त चैतन्यमयताच स्वातंत्र्याचे अधिष्ठान होअू शकते जड म्हणजेच परतंत्र. स्वातंत्र्य चैतन्य शक्तीलाच. अेखाद्या कंदिलावर, आंत दिवा असूनहि काचेवर काजळाचीं दाट पुटे बसण्याने ज्याप्रमाणे त्या काचेतून प्रकाश येअू शकत नाही, तथापि काचस्पर्शाने कळणारी अुष्णता आंतील दीपशिखेचे अस्तित्व दाखवित असते त्याचप्रमाणे अत्यंत जडवत् दिसणाऱ्या पदार्थांतहि अत्यंत सूक्ष्म निरीक्षकाला दिसून येणारी क्रियाशक्ति, ही त्या जडाचे तमोमयतेचे मार्गे गुप्तपणे निवसत असलेले चैतन्यदीपाचे अस्तित्वच अेक प्रकारे दर्शवीत असते. कोणतीहि क्रिया व्हावयाला हेतूची प्रेरणा मार्गे असावयाला पाहिजे. त्यावांचून क्रियेची

हालचालच होणे शक्य नाही. कोणतीही हालचाल वा क्रिया म्हणजे भोवतालच्या परिस्थितीशी वा असल्या वस्तुस्थितीशी टकरत ती अिच्छेप्रमाणे बदलून घेण्याचा प्रयत्न होय. असा सहेतुक प्रयत्न हा जडाकडून होणे निसर्ग-विरुद्ध आहे. आणि जेथे जेथे हा प्रयत्न झालेला, होत असलेला, वा होणार असलेला, दिसून येतील तेथे तेथे तो कितीही लुप्त स्थितीत असो पण हा चैतन्यदीपच त्या जडस्वरूपामार्गे आहे असे जाणलेच पाहिजे. आणि हीच गोष्ट हेकेलने अपरिहार्यतेने sensation and will संविद् नि संकल्पशक्ति-रूपाने मानली आहे. अत्यंत कट्टर जडवादी तत्वज्ञाना सुद्धा जडाच्या यथार्थ व्याख्येनुसार जडवत्तेच्या ऐकमेव अस्तित्वामुळेच जगताची घडामोड होत आहे असे सिद्ध करणे अशक्य आहे. अलट जडाव्यतिरिक्त अजड वा दुसऱ्या शब्दांत चैतन्यशक्तीच्याच गुणांचे अस्तित्व ओळखल्यावांचून जगांतील एकाहि घडामोडीचे वा हालचालीचे स्पष्टीकरण विज्ञानशास्त्र-सिद्धांत्यालाहि करतां येणे शक्य न राहून चैतन्यगुणांचे अस्तित्व मान्य करणे त्यांना भाग पडले आहे.

ज्ञानवत्ता वा क्रियाशक्ति यांनी युक्त असलेली चैतन्यसत्ता ही आपल्या अस्तित्वासाठी जडावर अवलंबून नाही. जडामधील विविध द्रव्याच्या रासायनिक प्रक्रियेमुळे चैतन्य गुण निर्माण होतो ही गोष्ट भ्रामक नि म्हणून खोटी कल्पना आहे. हे प्रत्यक्ष जडवादी शिरोमणि यांचे स्वतःचेच साक्षीने आपल्याला दिसून आले. यावरून दोन निगमने आपणाला काढतां येण्यासारखी आहेत. आणि तीं हीं कीं, ज्ञानवत्ता नि क्रियाशक्ति असल्या-मुळे चैतन्यसत्ता ही स्व-तंत्र असली पाहिजे. आणि जड हे क्रियाशक्तिहीन नि ज्ञानसामर्थ्यशून्य अशाच वस्तूला म्हणतां येणारे असल्यामुळे असे जे कांहीं जड द्रव्य असेल ते वा असे ते जडत्व पर-तंत्र असले पाहिजे. पर-तंत्र हे स्व-तंत्राचे स्वाधीन असणार हे न सांगतांहि समजण्यासारखे आहे. आणि हे जितके खरे तितकेच स्वतंत्र परतंत्राच्या स्वाधीन होऊं शकणार नाही, हेहि अुघड दिसून येणारे सत्य आहे.

आपल्या दृष्टीपुढे जगांतील दिसून येणारी जीवसृष्टि ही वरील सिद्धांत लक्षांत घेतां भौतिक जगांतील क्रिया संपन्न करण्याकरितां जड

देहाचा आश्रय करून प्रकट झालेली चिदंशाची सृष्टि आहे असेंच मानलें पाहिजे. जडदेह हें साधन, चैतन्यांश वा जीवशक्ति ही साधक, जगत् हें क्रियाक्षेत्र. जीवशक्तिरूपी साधक जडदेहाच्या साधनानें या जगाच्या क्रियाक्षेत्रांत आपले अिच्छेनुसार आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें क्रियाशील झालेला आहे असेंच दिसून येतें. जडदेह कार्यक्षम राहिला नाही म्हणजे जीव या भौतिक जगांत प्रकट होण्यास साधनीभूत झालेला जडदेह उपयोगणें शक्य नसल्यानें पुन्हां अव्यक्त होतो अितकेंच. तो नष्ट होतो असें नाही. अेखाद्या लेखकाला बाळबोध वा मोडी लिहावयाचें असलें तर अेक प्रकारची लेखणी, अिंग्लीश लिहावयाची वेळ आल्यास दुसऱ्या प्रकारची लेखणी लागते. बारीक लिहावयाचें असेल तर बारीक टोकाची नि मोठे जाड लेखनाचे वेळीं जाडी लेखणी हवी असते. आणि त्या त्या प्रकारचे लेखनाचे वेळीं त्या त्या प्रकारचें साधन बनणारी लेखणी नसली तर त्या त्या प्रकारचें लेखन लिहितां येत नाहीं—वा फार कठिण जातें. अशा वेळीं लेखणीच्या अभावानें लेखकाची ती ती शक्ति नष्ट झाली असें कोणी जर म्हणेल तर तें मूर्खाचें बरळणें ठरेल. लेखणीचें साधन नसल्यामुळें त्या त्या प्रकारचीं लेखनक्रिया करतां येत नाहीं—लेखनशक्ति व्यक्त होत नाहीं अितकेंच. लेखनशक्ति नष्ट होते असें नाहीं. त्याचप्रमाणें साधनरूप देह कार्यक्षम आहे तोपर्यंत जीवशक्ति क्रियारूपानें प्रकट झालेली असते. आणि तो देह निरुपयोगी ठरतांच वा होतांच ती शक्ति व्यक्त होअीनाशी होते. दुसरें अनुरूप साधन मिळेपावेतो वा मिळवीपर्यंत व्यक्तता घेअुं शकत नाहीं अितकेंच. जीवशक्तिच नष्ट झाली असें समजणें हें असमंजसपणाचें ठरेल.

हक्सले नि टिंडाल हे युरोपीयांमधील प्रसिद्ध विज्ञानशास्त्रवेत्ते नि विचारक होअून गेले. डार्विन, हक्सले नि टिंडाल ही त्रयी अत्यंत विख्यात विज्ञानशास्त्री म्हणून प्रमुख गणली जाते. त्यांपैकीं हक्सले आपल्या “Evolution and Ethics” (“अुत्क्रांतिवाद नि नीतिशास्त्र”) या पुस्तकांत म्हणतात. “None but hasty thinkers will reject it (Reincarnation) on ground of inherent absurdity. Like the doctrine of evolution it-self

that of transmigration has its roots in the world of reality.” “अुतावळे विचारकच काय ते पुनर्जन्मसिद्धांत नैसर्गिक अयुक्तता म्हणून त्याज्य ठरवितील. उत्क्रांतितत्वाप्रमाणेच पुनर्जन्मसिद्धांत याचीहि मुळें जागतिक सत्यतेतच रोवलेली आहेत.” त्याचप्रमाणे “Methods and Results” “पद्धति नि निर्णय” या पुस्तकांत ते म्हणतात, “I am utterly incapable of conceiving the existence of matter if there is no mind in which to picture its existence” “द्रव्याच्या अस्तित्वाचे चित्र कल्पणाच्या वा जाणणाच्या ज्ञानवान् मनावांचून द्रव्याचे अस्तित्व मानणे हें मला सर्वस्वीं अशक्य वाटते”. दुसरे प्रख्यात विज्ञानशास्त्रवादी टिडाल अेके ठिकाणीं म्हणतात, “The first marshalling of atoms on which all subsequent action depends baffles a keener power than that of the microscope. Through pure excess of complexity and long before observation can have any voice in the matter of the most highly trained intellect, the most refined and most disciplined imagination retires in bewilderment from the contemplation of the problem.” “सृष्ट्यारंभीं जिच्यावर पुढील क्रियाशक्ति अवलंबून आहे अशी परमाणूंना मिळणाऱ्या पहिल्या गतीचा धक्का देणारी गतिदात्री ज्ञानशक्तिसंपन्न सत्ता ही सूक्ष्मदर्शी यंत्राहूनहि अतिसूक्ष्म अशा बुद्धीशक्तीला कुंठित करून सोडते. मानवी सूक्ष्म निरीक्षणशक्तीच्या कक्षेंत येण्यापूर्वीच संकीर्णतेच्या परिसीमेचे अतिशयतेने त्या महाशक्तीचा विचार करतां अत्यंत प्रभावशाली बुद्धिमत्ता नि सूक्ष्मग्राही ज्ञानशोधनक्षम कल्पनाशक्ति त्या रहस्याकडे बघण्याचा प्रयत्न करण्यांत सर्वस्वीं गोंधळून जाऊन मार्गे परततात.

६ शास्त्रीय सत्यकथन

पाश्चिमात्य विज्ञानशास्त्रांचा कल पूर्वी अुल्लेखलेल्या कारणानें स्वाभाविकपणेंच जडवादाकडे झुकलेला होता. परंतु श्री. विवेकानंदस्वामींच्या पश्चिमेंतील वेदांतांतील अध्यात्मशास्त्राच्या प्रभावशाली प्रचारामुळें आणि श्री जगदीशचंद्र बोस यांनीं भारतीय तत्त्वज्ञानांत सांगितल्याप्रमाणें चैतन्य-मयता सर्वत्र व्याप्त आहे हें सत्य भौतिकशास्त्रदृष्ट्या प्रत्यक्ष प्रयोगसिद्ध-रीत्या दाखविल्या कारणानें पाश्चिमात्य विज्ञानशास्त्रवेत्यांना अेकप्रकारें नवी दृष्टि लाभल्यासारखें होअून त्यांच्या परिशोधनशक्तीचा एकांगीपणा बराच निघून गेला. आणि पूर्वग्रहदूषित बुद्धीचा नास्तिकतेकडे झुकणारा कल नाहीसा होअून यथार्थ परिशोधक दृष्टि त्यांना प्राप्त झाली. त्यामुळें त्या कालानंतर त्यांनीं विज्ञानशास्त्रदृष्ट्या जीं निगमनें काढलीं त्या विविध शास्त्रशाखेंतील तीं तीं निगमनें आपल्या प्रस्तुत विषयाला मार्गदर्शक असल्यामुळें त्यांचीहि साक्ष महत्त्वाची म्हणून आतां त्यांचें स्वरूप पुढें बघूं.

(१) अमेरीकेतील शेतकी विभागांतील वनस्पतिशास्त्रज्ञ श्री. अे. अेम्. फ्रीमन म्हणतात, “वनस्पति मनुष्यांप्रमाणेंच काम करतात, आनंदानें नाचतात, नि विश्रांतीकरितां झोप घेतात. जिवंत प्राणी नि वनस्पति यांच्यांत काम करणें, झोप घेणें, रुचि घेणें, तृष्णाशमनासाठीं पाणी मिळविण्याचा-शोधण्याचा प्रयत्न करणें, आनंदानें नाचणें, आणि मादक पदार्थानें निशाग्रस्त होणें आदिक गोष्टी सर्वसामान्य आहेत. सूक्ष्म छायाचित्र यंत्रांनीं शोध करून पाहतां वनस्पति फार अुत्तम नृत्यकाराप्रमाणें सुंदर नृत्य करतात. पाणी शोधण्याचें कार्य तर आश्चर्यकारक रीतीनें करतात. जवळपास असलेल्या पाण्याच्या नळाकडे आपलीं मुळें पाठवून त्या नळाच्या सांध्यास पोहोचतात आणि त्या मुळाकरवीं सांध्यांमधून छेदून नळाचें पाणी खेचून घेतात.” यावरून झाडांमध्येहि जीवशक्तिच काम करीत असते. केवळ मनुष्यादि प्राण्याप्रमाणें अिंद्रियलाभ झालेला नसल्यामुळें त्यांचें सजीवत्व आपल्या सामान्य दृष्टीला स्पष्टपणें दिसून येत नाहीं.

(२) चार्लस बोटविन नांवाचे फ्रेंच शास्त्रज्ञ झाले, त्यांनी लिहिलेल्या “अनर डिसिप्लिन” नामक पुस्तकांत ते लिहितात, “ज्ञानशक्तिरूप सूर्याचे किरण अेकवट करण्याचें नि त्या अेकत्र केलेल्या किरणांचा झोत अिच्छित विषयावर पाडण्याचें शास्त्र जसें हिंदु लोकांना माहित आहे तसें जगांतील अितर कोणत्याहि जातीला माहित नाहीं”. आणि मानसिक शक्ति वाढविण्याच्या जगांतील सर्व पद्धतींचें विवेचन करून ते म्हणतात, “The Hindus are past masters in the art of inner discipline” “अेकाग्रशक्तिसंवर्धनाच्या कलेंत हिंदु पूर्णपणें प्रवीण आहेत”. हें सिद्ध करण्यासाठीं त्यांनीं श्री पतंजली भगवानांच्या योगशास्त्रांतील अनेक सूत्रांची विज्ञानशास्त्रदृष्ट्या छाननी करून महती वर्णिलेली आहे. आणि हिंदु योग्यां-विषयीं “योग्याची निरीक्षणशक्ति अति सूक्ष्म असते, विवेचनाशक्ति अगदीं अचूक असून अत्यंत शुद्ध असते”. असे प्रशंसात्मक अुद्गार काढले आहेत. अशा या विशिष्ट पद्धतीचा अवलंब करण्याची शक्ति निसर्गतःच मिळालेले भारतीय विज्ञानशास्त्री जगदीशचंद्र बोस आपले अेका भाषणांत सांगतात, “अभ्यासांत गढून गेलेले नि व्यवहाराविषयीं अुदासीन असलेले हिंदु लोक विज्ञानशास्त्रांत मुळींच प्रगति करूं शकणार नाहींत असा जो सामान्य ग्रह आहे तो खोटा आहे. शास्त्रीय शोध लावण्यास जी मानस-शक्ति लागते ती हिंदू लोकांत असून तिचा विकास कसा करावा हें केवळ हिंदु लोकांनाच माहित आहे. ती विद्या त्यांनीं पूर्णाविस्थेस नेलेली आहे. मोठमोठे शोध लावण्याची कल्पनाशक्ति, अंतर्दृष्टि, प्रयोगकुशलता आणि मोठी चिकाटी हे अत्यवश्य लागणारे गुण हिंदु लोकांत निश्चयानें आहेत. विशेषतः विषयाशीं तादात्म्य पावून त्या विषयीचें ज्ञान स्वयंवेद्य करून घेण्याची विद्या योगशास्त्राबाहेर कोठेहि दिसत नाहीं. वृक्षाचें ज्ञान पाहिजे असेल तर पाश्चिमात्य लोकांची पद्धति, वृक्षाचीं पानें, फळें, फुलें, साली, मुळें, निरनिराळ्या ऋतूंत होणारे फेरबदल यांचें निरीक्षण अित्यादि द्वारा बहिर्मुख स्वरूपानें होअूं शकेल. परंतु हिंदु पद्धतींत वृक्षाचें ज्ञान करून घ्यावयाचें असेल तर शास्त्रज्ञ चित्ताचें अैकाग्र्य साधून चित्तामध्ये वृक्षरूप बनतो नि मग वृक्षच आपलें हृद्गत त्याला अुलगडून सांगूं लागतो. अशी ही पद्धति अंतर्मुख

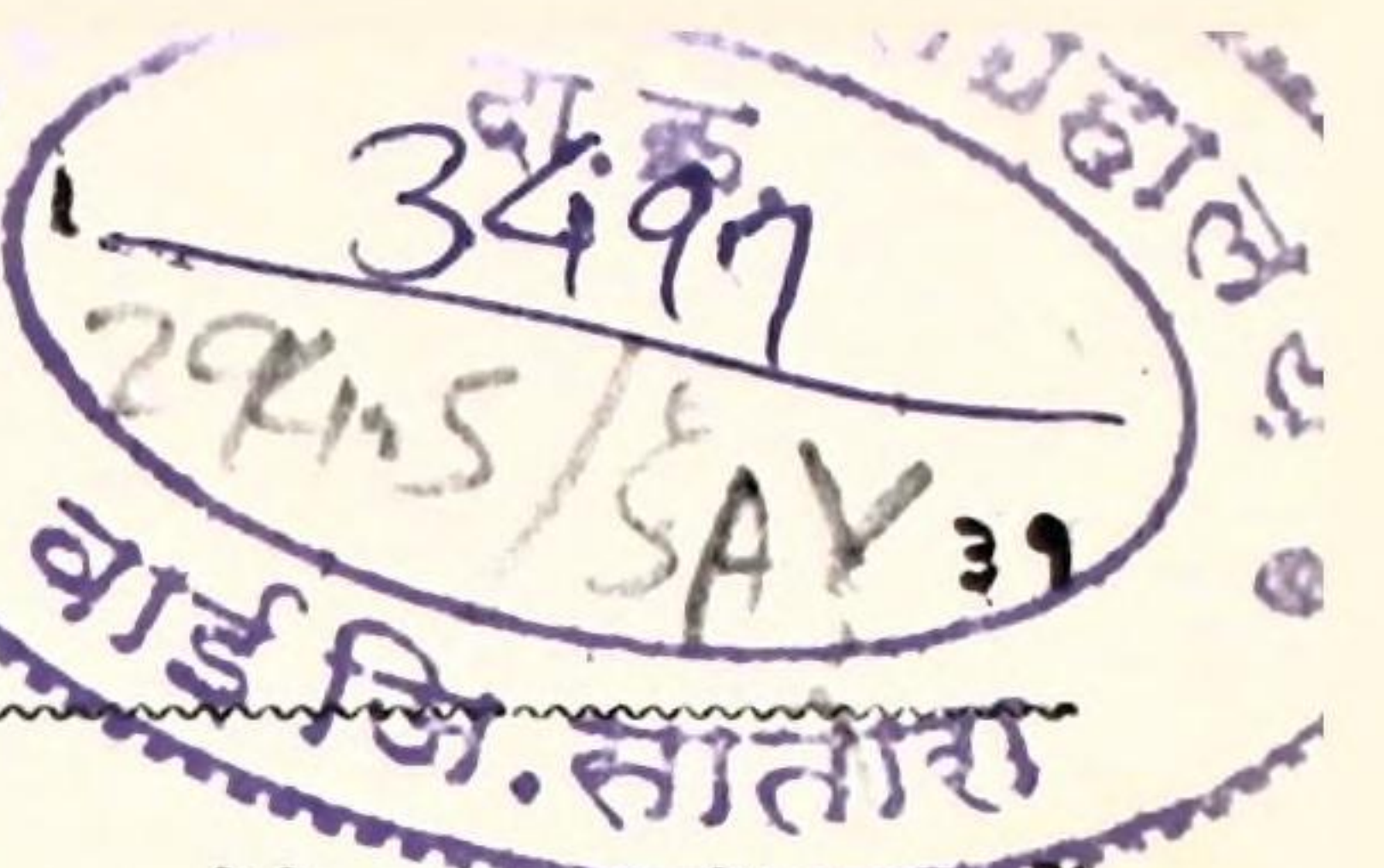
स्वरूपाची आहे.” जगदीशचंद्र बोस या दोन्ही स्वरूपांच्या पद्धतींचा अवलंब करीत केलेल्या परिशोधनानंतर सांगतात, “चराचरांमध्ये सर्वत्र जीवन-चैतन्य भरून राहिलेले आहे. चराचरांत जी उत्क्रांति दिसून येत आहे तिचे कारण त्यांचे मार्ग प्रत्येक अणु-परमाणूंच्या नसानसांत असलेली संकल्पशक्ति ही होय. प्रत्येक अणु-परमाणु उत्क्रांति करून घेण्याचा प्रयत्न करीत असतो आणि प्रतिकूल परिस्थितीशी झगडून त्यावर जय मिळवित असतो. ही संकल्पशक्ति झाडांत, प्राण्यांत, खनिज वस्तूंत-सर्व प्राणिमात्रांत-सर्व पदार्थमात्रांत-भरून राहिलेली आहे. या संकल्पशक्तीचा प्रभाव प्रचंड असतो. ही संकल्पशक्ति (will power) चैतन्याची असते-जडाची नव्हे.”

(३) सापेक्षता-नियम (law of relativity) शोधून काढून विज्ञानशास्त्रांत क्रांति घडवून आणणारे प्रख्यात भौतिक विज्ञानशास्त्रवेत्ते आइनस्टीन म्हणतात, “भौतिक शास्त्रांनी परिशोधनाला आरंभ केला. धर्मांनी दिलेलीं अुत्तरें झिडकारलीं आणि परिशोधनमार्ग चालून चालून शेवटीं त्याच प्रश्नांचीं पुढें अुभीं राहिलेलीं गुंतागुंतीचीं स्वरूपें अुलगडण्यास द्यावीं लागणारीं अुत्तरें धर्मांच्याच भाषेंत आतां त्यांना पुन्हां द्यावीं लागत आहेत. त्या सर्व अुत्तरांचा मतितार्थ म्हणजे “या दृश्य विश्वाचे मार्गें सर्व नियंत्रण करणारी अेक चालक-प्रेरक अशी ज्ञानसंपन्न महाशक्ति आहेच आहे” हा होय. ज्या संवादांत त्यांनीं हा निष्कर्ष दाखविला आहे, तो सर्वत्र महत्वाचा, जडवादाचें बय्यर्थ दाखवणारा, सर्व विश्व चिन्मय असल्याचें सिध्द करणारा आणि आतां आतांपर्यंत विज्ञानशास्त्राचे जडसिद्धांत सर्व चुकीचे असलेले पटविणारा असा आहे. पण तो विस्तार-भयास्तव गाळणें भाग पडत आहे.

(४) टोरोंटो विश्वविद्यालयांत ‘खगोल-पदार्थविज्ञानशास्त्री’ डॉ. सी. अे. च्यांट यांनीं अुद्घोषिलें, ‘शेंकडा ९० खगोलशास्त्रज्ञांनीं निर्णित केले आहे कीं, आंधळ्या नि जड अशा निसर्गनियमानें हें विश्व निर्मिलेले नाहीं. परंतु तें विश्वव्यापी अशा सर्वज्ञ महाशक्तीकडून नियंत्रित

झालेलें आहे. मग त्या महाशक्तीला तुम्ही कोणत्याहि नांवानें ओळखा. तें सर्व व्यक्तींच्या अिच्छेवर आहे.

(५) प्रो. तुलसीदास कार अेम. अे. अध्यात्मशास्त्राविषयीं लिहिताना प्रतिपादतात “जीवनशक्तीची व्याख्या ‘भोंवतालच्या परिस्थितीला आपल्या आवश्यकतांशीं जुळतें करून घेण्याचा प्रयत्न करण्याची शक्ति असणारी ती जीवनशक्ति’ अशी हर्बर्ट स्पेन्सरनीं केलेली आहे. प्राणिशास्त्र जीवनशक्तीची व्याख्या न करतां तिचीं लक्षणें देते”. तीं लक्षणें चार आहेत. (१) बाहेरून येणाऱ्या अनुकूल प्रतिकूल अुद्दीपनानुसार प्रतियोगी क्रिया करणें (२) बाह्य जगांतून हवें तें आत्मसात् करून प्रवर्धित होणें (३) त्याज्य भाग बाहेर फेकणें, आणि (४) स्वजातीय प्रजावृद्धि, सेंद्रिय आणि निरींद्रिय पदार्थांचें निग्रहण, परिपालन आणि संनिधान (परस्पर जुळणी) करणारी ही जीवनशक्ति आहे. प्रत्येक परमाणूतील धन विद्युदणु आणि ऋण विद्युदणु (protons) यांचें निग्रहण नि नियमन व्यवस्थितपणें होत असतें. आणि धन अणु नि ऋण अणु यांचें नियमनादिक करणारी शक्ति परमाणूमधील जीवनशक्ति होय. अशा जीवशक्तियुक्त परमाणूंच्या संयोगानें अणूंचें जीवन सिद्ध होतें. अशीच प्रक्रिया पुढें चालत राहून अशा अणूंच्या अेकत्रीकरणानें अंगप्रत्यंगें बनत अेक सेंद्रिय वा निरींद्रिय शरीर बनत असतें. नि तेथेंहि त्या शरीराची जीवनशक्ति आपापलीं कामें पहिल्याप्रमाणेंच करीत असते. याप्रमाणें अगदीं साध्या नि सूक्ष्म अणूपासून तो गुंतागुंतीच्या उत्क्रांत झालेल्या मानवी देहापर्यंत ही जीवनशक्ति अधिकाधिक साधनें मिळवीत आपलें प्रकटनकार्य चालूं ठेवते. बर्गसनच्या म्हणण्याप्रमाणें “जीवनशक्ति स्वतःचे ध्येयप्राप्तीसाठीं सामान्याहून सामान्य परमाणूंच्या आकारापासून असामान्याहून असामान्य अशा मानवी आकारापर्यंत अनेकशः आकार धारण करीत नि आपलें सामर्थ्य अधिकाधिक प्रकट करण्याचें कार्य करीत आपल्या ध्येयस्थानाकडे धावत चाललेली आहे. याप्रमाणें आकारधारणक्रिया जीवनशक्ति करीत असते. या आकारामध्यें नि आकारापासून ती अुत्पन्न होते असें म्हणणें खोटें नि म्हणून चुकीचें आहे.” पूर्वीच्या नि सांप्रतच्या विज्ञानशास्त्रांत हेंच अंतर आहे. पूर्वीचे विज्ञानशास्त्री द्रव्यांत (matter)

जीवशक्ति अल्पन्न करण्याचें सामर्थ्य आहे असें म्हणत होते. परंतु ते विज्ञानशास्त्राच्या वाढीनें चुकीचें ठरत जाऊन आतां वरीलप्रमाणें विज्ञानशास्त्राचें परिणत मत बनलेलें आहे. आतां तर विज्ञानशास्त्राचें पूर्वीचें म्हणणें चुकीचें ठरून विचारक विज्ञानशास्त्री म्हणूं लागले आहेत कीं, द्रव्य या पदार्थाला स्वतंत्र अस्तित्त्वच नाहीं. चिच्छक्तीचे विचारांतील तें अेक प्रतिबिंब आहे. सांप्रतचा प्रख्यात विद्यमान प्राणिशास्त्री प्रो. ओ. डब्ल्यू. मॅकबॉइड अेम्. अे. डी. सायन्स, अेफ्. आर्. अेस्. अिम्पीरिअल कॉलेज ऑफ सायन्स अॅन्ड टेक्नालॉजी हे आपल्या 'अुत्क्रांति' या पुस्तकांत म्हणतात "विचारकांचें मन हें सर्व ज्ञानाची मूलभित्ति आहे, आणि द्रव्य म्हणून निराळें कांहीं नसून त्या मनांतील विचारांचें अेक स्वरूप या द्रव्यरूपानें भासतें." शेवटीं प्रो. कार अनेक आधार देऊन प्रगत विज्ञानशास्त्रवाद्यांच्या परिणत सिद्धांतांचा निष्कर्ष पुढीलप्रमाणें देतात. "चित्शक्ति हीच मूळ सत्यरूपानें सनातनपणें अस्तित्वांत आहे. स्वरा पुरुष ह्मणजे हीच चित्शक्ति होय. आणि ती अिच्छेनुसार आकार नि देह धारण करीत राहते. या भौतिक जगतांतील देह वा आकारधारण हा त्या शक्तीच्या प्रकटनार्थ अवलंबलेला अेक मार्ग होय. आणि ज्याप्रमाणें देहधारणापूर्वी ती असते नि स्वेच्छापूर्वक देह नि आकार धारण करते, त्याचप्रमाणें देहादिकांच्या त्यागानंतरहि-नाशानंतरहि स्वतंत्रपणें राहते."

(६) 'अतींद्रिय द्रष्टुमंडळाचे अनुभव' (Revelations of the Society of Clairvoyance) या पुस्तकाचे कर्ते नेल सेंट जॉन मांटैग्यू यांनी लिहिलेल्या वरील पुस्तकांत दिलेल्या अनुभवांपैकीं अेक दोन विशेष महत्वाचे अनुभव या विषयावर प्रकाश पाडणारे असल्यामुळें ते काय सांगतात तें आपण पाहूं.

(अ) माझ्या अेका स्नेह्याजवळ त्याचें फार आवडतें मांजर होतें आणि तें मांजरहि त्याच्याशीं पूर्ण अेकनिष्ठेनें वागत असे. (कुत्रे नि घोडे आपल्या धन्याशीं पूर्ण अेकनिष्ठ राहिल्याचीं अुदाहरणें अितिहासांत पुष्कळ आहेत पण मांजराचा अेकनिष्ठपणा हा अपवादात्मकच आहे.) अेका अप-

घातामुळें तें मांजर दुखावलें होतें. आणि त्याला वाचविणें हें पशुवैद्याला दुरापास्तसें होऊन बसलें. माझ्या मित्रानें त्या मांजराची सहा आठवडेपर्यंत रात्रंदिवस खपून शुश्रूषा केली. आणि तें मांजर बरें होण्याच्या पंथाला लागलें. त्याला अेका महत्वाच्या कामासाठीं न्यूयार्कला जावें लागलें नि म्हणून जातांना त्यानें आपल्या घरच्या मनुष्याला त्याची काळजी घ्यावयाला सांगून ठेवलें होतें. अेके रात्रीं तो स्नेही घाबरून जाऊन जागा झाला आणि त्याचे सर्वांगाला दारारून घाम सुटलेला होता. अेका दाढी असलेल्या मनुष्याच्या हातून सुटण्याचा तें मांजर प्राणपणानें प्रयत्न करीत आहे असें त्याला निश्चित वाटलें. त्याच्या खोलींत क्लोरोफार्मचा वास दरवळून गेला होता. त्या माझ्या मित्रानें सर्व कामें स्थगित केलीं. आणि तो तत्काळ अिग्लंडला परत आला. तो घरीं पोहोचतांच घडलेली घटना त्याला कळून आली. ज्या रात्रीं न्यूयार्कला त्याला तें दृश्य दिसलें त्याच रात्रीं दाढी असलेल्या अेका पशुवैद्यानें त्या मांजराला झालेल्या अपघातांतील घावामुळें होणाऱ्या असह्य वेदनापासून त्याला त्रास होऊं नये नि तें मांजर झोपी जावें यासाठीं त्याला क्लोरोफार्मनें गुंगी आणली होती. न्यूयार्क नि लंडन यांमधील अंतराचें कारण लक्ष्यांत घेतां ज्यावेळीं तें मांजर मेले जवळ जवळ त्याचवेळीं न्यूयार्कला त्याला तेंच दृश्य दिसलें असें ध्यानांत आलें.

(आ) मनःसंदेशचें (telepathy) अेक विशेषप्रकारचें अुदाहरण माझे घरीं घडलेलें आहे. माझे घरीं अेक हिंदु योगी मुंबअीहून मला भेटण्यासाठीं आला होता आणि त्या नगरीं राहणाऱ्या माझ्या अेका ममतेच्या मनुष्याची वार्ता मला मिळावी यासाठीं मी त्याला विश्वासांत घेऊन विचारलें. त्यानें गंभीरपणें मान हालविली. “मी जर येथें दोन तीन तास राहिलो तर मी तुला त्या विषयीची माहिती सांगूं शकेन”. असें तो योगी म्हणाला. नंतर तो अगदीं स्तब्ध झाला आणि दगडी पुतळयाप्रमाणें बाह्य भान त्याचें पूर्णपणे नाहीसें झालें. कांहीं वेळानें तो भानावर येऊन मजकडे वळून बसला नि येवढेंच म्हणाला ‘मी तुझ्या स्नेह्याला भेटलों—तो तुला तारेनें अुत्तर पाठवील’. यानंतर दोन तासांनीं त्यानें सांगितले कीं, तुम्ही आपल्या कार्यालयां दूरध्वनीनें (telephone) शोध करावा—तेथें तार

आली असावी. तार आलेलीच होती. ती तार तेथून घरीं आणली गेली. ती त्यानें तशी न अघडलेलीच माझे हातीं दिली नि त्यांत माझे प्रश्नाचें उत्तर होतें. त्यानें माझें घर सोडलें नव्हतें. अितकेंच नव्हे तर आम्ही बसलों होतो ती खोलीहि त्यानें सोडली नव्हती. अगदीं लहानपणापासून त्यानें या गोष्टींचा अभ्यास केला होता”.

या अुदाहरणांवरून मनाची भौतिक जगतावरच नव्हे तर देश नि काल यांवरहि कशी अप्रतिहत सत्ता चालूं शकते हें स्पष्ट होतें. मुंबाी नि अिंग्लंडमधील, अंतर हजारो मैलांचें आहे. येथून तेथें तार जाण्यास दीड दोन तास लागले ते वजा जातां त्या योग्यानें त्या अंतराचें कांहीं मिनिटांत आक्रमण केलें आणि मरत्या मांजराचे मृत्यूसमयींच्या तीव्रतम अिच्छाबलामुळें न्यूयार्क ते लंडनमधील हजारो मैलांचें अंतर त्या मांजरी मनाला आक्रमावयास कांहीं मिनिटांचाच अवकाश पुरूं शकला. या गोष्टी मनाची अप्रतिहत सत्ता कशी चालूं शकते याचें प्रत्यंतर आहेत. हीं नि अशींच अनेकशः घडणारीं अनेक स्थळीचीं नि वेळीचीं अुदाहरणें निःसंशय निर्णित करतात कीं, या चित्शक्तीचें नि त्या शक्तीनें प्रेरित केलेल्या मनाचें क्षेत्र, द्रव्य, काल नि देश यांच्या कक्षेंत येअूं शकत नाहीं. अितकेंच नव्हे तर त्यांचेपेक्षां अनेक पटीनें श्रेष्ठ नि त्यांचेवर पूर्ण सत्ता चालविण्याचें सामर्थ्य त्याच्यांत आहे.

(७) अिंग्लंडमध्ये आर्बाडिन नगरीं १९३४ या वर्षीं विज्ञानशास्त्र-प्रगतिमंडळाच्या अधिवेशनाचे अध्यक्ष या नात्यानें सर जेम्स जीन्स या प्रख्यात गतिशास्त्रज्ञ आणि खगोलशास्त्रज्ञ गृहस्थांचें भाषण झालें. त्यांनीं “विज्ञानशास्त्र तत्वज्ञानाचे ध्येयाकडे वळलें आहे.” असें स्पष्ट सांगितलें. त्यांतील कांहीं विशेष महत्वाचा असा सद्योपयुक्त भाग खालीं दिला आहे. “.....देश आणि काल यांना जगांतील अस्तित्त्वधारी वस्तूंच्या गणनांत घालतां येत नाहीं, आणि प्रो. अीनस्टीनच्या सापेक्षवादाच्या नव्या सिद्धांतामुळें तर निसर्गातिर्गत वस्तूंमध्ये त्या दोन गोष्टींचा अगदीं सुद्धां समावेश करतां येत नाहीं. देश नि काल आणि देश-कालांपासून अुत्पन्न झाल्याशा दिसणाऱ्या गोष्टींना यत्किंचितहि बाह्य अस्तित्त्व नाहीं. देश, काल नि देशकालोद्भूत गोष्टी या केवळ आपल्या मनाच्या विचार-

जगतांतील आपले कल्पनाजन्य आकार आहेत. या व्यतिरिक्त वास्तवतेमध्ये त्यांना मुळीच अस्तित्व नाही. अर्थात् या देश-कालांचे महत्त्व त्यामुळे नष्ट होत नाही. याच देशकालाच्या आत्मकल्पित आकाररूपी भांड्याच्या साह्यानेच आपणाला बाह्य जगताच्या ज्ञानाचे आकलन करता येणे शक्य होते. बाह्य जगतापासून आपल्या मनाला होणारे ज्ञान हे सर्व ज्ञानेंद्रियांकडून आणलेल्या संवेदनांपासून होते. त्या इंद्रियांना होणाऱ्या संवेदना बाह्य जगताचा नि इंद्रियांचा संबंध जोडणाऱ्या बाह्य जगतांतील वस्तूपासून जो अेक प्रकारचा विद्युत्प्रवाह निघून इंद्रियांवर येऊन आदळतो त्यामुळे उत्पन्न झालेल्या असतात.....पदार्थविज्ञानशास्त्राचे पूर्वी असे ह्मणणे होते की, जगत्स्वरूप विषय आपल्या मनाच्या बाहेर आणि द्रष्टा निरपेक्षपणे स्वतंत्ररूपांत अस्तित्वांत आहे. ते जाणणाऱ्याच्या जाणण्यापूर्वी आणि जाणणाऱ्याचे जाणणे थांबल्यावरहि सनातनपणे असणारे असे आहे. विद्युदणूचा स्वभाव पदार्थविज्ञानशास्त्री मंडळीच्या अपेक्षेप्रमाणे दिसून आला असता तर हेच मत अद्यापहि टिकले असते. परंतु विद्युदणूची क्रिया नि स्वभाव अपेक्षेपेक्षा निराळेपणे असल्याचे दिसून आले. आणि त्यामुळे जुने पदार्थविज्ञानशास्त्र वितळून जाऊन नव्या पदार्थविज्ञानशास्त्राचा जन्म झाला आहे. या नव्या शास्त्राने पुढे आणलेला सिद्धांत असा आहे. ज्या निसर्गाचा आपण अभ्यास करीत असतो तो निसर्ग परीक्षणार्थ बाहेर अस्तित्वांत असणारे 'कांहीतरी' नसून तो केवळ आपल्या ज्ञानक्रियेचे स्वरूप आहे. विषयी-विषय (subject-object) संबंधांतील तो विषय नसून तो दोन्हीमधील संबंध आहे. वास्तविकतः विषयी नि विषय यांचेमध्ये स्पष्ट मर्यादारेषा अशी मुळीच नसून ते दोन्हीहि मिळून अेकच वस्तु आहे. विषयी-विषय अथवा द्रष्टा नि दृश्य हीं परस्परनिरपेक्ष दोन निरनिराळीं सत्वे नसून ते दोन्हीहि अेकाच वस्तूचीं दृष्टिकानामुळे दिसणारीं दोन रूपे आहेत.....बाह्य जगत् आणि आपल्या मनोमय कल्पना या दोन्हीचीं स्वरूपे अेकरूपच आहेत. तीं दोन्हीं दोन नसून अेकच आहेत. आणि प्रयोग करतां करतां हे मान्य करणे भाग पडते की, जगताचे स्वरूप मानसिक कल्पनाप्रवाहाव्यतिरिक्त कांहीच निराळे नाही. जगत् हे अेक प्रत्यक्ष वस्तुरूप स्वयंसापेक्ष असे स्वतंत्र स्वरूप-

पानें अस्तित्वांतच नाही. द्रष्टा नि दृश्य हीं अेकाच संपूर्ण वस्तुतत्वाचीं दोन अंगें आहेत.....आपण आपले स्वतःचे कृत्यासाठीं स्वतंत्र आहोंत, ही जाणीव जीवमात्रांत आहे. पण जुनें पदार्थविज्ञानशास्त्र केवळ जडवादी असल्यामुळे नियतिवादाचा-दैववादाचाच-पुरस्कार त्याला करावा लागला होता. त्या जडवाद्याच्या जडात्मक विश्वांत स्वतंत्रतेला स्थलच नाही. पण या नव्या पदार्थविज्ञानशास्त्रांत जडवाद्यांच्या पारतंत्र्याला जागा नसून शक्य तर स्वातंत्र्यालाच जागा आहे. आणि त्यामुळे हें जग मानवी जीवनाला सुलभता देणारें, सुखकारी नि अुपयुक्त असें आहे—जडशक्तींच्या अभंग, बेड्यांनीं जखडलेल्या पशूंचा तबेला नाहीं असें ठरूं शकतें”.

याप्रमाणें पूर्वीच्या पदार्थविज्ञानशास्त्राचें हें जड जगत्, या नव्या शास्त्रानें आपल्या मनाचे कल्पनानिर्मित स्वरूपाचेंच जवळ जवळ आहे असें ठरविलें—सिद्ध केले आहे. आणि या दृष्टीनें तत्वज्ञानमय ध्येयवादाकडे तें मार्गाला लागलें आहे. द्रव्य नि मन हीं अगदीं अेकरूप-अेकच आहेत, असें जरी अद्याप पूर्णपणें ठरलेलें नाहीं तरी अेका संपूर्ण वस्तुतत्वाचीं तीं दोन अंगें आहेत येवढें तरी निश्चितपणें ठरलें असें म्हणावयास चिंता नाहीं. डेकार्टेच्या वेळेपासून निर्माण झालेल्या द्वैतवादाला मात्र आतां ठाव अुरलेला नाही. आतां या सर्व गोष्टींचा असा निष्कर्ष निघतो कीं देश-कालाच्या मर्यादित जोंपर्यंत आपण आहोंत तोंपर्यंत आपण सर्वजण स्पष्टपणें निरनिराळ्या व्यक्ति आहोंत. आणि देश नि काळाच्या मर्यादेबाहेर आपण पडलों तर मात्र आपण सर्वजण अेकाच महान् चैतन्यशक्तिप्रवाहामधल्या अेकरूपतेतील रस आहोंत असें निश्चयानें म्हणावयाला पाहिजे आहे.

७. श्रीश्वर आहे काय ?

जगांतील भौतिक सत्पर्षींचीं मतें. — (केसरी ३१-७-३६)

(८) जगांतील निरनिराळ्या विज्ञानशास्त्रांतील पंडितांचीं श्रीश्वर-विषयक काय मतें आहेत हें संशोधून श्री. सदरलंड यांनीं संग्रहित केलीं आहेत. आणि तीं 'मॉडर्न रिव्ह्यू' नें जुलैच्या अंकीं छापलीं आहेत. त्यांचा अनुवाद पुढें दिला आहे.

(१) आल्बर्ट आभिन्स्टीन (गणितशास्त्री)—माझा श्रीश्वरावर विश्वास आहे. स्पायनोज्ञाची श्रीश्वरविषयक कल्पना मला मान्य आहे. विश्वाची सुयंत्र व्यवस्था हेंच श्रीश्वराचें व्यक्तस्वरूप होय असें मी मानतो. सृष्टीच्या सर्वव्यापारांतून सहेतुकता दृष्टोत्पत्तीस येते. जगत् हें केवळ घुणाक्षर न्यायानें निर्माण झालेलें नाहीं. तें व्यवस्थित नि ऐकजिनसी आहे. ही श्रद्धा म्हणजे सर्व शास्त्रीय कार्यांचा पायाच आहे.

(२) जे. अेस्. हाल्डेन (पदार्थविज्ञानशास्त्री)—जड सृष्टि ही चैतन्यमय सृष्टीचें अेकांगी नि अपुरें स्वरूप असून, चित्सृष्टि हीच खरी सृष्टि होय. पदार्थविज्ञान नि रसायन या दोन शास्त्रांनीं विश्वाचें कोडें आपण अुलगडूं असें शास्त्रज्ञांना गेलीं कित्येक वर्षे वाटत होती. पण आतां ती समजूत ढासळली आहे. जडवादाच्या स्वप्नांतून शास्त्रज्ञ जागे होत चालले आहेत. जडवाद यापूर्वीं सिद्ध झाला नाहीं नि यापुढेहि सिद्ध हाण्याचीं चिन्हे दिसत नाहींत. आधुनिक शास्त्राच्या अितिहासांतील सर्वांत मोठें अपयश कोणतें असेल तर हें कीं, जीवाचें पृथक्करण पदार्थविज्ञान नि रसायन शास्त्र यांचे द्वारे करणें. अुदाहरणार्थ आपलें शरीरच घ्या. त्याचें वरील शास्त्रांच्या दृष्टीनें पृथक्करण केल्यास काय आढळतें ? सावणाच्या आठ वड्या करण्या-अितकी चरबी, स्त्रियांचे चार पांच आंकडे करण्यास लागण्याअितकें लोखंड आणि चार पांच चौरस अिच जागेंत रंग देण्याअितका चुना ! सर्वांचें मूल्य •७३ डालरांच्या वर जाणारा नाहीं. विश्वाचें केंद्रस्थान जडवस्तु नव्हे किंवा तिची शक्ति नव्हे तर मन, प्रेरणा, हें होय. जडसृष्टि नि चेतनसृष्टि यांच्या मध्यें मोठें अंतर आहे. तें विसरतां कामा नये.

(३) सर आर्थर ओडिंग्टन (खगोलशास्त्रज्ञ) — जडवादाचे देव्हारे ऐकोणिसाव्या शतकांत माजले होते. जग म्हणजे ऐक यंत्र आहे. आणि त्याचा अलगडा जीवनशास्त्राच्या योगें करतां येतील असें मानलें जात होते. पण अर्वाचीन शास्त्रीय ज्ञानानें वरील कल्पना अध्वस्त केल्या आहेत. विश्वाचें स्वरूप चैतन्यपूर्ण आहे, असा सिद्धांत नव्या शास्त्रीय शोधांनीं सिद्ध झाला आहे. पूर्वीचा नास्तिकवाद नष्ट झाला आहे. चेतना ही आद्य महत्वाची गोष्ट आहे. तिच्यावर धर्म आधारलेला असतो. तो चळणार नाही.

(४) कर्टले ओफ. मॅथर (भूगोलशास्त्री) — जगाकडे जडवादी दृष्टीनें पहाण्याचा काल पूर्वी होता. आतां तो गेल्या कांहीं वर्षांत पार पालटला आहे. ऐकच्या परमाणूमध्येहि जी शक्ति चलन पावत असते, तिचें क्षेत्र चेतनेच्या क्षेत्रांतलिल आहे — जडाच्या नव्हे, हें अधिकाधिक विचारानें नि सत्यज्ञानानें कळून येत आहे. जग म्हणजे प्रचंड यंत्र नव्हे तर प्रचंड विचार आहे, चिच्छक्ति आहे. सर्व प्रयोग नि सर्व अनुभव असेंच सांगत आहेत कीं, विश्व चैतन्यमय आहे. जड नाही. मनुष्यमात्राला व्यक्त स्वरूप देणारी प्रत्येक गोष्ट माझ्या मतें श्रीशुवर होय. श्रीशुवर चांगला आहे काय ? शिव-कल्याणप्रद आहे काय ? कल्याणप्रद माणसें असूं शकतात असें जर तुम्ही मानीत असाल, तर ही निर्माण करणारी शक्ति, म्हणजेच श्रीशुवर, कल्याणप्रदच मानली पाहिजे. कार्याअितके तरी कारण शिवस्वरूपी असलेंच पाहिजे.

(५) आर्थर ओच्. काम्पटन (पदार्थविज्ञानशास्त्री) — जग हें आपोआप विकसित झालेलें आहे हें मत आतां खंडित झालेलें आहे. जगाचा कांहीं हेतु आहे आणि त्याच्या पाठीमागे असलेली अशी ऐक शक्ति आहे हें मान्य करावें लागतें. माणसाचे विचार म्हणजे जड सृष्टीच्या नियमानुसार अणूंची होणारी घटना असें सिद्ध होत नाही. मनुष्याला अिच्छा-स्वातंत्र्य आहे. देहापलीकडे विचारशक्ति म्हणून त्याला ऐक शक्ति आहे. ऐखाद्याचा मेंदु नष्ट केला तरी त्याची जाणीव तशीच राहिल हें

शक्य वाटतें. मृत्यूनंतरहि जाणीव राहत असेल असें सिद्ध नसलें तरी सूचित करतां येतें.

(६) रॉबर्ट अ. मिलिकन (पदार्थविज्ञानशास्त्री)——ओश्वर म्हणजे विश्वाचें अेकात्मक स्वरूप. पृथ्वीचा विकास युगानुयुगें करतां करतां ती मानवाचें निवासस्थान बनविणें आणि आपलें गुणसामर्थ्य त्याचें ठायीं निर्माण करणें ही ओश्वराची कल्पना भव्य वाटते.

(७) सर जेम्स जीन्स (गणित नि खगोलशास्त्रज्ञ.)——जग ह्मणजे यंत्र नव्हे या विचाराच्या प्रणालीवर बहुतेक शास्त्रज्ञांचें अेकमत होत चाललें आहे. जडसृष्टि निर्माण करणारें, तिच्यावर प्रभुत्व चालविणारें मन आहे असा ग्रह दृढ होत चालला आहे. गणिती माणसाच्या विचारासारखें विश्व आहे हें वर्णन अपुरें असलें तरी बरेंचसें बरोबर आहे. जड सृष्टीचा शास्त्रापुढें लोप होतो. जडत्वांतील कांहींच अुरत नाहीं; विश्वाच्या बुडाशीं जें सत्तत्व आहे तें ह्मणजे मन, चेतना, जाणीव.

हिंदुस्थानांतील जगद्विख्यात शास्त्रज्ञ सर सी-रमण यांनींहि असेंच आस्तिक्यवादी मत प्रकट केलें होतें. सर ऑलिव्हर लॉज, सर फ्रॅन्सिस, यंग हज्बंड, आदिक चौदा शास्त्रज्ञांनींहि “दि ग्रेट डिझाइन” या पुस्तकांत असाच आपला शास्त्रपूत सिद्धांत व्यक्त केला आहे.

आतां आणखी अेक महत्त्वाची साक्ष येथें घ्यावयाची आहे. सर्व जगांतील मनुष्यप्राण्याचे मनावर घार्मिक समजुतींचा सर्वसाधारणपणें प्रचंड प्रभाव पडलेला आहे. पण त्यांतल्यात्यांत मुसलमान समाजाचे मनावर तुलनात्मक दृष्टीनें विचारापेक्षां विकारांचा नि विवेकापेक्षां हट्टाग्रही भावनांचा चटकन् पगडा बसतो. नि ह्मणूनच मुसलमानांची धर्ममतांधता जगाला सर्वत्र अधिकाधिक त्रासदायी, आणि हानिकारक झालेली आहे. तेव्हां अशा मुसलमानी मनावर त्यांचे धर्ममतांचा किती पगडा बसलेला असेल याची सहज कल्पना करतां येण्यासारखी आहे. त्यांचे कुराणांतील सांगीप्रमाणें “मनुष्यप्राणी मेला ह्मणजे जगाचे अभावानंतरच्या ‘परमेश्वर-न्यायदिना’पर्यंत आपल्या थडग्यांत मृतावस्थेंत असतो. आणि त्या दिवशीं सर्वांना आपल्या सामर्थ्यानें ओश्वर जिवंत करून मुसलमानांना स्वर्ग नि

मुसलमानेतर काफरांना नरकवास देअून जगाचें नाटक संपवीत झोपी जातील.” असें आहे. अशा समजुतीचा पगडा बसलेल्या अेका विज्ञानशास्त्राभ्यासी मुसलमान गृहस्थाची विशेष महत्त्वाची अशी साक्ष येथें दिली आहे.

ऑक्सफर्डला अिंग्लंडमध्ये अेम. अे. झालेल्या सय्यद मेहेदी अिमाम नांवाच्या मुसलमान गृहस्थांनीं भागलपुरला रघुनंदन सभागृहांत अेका शाळेंत ‘ आमचें अदृश्य जगत् ’ या विषयावर श्री. बसिरुद्दीन सेशन्स जज्ज यांचे अध्यक्षतेखालीं व्याख्यान दिलें त्यांत ते सांगतात:--

“ पूर्वीच्या पथार्थविज्ञानशास्त्राच्या शिकवणुकीमुळे भौतिक विश्व नि त्याचें मूलसत्त्व या विषयींच्या कल्पना सर्व विज्ञानशास्त्राच्या नव्या नव्या शोधांनीं सर्वस्वी पालटून गेल्या आहेत. पूर्वीच्या विज्ञानशास्त्राचे कल्पने-प्रमाणें हें सर्व विश्व जड परमाणूंच्या संयोगानें निर्माण झालें आहे असें वाटत होतें. तो परमाणु अेका अज्ञात अशा शक्तीच्या केंद्रीकरणानें बनला आहे असें आतां सिद्ध झालें आहे. सध्याच्या द्रव्याचें मूलस्वरूप विद्युदणु आहे असें ठरून तो विद्युदणु दुसरें कांहींहि नसून अेका विश्वव्यापी सत्वांतील विशेष स्पंदनकेंद्र आहे. आणि याप्रकारें सर्व विश्व स्पंदनमय आहे. या स्पंदनक्रियेमध्ये कमी अधिक प्रमाणाच्या अनेक श्रेणी आहेत. अेका प्रमाणांतील स्पंदनलहरींचा आघात झाला तर तें स्पर्शज्ञान ठरतें, तर दुसऱ्या प्रमाणांतील स्पंदनलहरी डोळ्यांना स्पर्श करतात नि तो आघात प्रकाशाची कल्पना देतो. तिसऱ्या प्रमाणांतील स्पंदनलहरींचा-आघात मेंदूपर्यंत पोचून तें शब्दज्ञान ठरतें, तर चौथा तसाच भिन्न प्रकारचा आघात रुचि अुत्पन्न करतो आणि पांचवा वासाचें स्वरूप धारण करतो. भोवतालून येणाऱ्या विविध आघातांना शब्द, स्पर्श, रस, रूप, नि गंध यांचीं स्वरूपें देण्याचें कार्य आपला मेंदू करतो. आपला मेंदू होणाऱ्या जागतिक आघातांना विविध रूपें देतो. अर्थात् भौतिक जगत् जें आपण पाहतों ती आपल्या मेंदूनें केलेली निर्मिति आहे. बाह्य जगाचें स्वरूप ह्मणजे केवळ स्पंदनात्मक शक्ति येवढेंच; या व्यतिरिक्त दुसरें कांहीं नाहीं. बाह्य जगताचे आघात आपल्या स्थूल देहाच्या स्थूल अिंद्रियांपर्यंत पोचतात. त्यांना अेका विशिष्ट प्रमाणाच्या कक्षेंतील आघातांची जाणीव करून घेतां येते. त्या कक्षेबाहेर अधिकाधिक गतींचीं स्पंदनें जीं भोवतालीं चाललेलीं

असतात त्यांची जाणीव करून घेण्याची शक्ति आपल्या अिद्रियांना नाही. आपल्या अिद्रियांना समजू शकतील अशा स्पंदनगतीच्या कक्षेपेक्षां कमी वा अधिक गतीचीं स्पंदनें आपणास न कळून त्यांचे स्पर्श-रूप-रसादिक गुण-संक्रमण आपल्या अिद्रियांना करतां येत नाही. आपलें दृश्य जगत् ऐका विशिष्ट प्रमाणांत आपण समजू शकणाऱ्या स्पंदनकक्षेच्या मर्यादेतीलच आहे. 'अ' (alfa) 'आ' (beta) आणि 'ओ' (gamma) किरणें आपले डोळे पाहूं शकत नाहीत, पण आपण कांहीं अितर शास्त्रनिर्मित साधनामुळें समजू शकतो. परंतु त्यांहिपेक्षां सूक्ष्म स्पंदनें आपणाला मुळींच समजू शकत नाहीत.....”

“ दिव्य दृष्टि प्राप्त करून घेतलेल्या पुरुषानें (clairvoyant) आपली दृष्टिशक्ति, श्रवणशक्ति, स्पर्शशक्ति आदिक वाढविलेल्या असतात. त्यांनीं आपल्या ज्या आध्यात्मिक शक्ति वाढविलेल्या असतात त्यायोगें त्याला ती सूक्ष्मातिसूक्ष्म वा अुच्चातिअुच्च गतीचीं स्पंदनें जाणण्याचें सामर्थ्य प्राप्त होतें—सामान्य देहाचीं स्थूल अिद्रियें मात्र तीं जाणण्यास पूर्ण असमर्थ असतात. या स्थूल जगांतील स्थूल गोष्टीप्रमाणेंच सूक्ष्म जगांतील सूक्ष्म देहादिकांचें ज्ञान त्याला होत असतें. आपल्या जाणीवेच्या कक्षेंत न येणारें पण सूक्ष्म रूपांत असणारें आणि याच स्थूल जगत असल्या स्थलींच वावरणारें सूक्ष्म जगत् नि त्यांतील देहादिक आपण जसें या जगांतील स्थूल जगत् पाहतों, व्यवहारतो, त्याचप्रमाणें तो बघूं शकतो—व्यवहारूं शकतो. त्या जगांतील स्पंदनें अितकीं तीव्र गतीचीं असतात कीं, त्याची जाणीव करून घेण्याचें सामर्थ्य आपल्या या स्थूल अिद्रियांना मुळींच नाही. परंतु आपल्या ज्ञानशक्तीचे विशेष प्रकारें वर्धन केलें असतां तें जगतहि भासमान होअूं लागतें.

जसें या स्थूल जगांतील त्याहून श्रेष्ठ गतिमान असलेलें सूक्ष्म जगत् त्या दिव्यदृष्टिवाल्याला दिसूं शकतें. त्याचप्रमाणें या आपल्या स्थूल देहामागें असलेलें आपलें सूक्ष्म शरीरहि पहातां येतें. तें सूक्ष्म शरीर अत्यंत सूक्ष्म अशा विद्युदणूंच्या सांखळीनें या स्थूल शरीराशीं बांधलेलें असतें. जोपर्यंत ही विद्युदणूंची सांखळी टिकून राहते तोपर्यंत मनुष्य आपले सूक्ष्म शरीरासह या स्थूल शरीरांत राहून व्यवहार करूं शकतो. जेव्हां ही सांखळी मरणाचे वेळीं तुटते त्यावेळीं हें स्थूल शरीर निर्जीव होअून पडतें आणि तें

सूक्ष्म शरीर स्थूल शरीरापासून सुटें होऊन मुक्त होतें, नि सूक्ष्म जगांतील व्यवहार करावयास समर्थ होतें.

सध्यां विज्ञानशास्त्र या स्थूल जगताच्या मार्गें असलेल्या सूक्ष्म जगताचें ज्ञान करून घेण्यासाठीं धडपडत आहे. गूढविद्याशास्त्र या जगापलीकडील सूक्ष्म नि सूक्ष्मातिसूक्ष्म जगाचा शोध लावूं पहात आहे. गूढविद्याशास्त्र ह्यणतें कीं त्यापलीकडील अतिसूक्ष्म जगतांतील व्यवहारासाठीं त्याला अपयुक्त असें अतिसूक्ष्म अिद्रिय अवश्य असतें. विज्ञानशास्त्री या स्थूल जगताचें मागील आध्यात्मिक जगताचा शोध करीत आहे. दोन्हीहि शास्त्रेंच आहेत आणि या दोघांचाहि शोध सर्व विश्वाच्या मूळाशीं असलेल्या सूक्ष्मा-तिसूक्ष्म आत्मजगतासाठींच चालूं आहे आणि तीं दोन्हीहि नेथें अेकत्र होतील.”

जडवाद्यांनासुद्धां याप्रमाणें जडवाद सोडून चेतनाशक्तीचें अस्तित्व कसें अपरिहार्यत्वानें मान्य करावें लागतें आणि आतां विज्ञानशास्त्राच्या विविध शाखांतील शास्त्रज्ञांना जगाच्या चिन्मय स्वरूपाला कशी मान्यता द्यावी लागते हें येथपर्यंत पाहिलें. यापुढें ही चेतनाशक्ति वा जीवशक्ति ही देहधारणक्रिया कां करते, देहधारण केल्यापासून देहपतनापर्यंत कशाकरितां धडपडत असते, हें पहाणें आपल्या विषयानुरोधानें ओघप्राप्तच झालेलें आहे. देहधारण केल्यापासून तो देहत्यागापर्यंत विविध प्रसंगांत, निर-निराळ्या काळीं, वेगवेगळ्या शरीरावस्थेंत नि अनंत प्रकारच्या ज्या क्रिया देहद्वारा ही जीवशक्ति करते त्या सर्व क्रियांमधून असणाऱ्या कोणत्या हेतूचा धागा गुंफलेला असतो हें पाहिल्यास आपल्या या वरील प्रश्नाचें उत्तर आपल्याला बिनचुक मिळेल. प्रश्न जरी अत्यंत महत्वाचा असला तरी त्याचें उत्तर महत्वाच्या मानानें मुळींच कठीण नाहीं.

“ दुःखांना टाळीत वा दूर लोटीत सुखाची प्राप्ति ” हा अेकमेव हेतु सर्व आयुष्यभर प्रत्येक देहधारी जीवाला प्रत्येक क्रिया करण्याला प्रवृत्त करीत असतो. यावांचून दुसरी कोणतीहि प्रेरक अिच्छा कोणत्याहि जीवाला क्रिया करण्याला प्रवृत्त करूं शकत नाहीं. कधीं कधीं कांहीं महदात्मे या जगांतील सुखांना लाथाडीत नि दुःखाचे डोंगर आपल्यावर कोसळून घेत महान् ध्येया-

प्रीत्यर्थं प्रयत्नरत झालेले असतात. अशा स्थळीं वरील 'सुखाचे यत्नार्थ' हें विधान चुकलें आहे असें वाटण्याचा संभव आहे. त्याचें स्पष्टीकरण असें कीं, असल्यामहदात्म्यांची सुखाची सामान्य कल्पना नसते. जसें अितरांना शारीरिक वा अिद्रियभोग्य सुख नि तदुत्पन्न मनाच्या मनोरंजनाचें सुख पाहिजे असतें, तसें त्यांचें नसतें. त्यांच्या सुखाचें अधिष्ठान उच्च ध्येया-प्रीत्यर्थं प्रयत्नापासून मिळणाऱ्या बौद्धिक समाधानाचे द्वारा प्राप्त होणाऱ्या आनंदांत असतें. दुसऱ्या शब्दांत सांगावयाचें तर सुखकल्पनेची परिणतावस्था आनंदरूपांत होऊन त्या श्रेष्ठ स्वरूपां सुखार्थ व आनंदार्थ ते प्रयत्नशील असतात असें दिसून येतील. तेव्हां आपल्या वरील विधानाला ही गोष्ट विसंगत नसून पुष्टिकारकच आहे. दुःखविरहित सुख मिळविण्याकरितां अनेक स्थळीं, अनेक प्रकारच्या क्रिया घडतील पण हेतु मात्र एकच असतो. ही जी अनिवार्य, निरपवाद, तीव्रतम नि अविनाशी अशी अिच्छा जीवाला सर्व आयुष्यभर क्रियाशील ठेवते तीच जन्मापूर्वीं नि मृत्यूनंतर पुनर्देहधारणाला त्या जीवाला प्रेरित केल्यावांचून कशी राहिल? देहधारण करून दुःखविरहित सुखार्थ प्रयत्न करित राहणें ही गोष्ट, ही प्रयत्नधारा, हा प्रयत्नप्रेरक अिच्छाप्रवाह, अनिर्बंधपणें असाच प्रवाहित होत राहणार. हा प्रवाह तेव्हांच स्वाभाविक नि सहजपणें थांबेल कीं जेव्हां मिळत्या सुखाचा वियोग झाल्याने पुन्हा सुखाकडे धावण्याची आवश्यकता उत्पन्न होणार नाही, अशा सुखास्तव त्याच्या समुद्रांत जाऊन अनंत सुखमयतारूप बनेल. तोंपर्यंत तो प्रवाह चालू राहणें हेंच स्वाभाविक, तसें न होणें हेंच अस्वाभाविक आहे. विज्ञानशास्त्र-वेत्त्यांच्या द्रव्याप्रमाणेंच जगांत चैतन्यशक्तिहि आहे, किंबहुना जड ही भासमयता असून सर्वच चेतन आहे, हें जसें शास्त्रीय पद्धतीनें अपरिहार्यपणें ठरलें तसें हें वरील निगमन अितर प्रमाणानेंहि सिद्ध झाल्यावांचून पूर्णपणें सिद्ध मानलें जाणार नाही. आणि प्रमाणाभावीं केवळ तर्कपद्धतीनेंच निघणारें पण सिद्ध करतां न येण्यासारखें नि म्हणून तें लंगडें असें मानण्याकडेच पुष्कळांची प्रवृत्ति होतील. म्हणून आतां क्रमाक्रमानें अधिकाधिक निर्विवाद प्रमाणांच्या शोधनाला हात घालूं.

८ जन्ममरणपरंपरेच्या अस्तित्वशोधनार्थ निर्विवाद प्रमाणशोधन.

जडांमध्ये जडवस्तूना चालना देणाऱ्या शक्ति सूक्ष्म असतात. सूक्ष्म शक्ति स्थूल जडांना चालना देणाऱ्या असतात. झाडावरून फळ पडते तें ज्या आकर्षणशक्तीमुळे पृथ्वीकडे खेचले जाते ती शक्ति सूक्ष्म असते. अखाद्या जड वस्तूत जेव्हां कांहीं बदल होतो तेव्हां तो बदल घडवून आणणारी सूक्ष्म शक्ति असते, जी कार्यावरून अनुमानितां येते, जी प्रत्यक्षपणें दिसूं वा समजूं शकत नाहीं. ही सूक्ष्म शक्ति द्रव्याच्या सूक्ष्म रूपावर जो परिणाम घडविते त्याचें द्रव्यात्मक स्थूलरूप हें कार्य होय. तेव्हां जेथें स्थूलरूप दिसेल तेथें तेथें सूक्ष्मशक्तीचें झालेलें कार्य स्थूल रूपांत दिसत आहे असेंच समजलें पाहिजे. ऑक्सिजन नि हॅड्रोजनचे सूक्ष्म कण कांहीं विशिष्ट प्रमाणांत नि विशिष्ट पद्धतीनें परस्परांत मिसळून त्याला पाणी हें रूप येतें. पुष्कळ सूक्ष्म रूपांत असणाऱ्या हॅड्रोजन ऑक्सिजनला स्थूल पाण्यापासून निराळें करतां येणार नाहीं. त्या सूक्ष्म घटकावयवांत जर बदल झाला तर त्यामुळे बनलेल्या स्थूल रूपाचेंहि स्वरूप बदललेंच पाहिजे. बीजांत असलेल्या सूक्ष्मशक्तीवरच वृक्षाचें विशेष स्वरूपाचें प्रकटन अवलंबून असतें. प्राणिजगतांतील विविध स्थूलरूपें हीं सूक्ष्मदर्शक यंत्रांनीं दिसणाऱ्या जीवाणूंत अनुस्यूत झालेलीं असतात. मनुष्यप्राण्याचें स्थूल शरीर त्याच्या सूक्ष्म शरीराशीं पूर्णपणें संबद्ध असतें. अितकेच नाहीं तर स्थूल-शरीरांतील प्रत्येक बदल वा फरक हा सूक्ष्म शरीरांत होणाऱ्या हालचालीनें वा फरकानें होत असतो. सूक्ष्म शरीरांत जर कांहीं विघाड झाला तर स्थूल शरीरांतहि बदल झाल्यावांचून रहात नाहीं. स्थूल शरीर हें सूक्ष्म शरीराचेंच व्यक्तीकरण असल्यामुळे त्या सूक्ष्म शरीराचा जन्म, वाढ, विघाड, नि मृत्यु हींहि सूक्ष्म शरीरांतील फेरबदलावरच अवलंबून असतात. जोपर्यंत सूक्ष्म शरीराचें अस्तित्व आहे तोपर्यंत त्या त्या स्थितीला अनुरूप असे स्थूल देह तें घेत राहणारच. आतां सूक्ष्म शरीर म्हणून जें आपण म्हणतो तें काय आहे तें आपण पाहूं. स्थूल द्रव्याच्या अत्यंत सूक्ष्म

परमाणूंचे बनलेले, प्राणशक्तीने युक्त असलेले, आणि विचारशक्तीचे अिन्द्रिय असे जे मन त्या मनाच्या सूक्ष्म रूपासह जिवंत सूक्ष्मबीजरूप शरीर म्हणजे सूक्ष्म शरीर होय. ज्याप्रमाणे वटवृक्षाची सर्व जीवनशक्ति, वर्धन-शक्ति नि फलनशक्ति अेका लहानशा बीजांत साठविलेली असते, त्याच-प्रमाणे हेहि होय. श्रवणेंद्रिय, चक्षुरींद्रिय, घ्राणेंद्रिय, स्पर्शेंद्रिय, नि रसनेंद्रिय यांसह चित्त बुद्धि नि अहंभाव (जीवाची 'मी' ही वृत्ति) हीं सर्व वर दिलेल्या मन शब्दांतच अंतर्भूत समजावयाचीं आहेत. वर जी प्राणशक्ति म्हणून म्हटली, ती शक्ति देहधारणकामीं श्वासप्रश्वासक्रिया, पचनक्रिया, चलनवलनक्रिया, अभिसरणक्रिया, आदिक शरीरक्रिया ज्या शक्तीने चालतात ती क्रिया होय. या सर्व अिन्द्रियशक्तिसहित मन, प्राण, आणि ज्यांना हिंदुत्वज्ञानशास्त्रांत तन्मात्रा म्हणतात, ते द्रव्याचे अत्यंत सूक्ष्म परमाणु मिळून हे सूक्ष्म शरीर बनलेले असते.

ज्याप्रमाणे अेखाद्या वृक्षाच्या गुणदोषांचे बीजांत सूक्ष्म ग्रहण झालेले असते, त्याप्रमाणेच स्थूल देहधारणकालीं घडलेल्या वा घडणाऱ्या सर्व बऱ्या वा अीट, लहानमोठ्या संस्कारांचे, कल्पनांचे नि वृत्तींचे ठसे या मनावर वठलेले असतात. स्थूलदेहधारणाच्या कालीं सर्व आयुष्यांत मनाकरवीं नि शरीराकरवीं जीं जीं विविधकृत्ये झालेलीं असतील त्या सर्व कृत्यांचा अेकत्रित परिणाम हा त्या मनांमध्ये पुढील आयुष्यासाठीं प्रवृत्ति नि अिच्छा-रूपाने साठविला जातो.

आपण मनाने नि शरीराने जी जी गोष्ट करतो, जो जो विचार करतो, त्यांचा अति सूक्ष्म ठसा आपल्या मनामध्ये संग्रहित केला जातो, नि त्यालाच संस्कार म्हणतात. तो अनुकूल कालापर्यंत लुप्त झाल्यासारखा राहतो आणि वेळ येतांच अिच्छारूपाने पुन्हां मनामध्ये अुद्भवतो. अशा संस्कारांपासून अुद्भवणाऱ्या अिच्छांना वासना म्हणतात. कोणतीहि वा अीट वा चांगली गोष्ट अेखाद्या मनुष्य अगदीं आरंभीं भोंवतालच्या परिस्थितीच्या दावाने करावयाला आरंभ करतो नि पुढे जसजसा काल अधिक जाऊन ती ती कृति हातून अधिक अधिक वेळां घडत जाते तसतसे त्या कृतीचे ठसे अधिकाधिक पक्के नि प्रबळ होत जातात. आणि पुढे ती गोष्ट करणे त्या व्यक्तीचा

स्वभावच बनून जातो. कोणत्याहि अखाद्या व्यसनांत माणूस याप्रमाणें फसला गेल्यावर मनावर झालेल्या प्रबल संस्कारप्रवाहाच्या वेगांत सांपडल्यानें त्या व्यसनाचा अंतःकरणपूर्वक तिटकारा वाटून सुद्धां वेळ येतांच तो मनुष्य अवशतेनें—स्वतःच्या अिच्छेविरुद्ध—त्या व्यसनकार्याकडे ओढला जातो. दारूबाज, चोर, व्यभिचारी लोकांना त्यांच्या कृत्यांचा कधीं कधीं नि अखादे अुदाहरणांत तर सतत पश्चात्ताप होत असूनसुद्धां वेळ येतांच ते पुन्हां त्याच ओघांत जणूं ढकलले जाऊन अुडी घेतात. अखाद्या चांगल्या—वाअीट गोष्टीचा अभ्यास जितका अधिक तितकें संस्कारबल प्रचंड वेग धारण करणारें असतें. नि संस्कारांचा वेग जितका प्रचंड असेल त्या त्या मानानें त्या त्या गोष्टीकडे मनाची धाव कमी अधिक तीव्र वेगानें जात असते. हें व्यवहारांत थोड्या बारकायीनें पाहणाऱ्या निरीक्षकाचे लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाही. शरीराकडून घडणाऱ्या प्रत्येक लहान मोठ्या कृत्यांचें मूल कारण त्या मनाच्या संस्कारांत निगूढ झालेले आढळून येतील. ज्या ज्या गोष्टीमुळे नि पद्धतीनें शरीर जीवन धारण करतें त्या त्या सर्व गोष्टी नि पद्धति त्या त्या मनांतील अत्यंत प्रबळ अिच्छा व्यक्त नि प्रकट करण्याचीं साधनें असतात. ज्या ज्या अवयवांचा अुपयोग नाहीसा होतो, नि अुपयोग हेतुतः केला जात नाही, त्या त्या अवयवांची शक्ति नष्ट होऊन तो अवयवहि तो अुपयोग नाहीसा झाला तर कांहीं पिढ्यांनीं हळूहळू लुप्त होऊन जातो असें प्राणिशास्त्र सांगतें. हातांचा अुपयोग न करतां हात अुच करून ठेवणारे तपस्वी लोक पुष्कळांनीं पाहिले असतील. ते वर ठेवलेले हात कांहीं दिवसांनीं सुकून जाऊन निकामी होतात. सहा महिने अखादा मनुष्य अंथरूणावर जर अुताणा पडून राहिला तर त्याची चालण्याची शक्ति पायांतून नष्ट होते. ज्याप्रमाणें बाह्य अवयव हे मनांतील अिच्छांचीं वा वासनांचीं द्योतके आहेत, त्याचप्रमाणें अकंदर शरीररचनासुद्धां मनुष्याच्या स्वभावाची, शीलाची, अिच्छाशक्तीची, विचारांची द्योतक ठरते. तेव्हां बाह्य स्थूलरूप हें आंतल्या सूक्ष्मरूपाचें व्यक्त स्वरूप आहे असेंच समजलें पाहिजे. जीवांचा हा अंतःस्वभावच पुनर्देहधारणा करवितो वा स्थूलदेहरूपानें क्रमाक्रमानें वारंवार व्यक्त होत राहतो. मनुष्य मरतो तेव्हां देहधारी जीव या

जन्मीच्या सर्व संस्कारांच्या समुच्चयात्मक संस्कारसमूहासह सूक्ष्म देह-रूपानें बाहेर पडतो. नष्ट होत नसून तो सूक्ष्म रूपांत अस्तित्वांत असतो. सर्व आयुष्यभर झालेल्या सर्व प्रकारच्या संस्कारसमूहांतून जो संस्कार अितर सर्व संस्कारांना दाबून अत्यंत प्रबलपणें मरतेवेळीं मनांत प्रकट होतील त्या संस्काराच्या अनुरोधें स्थूल देह सोडणाऱ्या सूक्ष्म शरीराला मति मिळते—त्याचें पुढील भवितव्य त्या प्रबल संस्काराकरवीं घडविलें जातें. अणि या अंतिम वेळच्या प्रबल संस्काराच्या प्रकाराप्रमाणें पुढील देहधारणाचा अपक्रम त्या सूक्ष्म शरीराकडून केला जातो—तसा देह-धारण करावयाला तें समर्थ होतें. अंतिम संस्कारप्रबलता त्या सूक्ष्म शरीराला त्या संकल्पानुसार अिच्छेप्रमाणें अनुकूल परिस्थिति नि वस्तुस्थिति निवडून व्यक्त करण्यास सामर्थ्य देते.

अेखाद्या अळ्यांत, अेखाद्या ऋतूंत नि सारखेंच खत पाणी देत शेजारीं शेजारीं दोन प्रकारच्या झाडांचीं बीजे लावलीं तर अून तेंच, पाणी सारखेंच, भूमि नि अळें अेकच नि सारखेंच खत असूनसुद्धां, प्रत्येक वृक्ष-बीज आपल्या अंतर्गत सूक्ष्मबीजशक्तीच्या जातीची वाढ होण्याला अनुकूल अशींच द्रव्ये आपणाकडे आकर्षून घेअून आपल्याच प्रवृत्त्यनुरूप वृक्षरूप धारण करील. अगदीं त्याचप्रमाणें हें आहे. या 'अनुकूलाकर्षणा'च्या (natural selection) निसर्गनियमाप्रमाणें मरत्या मनुष्याचा वासनादेह झाडाच्या बीजाप्रमाणेंच भोंवतालच्या जागतिक परिस्थितींतून आपल्याला अनुकूल असलेलें स्थल शोधून नि अनुकूल परिस्थिति निर्माण करीत आपल्या व्यक्ती-करणाकरितां खटपटत राहिल. जन्मघेत्या व्यक्तीला अनुकूल परिस्थिति देण्याचा मुख्य भाग अुचलणें हेंच काय तें मातापितर करीत असतात. जन्म-घेता जीव आपल्या संस्कारप्रवाहाच्या प्रकाराप्रमाणें आपणास अनुकूल नि अनुरूप मातापितर नि परिस्थिति 'अनुकूलाकर्षणा'च्या नियमाप्रमाणें स्वभाववशतः निवडील अथवा अवशतेनें तशा स्थलाकडे वा परिस्थितीकडे तो ओढला जातील. कल्पना करा कीं, अेखाद्याचे मनाचे संस्कारांत उत्कृष्ट गायक होण्याचा संस्कार अत्यंत प्रबल आहे. तर अशा वेळीं तो जीव ती अिच्छा पुरी करून घेण्याची सुसंधि मिळेल अशा मातापितरांचे पोटीं नि परिस्थितींत निश्चयानें जन्म घेण्यास जातील.

पुनर्जन्माविरुद्ध एक मोठा प्रश्न हाणून अुभा केला जातो. नि तो हा कां, जर असा पुनर्जन्म वा पूर्वजन्म असेल तर त्याची आठवण कां राहत नाही. प्रश्न हा व्याघ्रमुखी आहे. प्रश्न करणाऱ्याला 'आपण हा एक रामबाण टाकला' असें वाटतें. आणि प्रश्न अैकतांच साधारणतः विचार केलेला निरीक्षक नसेल तर त्यालाहि हें अनिवार अस्त्र अंगावर आल्याची भीति वाटते. कांहींना स्मृतिशीलता हीच काय ती आयुष्याची एकमेव नि निरपवाद स्थिति आहे असें वाटून ते म्हणतात कां, जर मरणवेळीं आपली स्मृति थांबसे तर तेथें आपण नष्ट होतां हें निश्चित. कारण पुढें राहतो अशी स्मृतिच नाही—असती तर स्मृति राहिली असती.

स्मृति असणें हा जीवंतपणांतील अनेक गुणांपैकीं एक गुण आहे. तो जीवनाचा एकमेव नि निरपवादपणें सांपडणारा गुण नव्हे. अगदीं गाढ झोपेंत आपली स्मृति पूर्णपणें—त्यावेळेपुरती तरी—नष्ट झाल्यासारखी असते. तेव्हां स्मृति नसली कां, नष्ट झालें हें म्हणणें खोटें ठरतें. दुसरें असें कां प्रश्नकर्ता हा अितरांप्रमाणेंच जन्मला. लहानाचा मोठा झाला. जन्मतांच अबोध बालक होता. हें कांहीं त्याला नाकारतां येणार नाही. मग स्मृतीचा हा नियम जर त्याच्या या आयुष्यापुरता पूर्ण व्यापक मानला तर त्या जन्मकालच्या अबोध स्थितीपासून तो ज्या वेळेपर्यंतची स्मृति नाही त्या वेळच्या क्षणापर्यंत तो जीवंत नव्हता—मेलेलाच होता—नि त्यानंतर स्मृतीच्या कालापासून तो जीवंतपणें अस्तित्वांत आला असें तो प्रश्नकर्ता स्वतःसंबंधीं मान्य करील का ?

तिसरी गोष्ट अशी कां, ज्या वेळेपासून स्मृति आहे असें प्रश्नकर्ता म्हणत आहे त्यावेळेपासून तो प्रश्न करत्या वेळेपर्यंत त्याला त्या मध्यकालांतील सर्व गोष्टी—अगदीं बारीक सारीक क्षणापर्यंतच्या सर्व यच्च्यावत् गोष्टी—पूर्णपणें स्मरतात कां ? किंवा कांहीं स्मरतात नि पुष्कळशा विस्मरणांत गेल्या आहेत. हें विचारतां त्याला पुष्कळशा विस्मरून कांहीं स्मरतात हेंच मान्य करावें लागेल. आणि अशा अुत्तरानंतर त्याला विचारलें कां, जितक्या गोष्टी नि त्या गोष्टींच्या वेळा स्मरतात तेवढ्याच गोष्टी नि वेळापुरता तूं जीवंत होतास. बाकी वेळीं नि गोष्टींत तूं मृत्युवश झाला होतास असें मानणें युक्त होईल कां ? तर त्याला त्याचें काय अुत्तर देतां

येअील बरें? अर्थात् या प्रश्नानंतर विस्मृति हें मृत्यूचें चिन्ह नाही-जीवन असून सुद्धां विस्मरणशीलता येअूं शकेल हीच गोष्ट त्याला स्वीकारावी लागेल. मनुष्याची स्मृतिशक्ति ही अमर्याद नाही. आपल्या अेका जीवनांतीलहि लहान मोठ्या घटनांचा, कृत्यांचा, विचारांचा आपले ज्ञानावर, स्वभावावर, शीलावर, वर्तनावर निश्चित परिणाम झालेला आहे ही गोष्ट अगदीं स्पष्ट दिसण्यासारखी आहे. तसेंच मागील जन्मांतील सर्व गोष्टींच्या संस्काराचे संपूर्ण ठसे आपल्या मनस्थलांत दडलेले निश्चित असले पाहिजेत. मग त्यांची आठवण असो वा नसो.

आणि तरीहि अेखाद्या जिज्ञासूला ती पूर्वजन्मस्मृति जागृत करून घेण्याची अिच्छा असेलच तर पातंजल योगशास्त्रानें त्याहि स्मृतिसंपादनाचे मार्ग सांगून ठेवलेले आहेत. आणि कांहीं कांहीं व्यक्तींना क्वचित्काळीं लहानपणीं पूर्वजन्म आठवल्याचीं अुदाहरणेंहि घडलेलीं आहेत नि घडत आहेत. तीं अुदाहरणें पुढील योग्य स्थलीं दिलीं जातीलच. आपल्याला रात्रीं आकाशांत अनंत तारे दिसतात. पण सूर्योदय होतांच सर्व दिसेनासे होतात. त्यावेळीं जर कोणी ते तारे दिसत नाहीत तेव्हां नष्टच झाले असें ह्मटलें तर तें जसें वेडेपणाचें ठरेल तसेंच मनाच्या मनाकाशांत पूर्वजन्माच्या स्मृतीचीं बारिक टिबें अंधुकपणें पण त्या त्या जन्मांतील सर्व घटनांचीं स्मृतिवीजे साठविलेलीं अशीं निश्चितपणें अस्तित्वांत असलींच पाहिजेत. पण चालू जन्मांतील प्रत्यक्ष जगाच्या अनुभूत स्मृतिप्रकाशाच्या प्रखरतेपुढें तीं पूर्वस्मृतीचीं अंधुकपणें लिकलिकणारीं टिबें दिसेनाशीं झालीं तर त्यांत काय आश्चर्य? म्हणून तीं स्मृतिटिबें नि तीं अुत्पन्न करणारे पूर्वजन्मच नाहीत असें म्हणणें वस्तुस्थितीला धरून होअूं शकणार नाहीं.

ज्या गोष्टींचा अभ्यास आपण फार काल, मन लावून, सातत्यानें नि दीर्घ प्रयत्नानें करतो त्यांत आपल्याला प्रावीण्य मिळणें ही गोष्ट आपल्या सततच्या अनुभवाची आहे. प्रावीण्य मिळाल्यानंतर त्या विषयाचा अभ्यास किती तास केला, केव्हां केव्हां कोणकोणत्या प्रकारचे प्रयत्न कोणत्या कोणत्या स्थानीं कसकशा स्थितींत केले हें जरी परिपूर्णपणें आपणास आठवलें नाहीं, तरीहि सर्व प्रयत्नांतील अेकहि क्षणाचा प्रयत्न वाया न जातां त्या सर्व

प्रयत्नांच्या अेकत्रितपणाच्या शक्तीचें, आजच्या प्रावीण्यांत रूपांतर झालें आहे, ही गोष्ट प्रत्येकजण मान्य करील. ते प्रयत्न तितक्या प्रमाणांत नि तितकें काम झालें नसतें तर आजचें हें प्रावीण्य कधींहि प्राप्त झालें नसतें ही गोष्ट त्या प्रावीणाला नि त्याचें प्रावीण्य जाणणाऱ्याला सारखीच मान्य असतात— असावयाला पाहिजेत यांत तिळमात्र संशय नाही. ही गोष्ट मान्य केल्यावांचून गत्यंतर नाही. आणि त्याचबरोबर ही गोष्ट मान्य केली पाहिजे कीं, कोणत्याहि गोष्टीवर, विषयावर, कलेवर दीर्घ नि दृढ प्रयत्नपूर्वक प्रबल व्यासंग झाल्यावांचून ती ती गोष्ट, विषय वा कला यांचेवर प्रभुत्व मिळू शकत नाही हें सिद्ध आहे. मग प्रश्न असा कीं ज्या ज्या व्यक्ति लहानपणीच अेखाद्या विषयांत, गोष्टींत वा कलेंत अप्रतिम प्रावीण्य दाखवितात नि तसें प्रावीण्य संपादन केल्याचें या आयुष्यांत प्रमाण दिसत नाही अशा स्थलीं हें प्रावीण्यसंपादन केव्हां संपादिलें गेलें? आपण पहिल्यानें असल्या असामान्य सामर्थ्याचीं अुदाहरणें पाहून मग त्या गोष्टीच्या निर्णयाकडे वळूं.

९ जन्मसिद्ध अलौकिक सामर्थ्याचीं अुदाहरणें

(१) भगवान् श्रीरामकृष्ण परमहंस यांना वयाच्या चौथ्या वर्षापासून निर्विकल्प समाधि अनुभवाला येअुं लागली होती. ही गोष्ट सांगोपांगीं नाही. बंगालमध्ये ही गोष्ट सर्वप्रसिद्ध आहे. याच महापुरुषाचे त्रिखंडप्रसिद्ध स्वामी विवेकानंद हे शिष्य होते. भगवान् श्री-रामकृष्ण परमहंसांना पुढें अेक महायोगी भेटले होते. त्यांनीं त्यांची ती अवस्था सहजसाध्य आहे असें पाहून “ जी स्थिति प्राप्त करून घ्यावयास मला ४० वर्षांचा दीर्घकाल अखंड प्रयत्न करावे लागले ती तुला सहज स्वाभाविकशी आहे ” असे आश्चर्याचे अुद्गार काढले.

(२) गणिताचे मोठमोठाले प्रश्न अत्यंत सहज सुलभपणें सोडवण्यास ५ वर्षें वयाचा मॅझियामालो नांवाचा अेक धनगराचा मुलगा होअून गेला.

(३) आकडेमोडीवाचून झेला कोलबनें नांवाचा ८ वर्षें वयाचा मुलगा गणितांतल्या मोठमोठ्या समस्या सहजपणें सोडवीत असे. अेका वेळीं

८ ला ८ नें गुणावयाचें नि त्याला पुन्हां ८ नें गुणावयाचें याप्रमाणें १६ वेळां केले तर किती संख्या होतील ह्मणून प्रश्न करतांच क्षणाचाहि विलंब न लावतां त्यानें १५ आकड्यांची संख्या २८१४७४९७६७१०६५६ अशी चटकन सांगितली. त्याचें उत्तर सर्वस्वीं बिनचुक होतें. असेंच त्याला ऐकानें ऐकदा ४८ वर्षांत किती मिनिटें होतात हें विचारतांच २५२८८८०० मिनिटें होतात ह्मणून उत्तर दिलें.

(४) मोझर्ट नांवाच्या ऐका बाळगायकानें आपले वयाचे ४ थे वर्षीं ऐक अुकृष्ट काव्य लिहिलें आणि ८ वे वर्षीं ऐक सुंदर संगीत नाटक लिहिलें.

(५) श्रीमत् आद्य श्री-शंकराचार्य वेदशास्त्रांत यांनीं ८ वे वर्षी-पर्यंतच्या वयांत पारंगतता मिळवून १६ वर्षांचे आंत भगवद्गीता, ब्रह्मसूत्रें, नि दशोपनिषदे यांवर भाष्यें लिहिलीं नि जगांतील असामान्य नि अद्वितीय तत्वज्ञानी ह्मणून श्रेष्ठतम स्थान ते मिळविते झाले.

(६) कुमार मोहिनीमोहन कुशारी, वय वर्षें १०, याला बीज-गणितांतील कठिण कठिण अुदाहरणें अगदीं लहानपणींच मनांतले मनांत सोडवण्याची शक्ति प्राप्त झाली. तो कोणत्याहि शाळेंत गेला नाहीं. या वर्षीं, ह्मणजे वय वर्षें १० सन १९३४ या वर्षीं, कलकत्ता विश्वविद्यालयानें गणित विषयांतील त्याच्या आश्चर्यकारी प्रगतीच्या असामान्यत्वामुळें ऐम्. ऐ. च्या परीक्षेस बसण्याची अनुमति दिली आहे. त्याला अंग्रजी, बंगाली नि संस्कृत या भाषा चांगल्या अवगत आहेत. आणि ही प्रवीणता कोणत्याहि शाळेंत न जातांच त्याचे अंगीं प्रकट झालेली आहे.

(७) कुमारगंधर्व श्रीशिवपुत्रस्वामी नांवाचा ७ वर्षें वयाचा मुलगा नुकताच प्रसिध्दीस आला आहे. हा ऐवढ्या लहान वयांत अितका शास्त्रोक्त पध्दतीनें निरनिराळे राग कर्णमधुरपणें गातो कीं, लोक नागा-प्रमाणें गुंग होअून डुलत असतात. त्याच्या गाण्यावर लुब्ध होअून लोकांना नाटक-बोलपट आदींचा विसर पडतो. कोणत्याहि नव्या बांगडीचे ध्वनि-लेखांतील (फोनोंतील) गाणें ऐकतांच तो पुन्हां तें गाणें तंतोतंत जसेंच्या

तसेंच गाअून दाखवितो. प्रवीण गायकाला सुद्धां अेखादें नवें गाणें अैकतांच जसेंच्या तसें तंतोतंत म्हणतां येणें कठिण जातें. पण ती गोष्ट हा कुमार गंधर्व सहज लीलेनें करून दाखवतो. तो कसें गातो याचें कितीहि वर्णन केलें तरी कल्पना देतां येणें शक्य नाहीं.

(८) दक्षिणेंत मद्रासचे बाजूस अेके गांवीं (आमच्या ध्यानांतून तें नांव गळालें आहे नि पुन्हा प्रयत्न करून सुद्धां मिळूं शकलें नाहीं) अेका ब्राम्हणदांपत्याला अेक जन्मयोगिनी मुलगी झालेली आहे. तिचेकडे येणाऱ्या वृद्ध वृद्ध नि विद्वान् मंडळींना सुद्धां आपल्या ज्ञानदानानें ती चकित करते असें टाअिम्समध्ये प्रसिद्ध झालें होतें. या प्रसिद्धीच्या वेळीं तिचें वय १० वर्षांचें होतें.

(९) आम्ही स्वतः श्रीकाशीस असतां अेक गोष्ट पाहिलेली येथें उल्लेखल्यावांचून राहवत नाहीं. श्रीमंत जमखिडीकर यांचे श्री-काशीतील वाड्यासमोर अेक अुत्तर हिंदुस्थानीय कुटुंब राहत आहे. त्यांचे पैकीं अेका मुलाचें नांव रामकृष्ण अौदिच्य असें आहे. त्याचें वय हा वृत्तांत लिहिते वेळीं १०-१२ वर्षांचें असेल (१९३६ यावर्षीं). जन्मापासून त्याच्या कपाळावर V अशा आकाराची बरोबर मध्यभागीं नाकाचेवर गंधाचे स्थलीं तांबडी खूण होती. हा पांच सहा वर्षांचा झाला तेव्हांपासून त्याला गाअीगुरांचा लळा असल्याचें दृष्टोत्पत्तीस येऊं लागलें. हा घरांत बहुधा नसावयाचा. शेजारपाजाऱ्यांचे गाअीबरोबर गुराख्यांचे गुरांत मिसळून त्यांचेसह रानांत जावयाचा. पहिल्या पहिल्यानें गुराख्यांना त्याला गुरांकडून कांहीं त्रास होअील-होअूं लागेल म्हणून भीति वाटावी. पण पुढें अनुभवानें त्यांना हें भय वाटेनासें झालें. गाअींच्या स्तनाला तोंड लावून दूध प्यावें, त्यांना आंजारावें, गोंजारावें, त्यांना पाण्यावर न्यावें, रानांत चराअी करावी, वळवावें, अेकत्र करावें, संध्याकाळीं गांवाकडे हाकावें अित्यादि गोष्टी तो अितक्या स्वयंस्फूर्तीनें, निर्भयतेनें नि बिनबोभाटपणें करी कीं, गुराखी हळूंहळूं गुरांची स्वतः काळजी न घेतां या मुलाचेवर सर्व भार टाकून मजेनें छायेंत खेळत बसूं लागले. पहिल्या पहिल्यानें घरची मंडळी हा कोठें गेला, चुकला तर नाहीं ना? गंगेंत तर नाहीं पडला? कोणी अुचलून तर नाहीं ना नेला? अित्यादि शंकेनें वेडे होअून जात. नंतर

कांहीं दिवसांनीं तो कोठें जातो हें कळून आल्यावर त्याला ते धाक दाखवून मनाची करूं लागले. त्याला मार बसू लागले. पुढें पुढें तर वडील भाऊ आदिक घरची मंडळी गुरासारखीं त्याला बडवीत. श्रीकाशीला थंडी फार कडक पडते. खिडक्या लावून सुद्धां दोन तीन जाड घोंगड्या घेतल्यावांचून अूबूयेत नाहीं. तशा थंडींत गच्चीवर रात्रींच्या रात्रीं शिक्षा म्हणून त्याला अूघडा टेवीत. पण या सर्व शिक्षा सोसूनहि सकाळ होतांच पुन्हां घरच्या मंडळींना झुकांडी देअून हा गुरागाभींच्या मेळ्यांत जावयाचाच. कांहीं काळांनीं गुराख्यांना 'हा' आला असतां याला येअूं देअूं नका, हुसकून घा' म्हणून घरच्या मंडळींनीं सांगून त्याचे गुरांबरोबर जाणें बंद करविलें. या मुलानें घरून पळून जाअूं नये म्हणून दोन्ही पायांत जड साखळदंडाच्या बेड्या घातल्या. तरी त्याचा नाद जाअीना. गुराखी येअूं देअीनात तेव्हां त्यानें आसपासच्या वा दूरच्या ज्या कोणत्या घरीं गुरें ठाणबंदी असतील तेथें जाअून त्यांची सेवा करावी, त्यांना चारा घालावा, त्यांना पाणी पाजावें, आंजारावें, गोंजारावें, नि सर्व वेळ त्यांच्या सहवासांत काढावा. खायला वेळेवर नाहीं, मार बसावयाचा, थंडींत कुडकुडत सर्व अंग गारठून जावें अशा कष्टांत रात्रींच्या रात्रीं घालवाव्यात, पायांत बेड्या पडलेल्या असावयाच्या, अशा अत्यंत कष्टमय जीवनाशीं झगडून सुद्धां नि असे हाल आणि कष्ट सहन करावे लागत असूनही त्यांना न जुमानतां गोसेवेत हें विलक्षण प्रेम असलेला हा कुमार अद्याप त्याच नादांत तेच कष्ट भोगीत तेंच व्रत चालवीत आहे. त्याच्या कपाळावरची ती तांबडी गंधासारखी खुण गेल्या अेक दोन वर्षांपासून पुसट होत होत दिसेनाशी झाली आहे. या मुलाला अितकें गुरांचें वेड लागण्यासारखी जन्मापासून अेकहि प्रकारें अनुकूल परिस्थिति मिळाली नाहीं. अुलट हें गुरांचें वेड आहे तें जावें म्हणून अनन्वित छळ नि हाल त्याला सोसावे लागत आहेत.

(१०) व्हिअेन्नामधील 'दि अेशियाटिक वर्ल्ड' नांवाच्या एका प्रसिद्ध पत्रीं आस्ट्रियांत टिरोल प्रांतांत राहणाऱ्या अेका रोज्ञविथ रॉटरलिच नांवाच्या पंधरा वर्षांच्या असामान्य मुलीचा वृत्तांत प्रसिद्ध झाला आहे. चित्रकला नि काव्यसामर्थ्य हीं असामान्यपणें तिच्यांत प्रकट झालीं आहेत.

साधीं चित्रें काढीत नसून रंगित तैलचित्र ती काढीत असते. तिचे वडील रेव्हेन्यू खात्यांत एक अधिकारी आहेत. तिची माता घरांत कलाकुसरीचें काम करते. तिच्या पूर्वजांपैकीं हिरातिमस राश नि फान आल्टन हे प्रख्यात कलावंत होअून गेले. ती रोझविथ नांवाची मुलगी आपले वयाचे तिसरे वर्षांपासून लहानपणीं अकलेल्या काल्पनिक गोष्टींतलीं चित्रें काढूं लागली. आपल्या वयाच्या ८ व्या वर्षीं तिनें आपल्या भावांसह आपलें तैलचित्र अितकें सुंदर प्रकारचें काढून रंगविलें कीं, तिच्या मातापितरांना आश्चर्य वाटूं लागलें. त्या व्यवसायांतील तज्ञांना ज्या अडचणी अडवतात नि कठिणता भासतात त्या अडचणी नि कठिणता या लहान मुलीच्या दृष्टीनें जणूं मुळीं अस्तित्वांतच नाहींत. आणि ती मुलगी आपलें काम अितक्या सहज लीलेनें नि त्वरेनें करते कीं, नामांकित तज्ञहि विस्मित व्हावेत. दुपारीं ही ऐकदां चित्रें काढावयाला नि रंगवायला बसली कीं, कठिणशीं चित्रें सुद्धां ऐका दुपारच्या वेळांत वीस वीसपर्यंत काढून पुरी करते. कोणत्याहि चित्रकाराची धाटणी तिला नवीन वा परकी वाटत नाहीं. पण विशेषतः तिचें चित्रणकाभाची तुलना तज्ञ लोक पूर्वींच्या ऐका प्रख्यात आर्थर राख्याम याच्याशीं करतात .ती १२ वर्षांची होअीपावेतो तिचीं शेकडों चित्रें अिन्स ब्रुकमध्ये प्रदर्शनांत आलीं. तिला कल्पित गोष्टींतील दृश्यांचीं चित्रें काढण्याचें काम देण्यांत आलें आहे. तिच्या नुकत्याच प्रसिद्ध झालेल्या चित्रामुळें ती व्हिअेन्नामधील कलाभिज्ञ मंडळांत फार प्रख्याति पावली आहे.

(११) ह्यैसूर संस्थानांतील ऐका सेवानिवृत्त पोस्टमास्तरला कुमार नागराजन् नांवाचा ऐक मुलगा असून त्याचें वय यावेळीं (जानेवारी १९३६) १४ वर्षांचें आहे. तो अुकृष्ट अिंग्लिशमध्ये व्याख्यान देतो, शेक्सपिअरचीं नाटकें समजावून देतो, अितकेंच नव्हे तर धर्म, वेदान्त, विश्वबंधुत्व आदिक विषयांवर अधिकारीपणानें व्याख्यानें देतो. त्याचे वडिलांबरोबर तो दिल्ली, आग्रा, कानपूर, दरभंगा, मुंबअी, कोल्हापूर अशीं व्याख्यानांची फिरती आटोपून धारवाड, हुबळी, ह्यैसूरमध्ये जाणार आहे नि मग अिंग्लंड आदिक युरोपीय देशांत फिरून व्याख्यानें देणार आहे. अपनिषद्वचनाधारें मानव-धर्माचें विशदीकरण सुगम नि सरसपणें करणाऱ्या या बालकाला पाहून आश्चर्यच वाटण्यासारखें आहे.

(१२) जगद्विख्यात नृत्यकलाकोविद विमलेंद्र बोस हे स्वयंसिद्ध नर्तक आहेत. हिंदुत्वज्ञानांतील नृत्यशास्त्र हाच त्यांचा गुरु. त्यांना कोणीहि शिकविलें नाहीं. या शास्त्रावांचून त्यांनीं देशी वा परदेशीपैकीं कोणत्याहि पद्धतीचें अंधानुकरण केलेलें नाहीं. त्यांचें वय १९३६ या वर्षीं २४ वर्षांचें आहे. यांचे अंगची नृत्यकला त्यांचे वयाचे ५ वे वर्षीं प्रकट होऊं लागली. यांनीं आपल्या नृत्यकलेनें हिंदुस्थानलाच नव्हे तर युरोपलाहि वेड लावले आहे. युरोपमध्ये स्पेनच्या नृत्यकलेची प्रख्याति असून तिचेंच अनुकरण सर्वत्र होत असे. पण आतां या दैवीकलासंपन्न बोसांनीं युरोपियनांना हिंदुनृत्यकलेचे अनुयायी बनवले आहे.

(१३) झांशीजवळ बुंदेलखंडांत गारोथा या गांवीं अेका जन्मांध मुलाला आपल्या वयाच्या २-्या वर्षींच अप्रतिम स्मृतिशक्ति प्रकट झाली आहे. रामायण अगदीं तोंडपाठ म्हणतो. रामायण वा महाभारत यांतील कोणताहि श्लोक त्याला म्हणावयाला सांगताच तो अगदीं शुद्धोच्चारानें म्हणून दाखवतो. गीतेतील कठिण श्लोक सुद्धां अगदीं अस्खलित नि शुद्ध रीतीनें तो म्हणून दाखवतो. या मुलाला पाहण्यास सारखी गर्दी लोटलेली असते. संत सुरदास याचा तो अवतार असावा असें तेथील भाविक लोकांना वाटत आहे.

(१४) अमेरिकेंत आर्थर ग्रीनवुड नांवाचा मुलगा नुकताच अुदयास आला आहे (१९३५). तो वीस महिन्यांचा होआपावेतो अेक शब्दहि बोलत नसे. त्यानंतर अेके दिवशीं त्याला वाचा फुटली. पहिल्यानें तो जें बोलला तें अेक व्याकरण शुद्ध वाक्य. दुसऱ्या वर्षीं तो वाचूं लागला. त्याची बुद्धि अितकी तीव्र कीं लघुलिपीप्रमाणें त्यानें आपली अेक स्वतंत्र गानलिपी बसविली. वियद्वाणी (रेडियो) द्वारा गायन अैकतांना आवडतील त्या पदांची गानलिपींत लिखाणें लिहून घेऊन तीं तो पदें पाठ करतो. आणि हें सर्व तीन वर्षांचें आधीं झालेलें आहे. तिसऱ्या वर्षीं तो फ्रेंच भाषा शिकला. आणि टंकलेखकावर (टाइपरायिटरवर) बसून चार पांच रिमें भरतील अितकें लिखाण त्यानें टंकलिखित करून टाकलें. परभाषा स्वायत्त करण्यापेक्षांहि त्याचा टंकलेखकावरचे हस्तचापल्याचा पराक्रम अधिक महत्वाचा आहे असें पट्टीचे

टंकलेखकहि ह्यणूं लागले आहेत. गणितांतहि त्याची गति आश्चर्यकारी आहे. वृत्तपत्रकारांना त्याचा सुगावा लागतांच बरेच वृत्तपत्रांचे बातमीदार त्याचेकडे धावले. त्यावेळीं ७॥ वर्षांचें हें विलक्षण पोर त्यांना म्हणतें “वर्तमानपत्रीं प्रसिद्धीला मोल देणारा मी नाहीं बरें कां?” ते बातमीदार या अद्गारानें चकित झाले.

(१५) आस्ट्रेलियांत अेक गानकुशल मुलगी जन्मास आली आहे. तीविषयीं असें म्हणतात कीं, ती सर्व जगाला आश्चर्यचकित करून सोडील अशी आहे. तिचें नांव मेरी हार्ट. सिडने ओस्टेनफॉड या गांवीं तिनें सारंगी वादनांत सर्व वादनप्रवीणांवर कडी केली. तिच्या आणखीहि सात बहिणी अशाच विलक्षण गानप्रवीण आहेत. कोणाला पेटी, कोणाला सारंगी, कोणाला अितर वाद्यें अशा प्रकारें वादनकुशलता त्यांना स्वयंस्फूर्तीनें प्राप्त झालेली आहे. मेरी बोलूं लागण्याआधींच गानलिपी वाचूं लागली होती. आपल्या वयाच्या चौथ्या वर्षीं आस्ट्रेलियाच्या गायनपरीक्षणमंडळाच्या परीक्षेंत सर्वोत्कृष्ट ठरून त्यांतहि अद्वितीयतेचा मान तिनें मिळविला होता. तिची अडीच वर्षांची बहीण पामेला अिनें आपल्या गायनानें श्रोत्यांना आश्चर्यमुग्ध केलें. असें हें मेरी नामक कन्येचें वृत्त आहे.

१० या असामान्य घटनांची कारणमीमांसा

याचप्रमाणें जगाच्या पाठीवर कमी अधिक मानानें प्रत्येक देशांत प्रत्येक शतकांत अद्वितीय सामर्थ्याची, ज्ञानाची, नि कलाप्रावीण्याची अत्यंत लहान वयांतच जी प्रतिभा वा तेजस्विता दिसते ती समस्या जर पूर्वजन्म मानला नाहीं तर दुसऱ्या कोणत्याहि कार्यकारणपरंपरेच्या अुलगड्याचे प्रयत्नानें सुटूं शकत नाहीं. आनुवंशिक गुणसंक्रमण ह्यणावें तर त्या कुलांत असल्या ज्ञानाची वा प्रतिभेची, सामर्थ्याची वा कलानैप्युण्याची व्यक्तता झालेली दिसून येत नाहीं. जर अनायासें आपोआप अशा व्यक्ति जन्माला येतात असें म्हणावें तर निसर्गामिध्यें प्रत्येक गोष्ट कार्यकारणपरंपरेच्या निरपवादी नियमानेंच घडत असते, असें विज्ञानशास्त्रच प्रतिज्ञा-

पूर्वक सांगते नि अनुभवहि असाच आहे. कोणाहि मनुष्याला परिश्रमावांचून अखादी कला, विद्या, ज्ञान साध्य होऊं शकत नाहीं. आणि जेथें कांहीं साध्य झालेलें दिसत असेल तेथें ती साध्यता प्रयत्नावांचून असूं शकत नाहीं. असा आपला अनुभव आहे. मग लहानपणींच असाधारण गुण-विद्या-कला-सिद्धि जेथें प्रकट होत असेल, तेथें ती सिद्धि या जन्मीं कमावलेली दिसत नसेल तर पूर्वजन्मीचीच ती कमाओ असली पाहिजे असें, दुराग्रह सोडल्यास, मान्य करणें भागच आहे. मानवी जीवन निसर्गतः पंचज्ञानेन्द्रियांच्या विषयसुखेच्छेनेंच भरलेलें असावयाचें हा सर्वसाधारण नियम आहे. ज्याला त्या विषयसुखापेक्षांहि बौद्धिक अुत्कर्षानें मिळणाऱ्या सात्विक आनंदाची महती कळून तो आनंद मिळविण्याची अिच्छा होते, विषयसुखेच्छेपासून आपली सोडवणूक करून घेण्याकरितां जन्मचे जन्म जे घडपडत असतात नि तरीहि त्या अनिवार नि प्रबलतम विषयसुखेच्छेच्या तडाक्यांतून सुटका करून घेण्यांत अयशस्वी ठरतात ते बहुधा बौद्धिक श्रेष्ठतम सुखाच्या वाट्याचे वाटेकरी होऊं शकत नाहींत. आणि भगवान् श्री रामकृष्ण परमहंस, श्रीमद् आद्यशंकराचार्य, वा दक्षिणेतील मार्गें अुल्लेखलेली ब्राह्मणकन्यका या वा यासारख्या अद्वितीय भाग्यशाली महदात्म्यांना अगदीं लहानपणापासून ती सिद्धि मिळालेली असावी हा निसर्गाचा पक्षपात वा जागतिक कार्यकारणपरंपरेच्या निर्घृण नियमाचा अपवाद नसून ती सिद्धि पूर्वकालीं अर्थात् या जन्मीं अभ्यास झालेला दिसत नसल्यानें पूर्वजन्मकालींच-मिळवलेली असली पाहिजे, यांत निळमात्र शंका नाहीं. जी गोष्ट या आध्यात्मिक ज्ञानाची तीच गोष्ट अितर अुदाहरणांतील अद्वितीयतेची. वर अुदाहरणें वर्णित केल्याप्रमाणें मोठमोठ्या गणितज्ञांना सुद्धां जीं अुत्तरें आंकडेमोडीवांचून देतां येणार नाहींत तीं अुत्तरें प्रश्न संपतांच लागलींच देतां यावींत हें त्या बुद्धीचें अलौकिक गणितप्रभुत्व पूर्वकमाओवांचून मिळविणें अत्यंत अशक्य-सर्वथैव अशक्य-आहे. त्याचप्रमाणें गायनशास्त्राची गोष्ट. सर्व रागांची शास्त्रोक्त माहिती व्हावयाला नि ते ते राग सहज सुलभतेनें म्हणतां यावयाला सबंध जन्म घालवून सुद्धां समर्थ होणें दुरापास्त आहे. मग जन्मतः लहानपणींच ती प्रवीणता येणें ही गोष्ट

कशी शक्य होणार ! पण ती तशी अलौकिक गानप्रवीणतेची प्रत्यक्ष सिद्धि अगदीं बालपणींच प्रकट झालेली प्रत्यक्ष दिसत असतेवेळीं समंजसपणाचे वैज्ञानिक दृष्टीनें नि कार्यकारणभावपरंपरेचा निरपवाद निसर्गनियम लक्षांत घेतां ही स्थिति पूर्वजन्मांतच कमावलेली असली पाहिजे असें मानण्यावांचून सुटका नाही. त्याचप्रमाणें नृत्यकला, विविधभाषाज्ञान, चित्रकला आदिक गोष्टी, ज्याविषयीं वरील अुद्धृत घटनांत असामान्य ज्ञानघटनेची बालपणांतील अुदाहरणें आपणाला पहावयाला सांपडतात. त्या अुदाहरणांतील त्या त्या गोष्टी, प्रचंड प्रयत्नाभावीं कोणालाहि प्राप्त होणें निसर्गनियमाविरुद्ध आहे हें कोणालाहि अमान्य करतां यावयाचें नाही. मग हा प्रचंड प्रयत्न या जन्मीं झालेला निश्चित नाही हें स्पष्ट असल्यावेळीं तो प्रयत्न त्या पूर्वीच्या काळींच झाला असला पाहिजे, हें मानल्यावांचून गत्यंतरच अुरत नाही. याच संबंधांत आणखी अेका गोष्टीचा अुल्लेख पुराव्यासाठीं करून नंतर निराळ्या दृष्टीच्या विचाराकडे वळूं.

लहान मूल जन्मतांच त्याचा मेंदू संस्कार घेण्याला असमर्थ असतो. श्वासोच्छ्वासक्रिया, दूध पिणें, अित्यादि कांहीं थोड्या क्रियांव्यतिरिक्त अितर कोणतीहि समंजस क्रिया करावयास वा अितरांची क्रिया समजावयास तें बालक पूर्णपणें असमर्थ असतें. मातेचें ममत्वहि त्याचे मनावर प्रतिबिंबित होअून त्याची अुलट ममत्वरूप प्रतिक्रियात्मक वृत्ति बाल मनांत अुदित व्हावयाला बरेच दिवस जावे लागतात. मग हर्ष, शोक, भय, द्वेष अित्यादि मनोविकार समजण्याला नि व्यक्त करण्याला तें बालक सरतेपदीं पहिले दहा दिवसांत तरी पूर्णपणें असमर्थ असतें. हें कोणालाहि सहज समजण्यासारखें आहे. भोंवतालच्या परिस्थितीची जाणीव नि अितर माणसांच्या क्रियेचा अर्थ समजून तदनुगामी भावभावना बाल वयाच्या मनावर अुमटावयाला बराच काळ लागतो यांत कांहींच आश्चर्य नाही. परंतु तान्ह्या मुलाच्या जन्मकालाशीं नि पुढील तान्हेपणाच्या अगदीं आरंभकालाशीं ज्या ज्या मातांचा नि महिलांचा संबंध आलेला आहे त्यांना त्यांना लहान बालक झोपेमध्ये हसतें, दचकतें अित्यादि गोष्टी माहीत आहेत. दचकण्याचे संबंधांत कदाचित् भोंवतालच्या अनपेक्षितपणें झालेल्या मोठ्या शब्दाचा वा ध्वनीचा

नाद त्याला दचकवित असेल असें कारण करूपून देतां येतील. पण झोपेंत बालक हसतें तें कां ? याचें कारण या जन्मांतील कोणत्याहि घटनेशीं संबंध लावून सांगतां येत नाहीं. हास्यक्रिया ही व्यवहाराच्या समंजसपणाच्या स्थितीची द्योतक आहे. पण बालकाला जन्मकालानंतरच्या पहिल्या कांहीं थोड्या दिवसांत भोंवतालील परिस्थितीनें हास्यवृत्ति अल्पन्न व्हावी अितकें ज्ञान होणें अशक्य असतें. नवशरीरांतील नवा मेंदू हास्यवृत्ति समजण्या-अितका अद्याप परिणत झालेला नसतो. नवे संस्कार व्हावयाचे असतात. नवा मेंदू जवळजवळ कोऱ्या कागदासारखाच असतो. नवीन संस्काराच्या जाळ्यांत त्या बालकाची स्मृति अद्याप अडकली गेली नसल्यानें पूर्वस्मृति कांहीं प्रमाणांत जागृत असते. आणि पूर्वायुष्यांतील हास्योत्पादक स्मृतिचित्रें त्याचे पूर्वस्मरणसमर्थ मनापुढें येतांच बालकाच्या नवमुखकमलावर त्या हास्यमयतेची छटा अुमटते. हें सत्य निश्चितपणें या जन्मींच्या मनोवृत्तीचें दर्शक नसतें. 'मुलाला सटी खेळवते' असें बायका या हास्यविषयक गोष्टीविषयीं सांगत असतात. सटी ही प्रारब्धलेखक देवता आहे असें मानलें आहे. पूर्वजन्माची संस्कारसमष्टि ह्यणजेच ही प्रारब्धलेखक देवता आहे असें समजलें पाहिजे. नि या दृष्टीनें बायकांचें अुत्तर न कळतच पूर्ण अर्थगर्भ आहे असें लक्षांत येतें. अत्यंत तान्ह्या बालकाचें हास्य हें पूर्वस्मृतीचा अेक अत्यंत प्रबलतर पुरावा आहे. नि ही पूर्वस्मृति पूर्वजन्मकाळची मानली नाहीं तर कोणती मानावयाची ?

घटनापूर्वकथन (prediction) नामक पुस्तकांत श्री. आर्थर लॅमरले हे लिहितात—“मानवी जीवनांतील विषमता नि बाह्यस्वरूपी अन्यायग्रस्तता हीं जगांत कां आहेत ? याचें अुत्तर अगदीं सरळपणें आणि समाधानकारक रीतीनें सोडवणाऱ्या 'पूर्वजन्मसिद्धांता' वांचून दुसरें कोण-तेंहि अुत्तर मला समर्पक नि योग्य वाटत नाहीं. अशा प्रकारच्या संशयोच्छेदी अुत्तरावांचून मानवी आयुष्य हें निराशेनें भरलेलें, ज्याचें कोडें अलगडण्यास बुद्धीला मार्गच सांपडूं नये असें, आणि समर्पक अुत्तर काढण्याचे प्रयत्नांना न सुटणारें असें अेक मोठेंच कोडें होअून बसतें.....मासफील्ड नामक जगन्मान्य कवि (Poet Laureate) आणि तत्वज्ञानी काव्यनिर्मति

आपल्या कवितेंत 'हे हात-पाय, हे डोळे-कान, हे डोकें-पोट, हें धूलीमय शरीर हीं सर्व मला सहस्त्रशः वेळां मिळालेलीं आहेत; प्रत्येक वेळीं मला मातापिता नवनवे मिळत गेले, या जीवानें हें जगत् सोडलें नि पुन्हां या जगांत प्रवेश केला असें सारखें चाललेलें आहे. थीवसमध्ये तो, ट्रॉय मी पाहिलेले आहे, बाबिलोनमध्येहि मी वास्तव्य केले आहे !' असें म्हटलेले आहे."

"जीवन ही अेक मोठी शाळा आहे. केवळ अेका वर्षांतच या शाळें-तील विद्याग्रहण करतां येत नाहीं. अनेक वर्गांतून जावें लागतें. आणि प्रत्येक वेळीं निरनिराळ्या जन्मानें या जगांत अधिकाधिक ज्ञानसंग्रह करीत वरवर जावें लागतें."

"सांप्रतच्या विज्ञानशास्त्रांच्या नवनव्या प्रमेयानें माझी ही श्रद्धा नाहीशी झाली नाही. डार्विनची अुत्क्रांतीची अुपपत्ति आतां विज्ञानशास्त्री मानीत नाहीत. मातापितर आपल्या संततीला केवळ देहसामग्री देतात. मानसिक नि बौद्धिक शक्ति त्यांचेकडून मिळत नाहीं. किंबहुना बुद्धिमान लोकांना बुद्धिमान संतती निर्माण करण्याची शक्ति नसते असेंच पुष्कळ अनुभवास येतें. अलौकिक बुद्धिसामर्थ्ययुक्त पुरुषाच्या जन्माचें कारण सांगतां येत नाहीं. आपण त्या प्रभावशाली व्यक्तींच्या चरणाशीं आदरपूर्वक भक्तिभावानें बसण्यास सिद्ध होतो. वाद्यकलाकुशल यहूदी बीट्होवेन, मोझार्ट, नाथोव्हेन, अशा व्यक्ति पाहतां तशा व्यक्तिनिर्मितीचें कोडें नुसत्या आनुवंशिकतेनें सुटूं शकत नाहीं. दैहिक आनुवंशिकता आम्हीं नाकारित नाहीं—आणि मानसिक नि बौद्धिक आनुवंशिकता आम्हीं मानीत नाहीं—ती मानतां येत नाहीं. जसें सामान्यांच्या कुलांत अमामान्यांचे जन्म झाले आहेत त्याच-प्रमाणें थोर कुलांत खल पुरुष नि हीन जीव जन्माला आले आहेत".

"या बाह्यतः कारण न दिसणाऱ्या गोष्टींविषयीं पक्षपाताचा दोष देवाकडे देतां येत नाहीं—निसर्गाहि असे अस्वाभाविक चाळे करूं शकत नाहीं. ख्रिस्तो पुराणांतल्या कथा घेअून जर त्याच्या दृष्टीनें मानवी जीवनाकडे पाहिलें तर त्यांत न्याय नि प्रेम यांना कोठेंच स्थान दिसत नाहीं. त्यांत देव हा छळ करण्यासाठीं मनुष्याला निर्मितो आणि मनुष्य हा असहाय्य नि

निरुपायग्रस्त बळी ठरतो. परंतु पुनर्जन्मसिद्धांत मात्र या अंध नि क्रूर अवस्थेपासून सोडवून बुद्धीला पटणारा नि वास्तवतेनें नटणारा मार्ग दाखवून देतो. आणि जन्मजन्मींच्या प्रयत्नांनीं नैतिक नि आध्यात्मिक प्रगति करून घेण्याचा अुपाय मानवी प्राण्याच्या हातांत आणून ठेवतो ”.

“या पुनर्जन्मसिद्धांताच्या विरुद्ध स्मृतीचा प्रश्न हा सर्वांत मोठा अडथळा आहे. माझ्यासंबंधीं म्हणाल तर मी, जी आठवल्यास मला पूर्वीचा कोणताहि जन्म आठवतां येतील अशी, अेक विशेष गोष्ट आठवणींत आणण्याचा प्रयत्न केला. आणि माझ्या पूर्वजन्मींच्या कांहीं आठवणींचीं स्मृतिचित्रें माझे मनापुढें स्पष्टपणें अुभीं झालीं.....माझ्या संबंधानें म्हणावयाचें तर माझ्या मनाला पुनर्जन्मसिद्धांतानें पूर्ण समाधान देअून माझ्या मनोदृष्टीपुढें मानवी जीवनाचीं अनेक नि विविध प्रकारचीं कोडीं स्पष्ट अुकललीं गेलीं. जीवन हें अमरपणें सतत नव नवे अनुभव मिळवित श्रेष्ठतेच्या परमसीमेकडे चाललें आहे. हें कळण्यानें माझे मनाला प्रोत्साहित केले आणि माझे मनाला संशयित स्थिति नि अंध श्रद्धा यांपासून मुक्त करून निर्भय बनविलें आहे.”

११ प्रत्यक्ष मरणकालीन आठवणी नि देखावे

मरणकाळीं काय काय घडतें हें कळणें पुष्कळ दुरापास्त आहे. मरत्या मनुष्याचे आप्तअिष्ट मरुं घातलेल्या माणसाचेवर वैज्ञानिक साधनानें मरणकालीं कसें नि काय काय घडतें हें पाहूं देण्याचे प्रयोग करुं पाहणाऱ्यांना संमति देणें हें अस्वाभाविक आहे. तसे प्रयोग आजपर्यंत फार क्वचित्च झाले आहेत. “डेथ अँड अिटस् मिस्टरी अँट दि टाअीम ऑफ डेथ ” (मरण नि मरतेवेळीचें गूढ) या नांवाचें अेक पुस्तक अेका फ्रेंच ग्रंथकारानें लिहिलें आहे. तें मिळूं शकलें नाहीं ह्मणून त्यांत जर मरणकाळची वैज्ञानिक दृष्ट्या कांहीं माहिती दिलेली असली तर ती आह्माला वाचकां-साठीं अुपस्थित करतां आली नाहीं, याचें वाअीट वाटतें. पण अितर कांहीं स्थलींहून मिळालेली तद्विषयक माहिती खालीं दिलेली आहे. मरते वेळीं

प्रत्यक्षतः जीवाचें देहत्यागाचें कार्य कसें घडतें हें एका फ्रेंच विज्ञानशास्त्रज्ञानें प्रत्यक्ष सूक्ष्म यंत्रसाहचानें पाहिलें आहे. नि त्यानें तें प्रत्यक्ष काय घडतें तें अुल्लेखित करून ठेवलें आहे.

मृत्यूसमर्याचा देखावाः—मनुष्य मरत असतां काय घटना घडते याचें फ्रेंच डॉ. बरडॉक यांनीं एका विशेष प्रकारच्या छायाचित्रयंत्रानें (कॅमेरा) छायाचित्रें घेतलेलीं आहेत. मरतेवेळीं देहांतून धुक्यासारखा अेक पदार्थ बाहेर पडतो नि तो हळूहळू मरत्या मनुष्याचे देहाचे कांहीं अंतरावर त्या देहाचीच प्रतिकृतितुल्य आकृति धारण करून तरंगत असलेला दिसतो. ही आकृति हळूहळू घट्ट नि स्पष्ट होते. आणि कांहीं तासांनीं दूर जाअून अदृश्य होते. असें या छायाचित्रावरून दिसून आलेलें आहे.

डॉ. डंकन मॅकडूगल या गृहस्थानें मृत्यूच्या क्षणीं माणसाचें वजन घेण्याचे प्रयोग केलेले आहेत. त्यानें अेकंदर सहा प्रयोग केले. त्या सहांपैकीं चार प्रयोगांत त्या माणसाचें वजन मृत्यूक्षणीं दोन औंस अेकदम कमी झाल्याचें दिसून आलें. कोणत्याहि दृश्य कारणांवांचून हा फरक दिसून आला. असें कां व्हावें याचें कारण अद्याप कोणी दिलेलें नाहीं. (बहुधा स्थूल शरीरांतून सूक्ष्म शरीरासाठीं स्थूल द्रव्याच्या ज्या तन्मात्रा वा अत्यंत सूक्ष्म सार खेंचलें जातें त्यामुळें हें वजन कमी झालेलें असावें—लेखक). (कॅरिंग्टनकृत 'Story of Psychic Science'—धर्मजागृति १९३३ वरून.)

कधीं कधीं कांहीं माणसांना जन्मतःच कांहीं विशिष्ट शक्ति प्राप्त झालेल्या असतात त्याचप्रमाणें अँड्र्यू जॅकसन डेव्हिड 'डेथ अँड आफ्टर लाओफ' (मृत्यु नि पश्चात्—जीवन) पुस्तकाचा कर्ता ह्याला अदृश्य सृष्टि प्रत्यक्षपणेंच दिसत असे. तो लिहतो "समजा अेखादा मरणारा मनुष्य मरणाचे दारीं अुभा आहे नि त्वरेनें त्याच्या मरणाची क्रिया सुरू आहे अशा वेळीं त्याचे पाय गार पडतात. सूक्ष्म दृष्टीचा अुपयोग करून त्याचे डोक्याचे वरचे अंगास पाहिलें असतां तेथें अेक वर्तुलाकार आकृति दिसते. ही आकृति माणसाचे अंगांतून निघालेली, फार विरळ नि सूक्ष्म द्रव्याची असते. तिचा रंग सोनेरी असतो नि तिच्यांत स्पंदन चालूं असते. लगेच गुढगे नि हाताचीं

कोपरें येथपर्यंत देह गार झालेला आढळतो. ही आकृति अघांतरीं जरा अंच गेलेली दिसून येते. पुढें मांड्या गार पडतात नि खांद्यापर्यंत हातहि गार पडतात. त्यावेळीं आकृति जरा अंच न जातां केवळ फुगीर दिसूं लागते. मग छातीहि थंड पडूं लागते. आणि ती आकृति अधिक वर जाऊन खोलीच्या पाटभीशी पोचलेली दिसते. त्यावेळीं श्वास बंद पडतो. नाडीहि थांबते नि ती आकृति लांबट होऊन माणसाच्या आकाराची दिसूं लागते. ही आकृति खालच्या बाजूनें मरत्या माणसाचे मस्तकाशीं अेका सूक्ष्म द्रव्याच्या धाग्यानें बांधलेली असते. मस्तकाचें स्पंदन चालूं असतें. पण तें अगदीं सूक्ष्म असतें. समुद्राच्या हेलकाव्यासारखें तें असतें. त्यामुळें शरीराचे अितर भाग जरी मृत झालेले असतात तरीहि विचारक्रियेचें अधिष्ठान जें मस्तक तें सुयंत्र असतें. मस्तक नि हवेंत तरंगणारी आकृति यांचेमधील जोडणारा बारीक धागा चिन्मय असतो. पुढें आकृति वर जाते. कांहीं क्षण गेल्यावर मरत्या मनुष्याचे मुद्रेची रूपरेषा त्यांत अुमटते. मग मान सांधेहि प्रकट होतात नि त्याचप्रमाणें अितरहि अवयव दिसूं लागतात. ही संबंध आकृति चकाकूं लागते. केवळ देहाचीं जर कांहीं व्यंगें असलीं तर तीं त्यांत नसतात. ही आकृति अद्याप मस्तकाशीं त्या सूक्ष्म धाग्यानें संबंधून असते. पुढें विद्युत्तत्व बाहेर आल्यासारखें होऊन तो धागा तुटतो नि हा सूक्ष्मदेह आपल्या नियत गतीकडे जाण्यास मोकळा होतो.” (क्यारिंगटन्स स्टोरी ऑफ सायकिक सायन्स पृष्ठ ३३४)

१२ मृत होऊन पुन्हां जिवंत झालेल्याचा अनुभव

हिंदुस्थानांत मृत व्यक्ति कांहीं महात्म्यांच्या कृपादृष्टीनें वा अन्य कांहीं घटनांनीं जिवंत झाल्यावर आपापले अनुभव त्यांनीं सांगितल्याचीं अुदाहरणें बरींच आहेत. पण हिंदुस्थानांतील लोकांचा पुनर्जन्मतत्वावर दृढ विश्वास असल्यामुळे त्यांच्या अनुभवाला त्या निश्चेष्ट स्थितींतील कल्पना-सदृश्यें ह्मटलें जाण्याचा निश्चित संभव आहे. म्हणून ज्यांना पुनर्जन्मतत्वा-विषयीं भानहि नाहीं नि 'धूलीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः' (धुळींत मिळालेल्या देहाचें पुन्हां येणें कुठून होणार ?) असें समजणाऱ्या युरोपीय वर्गांतील मृतावस्थेंतून पुन्हां जिवंत होणाऱ्या व्यक्तींच्या अनुभवाचें वृत्त अधिक विश्व-सनीय वाटणें अधिक स्वाभाविक असल्यानें नुकतेंच घडलेलें ऐक वृत्त खालीं दिलेलें आहे. सॅलफर्डमधील पोर्टलंड अव्हेन्यू २५ येथील वाल्टर वॉरस हा मोटारवाहक होता. तो आपल्या तीन सोबत्यांसह ब्यारो येथें रूबी लीग मॅच पहावयाला गेला होता. तो परत येतांना निराळ्या मार्गानें येत असतां त्याची गाडी क्रेबेला पोचण्याचे सुमारास वॉरस याची प्रकृति एकाएकीं बिघडली. बरोबरचे सोबती घाबरून जाऊन पाहतात तों त्याचें शरीर अगदीं ताठ झालें. श्वास नि हृदयक्रिया सर्वस्वीं बंद झाली. हा मेला अशी त्यांना निश्चिती वाटली.

क्रेबे स्टेशनवर त्याचा कृत्रिम श्वासोच्छ्वास चालू करण्याचा प्रयत्न केला गेला नि तो पुन्हां देहांत आला. पण पुन्हां थोड्याच वेळांत पुनश्च त्याचा जीव गेला. तेव्हां त्याला स्टेशनच्या वेटिंग रूममध्ये नेलें. तेथें त्याला परत शुद्धीवर आणलें. त्यावर पुन्हा जीव गेल्यासारखें झालें. तरी पुन्हां प्रयत्न झाला नि याप्रमाणें तिसऱ्या वेळीं तो नीटपणें शुद्धीवर येऊन डॉक्टर नि शुश्रूषक मंडळींना त्याला जिवंत ठेवण्यांत यश मिळालें. दुसऱ्या दिवशीं त्याला घरीं जाऊं दिलें.

याचीच कुतूहल वाटणारी साक्षी

वॉरस आपला विलक्षण अनुभव सांगू लागला. " डॉक्टरचे शेजारीं मी अुभा असलेला मला अंधुकसें आठवतें. मला शुद्धीवर आणण्याचा प्रयत्न

तो डॉक्टर करीत असतां मी कौतुक करीत बाजूस अुभा आहेसें मला वाटलें. माझे शरीर वेटिंग रूममध्ये पडलेलें मला दिसत होतें. तो डॉक्टर कृत्रिम प्रकाशानें श्वासोच्छ्वास चालूं करण्याचें काम करीत असलेला मला भासत होता नि माझ्या दंडांत कायसेसें सुओटोचीनें (अिजेक्शननें) घातलेलें मला भासलें. तें जणूं कांहीं अेक स्वप्नासारखें होतें. पण तेथें अुभ्या असलेल्या मंडळींत मी अुभा असलेला मात्र मला स्पष्ट आठवतें. आणि ती मंडळी मला शुद्धीवर आणण्याचा प्रयत्न करीत होती असें मला स्पष्ट दिसत होतें. ते जे माझेकडून-माझे जड देहाकडून-करवून घेत होते तें होअूं देअूं नये असें मला वाटत होतें. मी मेलों होतों असें मला वाटत नाहीं.”

तिसऱ्या वेळीं तो पुन्हां शुद्धीवर आला. त्यावेळीं मात्र त्याला मुळींच स्मरण राहिलें नव्हतें. तो तिसऱ्या खेपेला शुद्धीवर आल्यावर त्याचे सर्व अवयव अर्धे निर्जीव झालेले होते. त्यांचेवर ताबा यावयाला फार वेळ लागला. या मनुष्याची प्रकृति चांगली धष्टपुष्ट होती. कांहीं वावडेंचि वडें खाल्ल्यानें प्रकृति बिघडली असावी असें त्याला वाटलें.

१३ मरतांना काय होतें ?

मनुष्याला मरणानंतर कोणती अवस्था प्राप्त होते हा प्रश्न मनुष्य-प्राण्याअितकाच जुना आहे. मनुष्याला ज्ञानेंद्रियांनीं या गोष्टीचें ज्ञान होणें शक्य नसल्यानें कोणी कितीहि ज्ञानी आणि तत्ववेत्ता असला तरी या गोष्टीचा विचार करूं लागला ह्मणजे त्याची अंधारांत चांचपडल्यासारखी स्थिति होते. मनुष्य किंवा कोणताहि प्राणी मरण पावतांना त्याच्या अगांतील चैतन्य नाहींसें होतें. आणि या चैतन्यशक्तीची अंधुक छाया मरते वेळीं शरीरांतून बाहेर पडून नाहींशीं होतांना दिसूं शकते. ही शक्ति पुढें कोठें जाते अित्यादि प्रश्न शास्त्राच्या आटोक्याबाहेरचे आहेत हें जरी खरें असलें तरी जीवन आणि जीवनांतरची अवस्था यांमधील पडदा जो मृत्यु यासंबंधीं जास्त माहिती मनुष्याला मिळू

लागल्यामुळे मरणानंतरच्या अवस्थेविषयीं शास्त्रशुद्ध तर्क बांधणें संभवनीय झालें आहे. एका क्षणांत मृत्यु घडून येतो, असें जरी आपण ह्मणत असलों तरी जन्माप्रमाणें मृत्यु ही निरनिराळ्या अवस्थांची सांखळी आहे. जीवन नि मरण यांमधील टप्यावर शास्त्रांच्या साहाय्यानें जास्त जास्त प्रकाश पडत आहे. **मूर्च्छावस्था** प्राप्त करून देणाऱ्या औषधांनीं मनुष्याला जी अवस्था प्राप्त होते ती मरण्यापूर्वीं येणाऱ्या अवस्थांपैकींच एक आहे. हिला जरी आपण एक प्रकारची झोंपच आहे असें समजत असलों आणि मनुष्याचा श्वासोच्छ्वास या अवस्थेंत चालूं असतो तरी गुंगीच्या औषधाचा परिणाम स्थिर असेपर्यंत मनुष्याला कोणत्याहि अुपायांनीं शुद्धीवर आणणें हें शक्य असत नाहीं, हें लक्षांत घेतलें पाहिजे. मनुष्याला कधीं कधीं 'क्याटेलेप्सी'ची (फेपच्याचा प्रकार) अवस्था प्राप्त होते. या अवस्थेंत साध्या झोंपेप्रमाणें **अिच्छाशक्ति** तर नाहींशी होतेच, पण गुंगीप्रमाणें ज्ञानसंवाहक शक्तीहि नाहींशी होते. या अवस्थेंत मनुष्याच्या छातीचे ठोके पडावयाचे बंद होतात. श्वासोच्छ्वास बंद होतो. शरीरांतील रक्त वहावयाचें थांबतें. मनुष्याच्या मरणपूर्व ज्या अवस्था आहेत त्यांपैकीं ही एक अवस्था आहे. ही अवस्था हिप्नाटिझमनें अथवा स्वेच्छेनें प्राप्त करून घेतां येते. या अवस्थेंत मनुष्याचे अवयव ताठ नि बधिर होतात. कांहीं कांहीं जादुगार मनुष्यावर हिप्नाटिझमचा प्रयोग करून त्याला एका खुर्चीवर डोकें ठेवून नि पाय दुसऱ्या खुर्चीवर ठेवून निजवितात आणि त्याच्या अंगावर ६-६ माणसें एकदम अुभीं करतात, हें पुष्कळांनीं पाहिलें असेल. पण या अवस्थेंतून मनुष्य अगदीं सुरक्षितपणें बाहेर पडूं शकतो. **शस्त्रक्रिये** (ऑपरेशन) **मध्ये गुंगीचें** औषध दिल्यानंतर कांहीं कांहीं रोग्यांचे छातीचे ठोके पडावयाचे थांबतात नि शस्त्रक्रियेनंतर ही स्थिति कित्येक तासपर्यंत टिकून राहते. नंतर 'अड्रेनलिन'नें त्यांची हृदयक्रिया चालूं करण्यांत येते. या सर्व अवस्था थोड्या फार प्रमाणांत मरणावस्थाच आहेत आणि तरी सुद्धां या अवस्थांतून लोक परत येअूं शकतात आणि नंतरहि कित्येक वर्षे त्यांचा जीवनक्रम सुरळितपणें चालतो. ह्मणून गुंगीचीं औषधें किंवा 'हिप्नाटिझम' यांचा जास्त अभ्यास केला तर मृत्यूविषयीं

आपल्याला अधिक माहिती मिळणे शक्य आहे. हीं सर्व माणसें मृत्यूच्या गुहेत थोड्या फार अंतरावर जाऊन परत आलेलीं आहेत.....

मूर्च्छावस्थेंत मनुष्याच्या ज्ञानेंद्रियावर किंवा अितर अवयवांवर काय परिणाम होतो हें पाहण्यापेक्षां त्याच्या मनावर, बुद्धीवर, अंतःकरणावर कोणते परिणाम होतात हें पाहिलें पाहिजे. या अवस्थेंतून पार पडलेल्या लोकांना हा प्रश्न टाकला तर ते “ कांहीं नाहीं, नुसता अंधेर होता, ” असेंच उत्तर देतात. कारण अेक तर ही अवस्था त्यांनीं हेतुतः प्राप्त करून घेतलेली नसते. आणि दुसरें असें. त्यांना आलेले अनुभव ते विसरून जातात. पण प्रयोगासाठीं ह्मणून गुंगीचें औषध घेणारी प्रत्येक व्यक्ति प्रत्येक गोष्टीकडे लक्ष पुरवीन अशा आत्मविश्वासानें त्यांत पडते नि तशांना गुंगी यावयास वेळ लागतो. गुंगी आल्यावर मनुष्याचीं ज्ञानेंद्रियें क्रमाक्रमानें त्याला अनपेक्षितपणें सोडून जाऊं लागतात. दृष्टि जास्त वेळ राहिल असें सर्वांना वाटतें. पण हीच शक्ति सर्वांआधीं त्याला सोडून जाते. श्रवणशक्ति मात्र सर्वांत अधिक वेळ टिकते नि परतहि पहिल्यांदा येते. गुंग होऊन पडलेल्या मनुष्याला पुष्कळ वेळां आपल्याभोंवतीं काय चाललें आहे हें स्पष्ट अेकूं येतें. पण अितकेंच काय तर कधीं कधीं अितर वेळीं अेकूं येतें त्यापेक्षां तीक्ष्णपणें अेकूं येतें. या शुद्धींत नि मनुष्याच्या सर्वसाधारण शुद्धींत जरी थोडासाच फरक असला तरी या अवस्थेंत मनुष्य बेशुद्ध आहे असें आपण समजत असतां पुष्कळ वेळां आपल्यापेक्षांहि तो जास्त शुद्धीवर असतो हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. यानंतरची पायरी, म्हणजे हिप्नाटिझमची अवस्था, प्रत्येक मनुष्याला प्राप्त करून देणें शक्य आहे. ही मनाची अेक अवस्था आहे. या अवस्थेंत मनुष्याला गाढ झोंप लागल्यासारखी दिसते आणि कधीं कधीं हृदयाचे ठोकेहि बंद होतात. याचा अर्थ असा कीं त्याच्या मनाचे त्याच्या शरीरावरील लक्ष पूर्णपणें अुडालेलें असतें. तें अितकें कीं त्याच्या शरीरावर शस्त्रक्रिया केली तरी त्याचा त्याला पत्ता लागत नाहीं. किंवा त्याचीं मनें त्याच्या शरीरावर अितकीं अेकाग्र झालेलीं असतात कीं आपल्या शरीरावरील घाव अिच्छेनें तीं बरे करूं शकतात. मग ही अवस्था शुद्धीची कीं बेशुद्धीची ? अर्थातच पूर्ण शुद्धीची. ज्याकडे हीं माणसें लक्ष

देतील त्याचें त्यांना आपल्यापेक्षांही वेगानें आकलन करतां येतें. आपल्याला ज्या गोष्टी कळूं शकत नाहीत त्या गोष्टी त्यांच्या आटोव्यांत असतात. कारण त्यांची जागरूकता आणि एकाग्रता करण्याची शक्ति त्यांच्या देहावरच केंद्रित होऊन थांबलेली नसते. क्ष किरणाच्या डॉक्टरांना आपल्या देहाविषयीं समजणाऱ्या गोष्टी हिप्नटाअिझड झालेलीं माणसें सहज सांगूं शकतात. यांत आपल्याला वाटतें तितकें नवल नाहीं. आपल्याला अदृश्य, असाध्य नि कल्पनेनेंच गम्य अशा पुष्कळ गोष्टी या माणसांना सहज दिसूं नि ऐकूं येअूं शकतात. आपल्याला कल्पनाहि नाहीं अशा पुष्कळ गोष्टींचें ज्ञान त्यांना होअूं शकतें. हिप्नटाअिझड माणसें लांबवरच्या खोलींत बारीक आवाजांत चाललेलें भाषण ऐकूं शकतात, असें सिद्ध झालेलें आहे. आपल्या साध्या डोळ्यांना **मायक्रासस्कोपच्या कांचेवर** कांहीं दिसूं शकत नाहीं. पण हिप्नटाअिझड माणसें त्या कांचेवरील वस्तूचें जणूं काय ते मॅग्निफाअीड कांचेतूनच पाहत आहेत असें सूक्ष्मपणें वर्णन करूं शकतात. हें जरी विचित्र वाटत असलें तरी यानें सूचित केली जाणारी गोष्ट फारच विचित्र आहे. या सर्व गोष्टींचा नि मृत्यूचा काय संबंध आहे ? पुष्कळ संबंध आहे. या सर्व गोष्टींनीं मृत्यूच्या अगम्य मार्गावर पुष्कळच प्रकाश पाडला आहे. आपल्या डोळ्यामुळे नि त्याला जोडलेल्या मेंदूपर्यंतच्या ज्ञानवाहिकांमुळे आपणाला दिसतें असें आपण समजतो. पदार्थ फार लहान असेल तर त्यावर या डोळ्यांतील यंत्राची मात्रा चालत नाहीं. मग हिप्नटाअिझड माणसाला तेच पदार्थ कसे दिसतात ? हाच प्रश्न कानासंबंधीचा. केवळ वातावरणांतील लाटा कानापर्यंत पोचून ज्ञानवाहिन्यांद्वारां मेंदूला पोचतात. अतकाच संबंध असेल तर कानाला ऐकूं येणार नाहीत अशा गोष्टी हिप्नटाअिझड माणुस कसा ऐकूं शकतो ? 'या सर्व गोष्टी खोट्या आहेत. असें होणेंच शक्य नाहीं' असें म्हणून हा प्रश्न झिडकारतां येण्यासारखा नाहीं. या गोष्टीचा पूर्णपणें विचार केलेले लोक असेंच म्हणतील. पण यांतील पुरावा अतका सबळ नि सत्य आहे कीं, विचार करणाऱ्या माणसाला यावर विश्वास ठेवणेंच भाग आहे. आणि यावर विश्वास ठेवावयाचा म्हटला म्हणजे यापासून निघणाऱ्या अविश्वसनीय वाटणाऱ्या पण तर्ककठोर असणाऱ्या प्रमाणांवरहि

विश्वास ठेवलाच पाहिजे. जगांतील अेक अत्यंत मोठे तत्वज्ञ प्रो. बर्गसन यांनी या संबंधांत काढलेले अुद्गार मननीय आहेत. ते म्हणतात या पुराव्यावरून स्पष्ट दिसते कीं ज्ञानेंद्रिये हीं केवळ ज्ञानवाहक माध्यमे आहेत. त्यांच्यावाचून मनुष्यांना ज्ञान करून देणारीं साधनें आहेत. म्हणजे आपण नि आपलीं शरीरे हीं आपण समजतो त्याप्रमाणें अेक नसून आपलें शरीर नि ज्ञानेंद्रिये हीं आपला सर्वसाधारण व्यवहार जगाशीं चालावा म्हणून आपण वापरीत असलेलीं आपलीं अुपकरणे आहेत. आपण प्रयत्न केला तर आपल्याला त्यांच्या मर्यादेच्या बाहेर पडून त्यांना अगम्य अशा गोष्टींचें आकलन करून घेणें शक्य आहे. आपलीं ज्ञानेंद्रिये हीं अेकमेकांपासून भिन्न नि निरनिराळ्या क्षेत्रांत अुपयुक्त आहेत असें आपण समजतो. पण तीं तशीं नाहींत असें शास्त्रीय प्रयोगांनीं सिध्द करण्यांत आलें आहे. अुदाहरणार्थ घ्राणेंद्रियांचें साहच दृष्टीला होअूं शकतें म्हणून ज्या शरीराचा आपण अुपयोग करतो नि ज्यांत आपलें वास्तव्य आहे तीं शरीरे म्हणजे आपण नाहीं हे सिध्द होते. म्हणून कांहीं अुपायांनीं आपला वस्तूकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण बदलूं शकतो. त्यांच्या साह्यावाचून तेंच ज्ञान मिळविणें शक्य होते.

टेलिपथी नि मानवी जीवन. म्हणजे आतां आपण टेलिपथीवर आलों. टेलिपथीची आतां बहुतेकांना माहिती झाली आहे. मात्र टेलिपथीला आज जी मान्यता देण्यांत येते ती मात्र वरील पुराव्यावरून नव्हे, तर बिनतारेच्या प्रसारामुळें लोकांना टेलिपथी असणें शक्य वाटूं लागलें आहे म्हणून. पण नीट विचार केला तर रेडियोचा नि टेलिपथीचा कांहीं संबंध नाहीं असें दिसून येतील. रेडियोसंदेश जेथून पाठविण्यांत येतील तेथील प्रापनशक्तीवर ते अवलंबून असतात. टेलिपथीचे संदेश हे जर बिनतारी लाटांचा अेक नवीन प्रकार असतील तर त्यांतील बहुतेक स्पष्ट नि विश्वसनीय संदेशांचा अुगम हजारो मैलांवर असलेल्या मरणोन्मुख माणसांतच असतो असें कां ? आपलें शरीर हें जर या संदेशांचें ट्रॅन्समिटिंग स्टेशन असतें तर अेवढे अुज्वल संदेश शरीर आजारानें खंगलें असतां नि पुष्कळ वेळां अर्धमृत अशा स्थितींत असतां, कित्येक वेळां बेशुध्द अवस्थेंत असतां, कितीतरी लांबवर पाठविण्यांत येतात तें कसें ? त्यापेक्षां आपल्या शरीराच्या बंधनांतून आपलें मूळ स्वरूप मुक्त होत असतांना त्याची ज्योत जास्तच

चमकावयाला लागते हेंच जास्त संभवनीय दिसते. आपल्या शरीरांत आपला वास असतांना बाहेरील गोष्टींचें ज्ञान करून घ्यावयाला आपल्याला ज्ञानेंद्रियांचें साहच घ्यावें लागतें. हें योग्यच आहे. घरांत बसलें असतांना रत्नखचित आकाशाची शोभा न्याहाळावयाची असल्यास आपण नाहीं का घराच्या खिडकीशीं येत ? पण घराबाहेर पडल्यानंतर आपल्याला ती खिडकी थोडीच बरोबर न्यावी लागते ? (स्वराज्य ७-८-३६)

१४ मृतात्म्यास स्वतंत्र अस्तित्व आहे काय ?

सामान्य जनांचा साधारण असा समाज आहे कीं, मनुष्याच्या शरीरांतील आत्मा अथवा ज्यास आपण प्राण म्हणतो तो केवळ वायुरूप असून तो वायु बाहेर निघून गेला म्हणजे त्या देहास मृत्यु आला असें आपण समजतो. अर्थात् प्राण म्हणजे जर वायु तर या शरीरांतील वायु नित्याचा बाहेर पडून बाहेरच्या वायूंत मिसळला कीं, समुद्रांत पडणाऱ्या जलबिंदू-प्रमाणें त्याचें स्वतंत्र अस्तित्व नाहीसें झालें. साधारणपणें असाच समज प्रचलित असून शरीरांतील प्राणवाचक ज्या शक्ति त्यांच्या नांवांचाहि अर्थ असाच आहे. अन् या संस्कृत धातूचा अर्थ श्वासोच्छ्वास करणें (to breathe) असा असून त्यास प्र, अप्, वि, अद् नि सम् हे उपसर्ग लागले म्हणजे प्राण, अपान, व्यान, अुदान, समान हे प्राण्याच्या शरीरांतील पांच प्रकारचे वायु झाले. या पांच वायूंवरच प्राण्याचें जीवन अवलंबून असतें. म्हणून त्यांस पंचप्राण म्हणतात. मग प्राण म्हणजे वायु तर वायु शरीरांतून निघून बाहेर पडल्यावर त्यास स्वतंत्र अस्तित्व असतें कीं काय ? आर्यतत्वज्ञानांत आत्मा हा पूर्ण स्वतंत्र मानला असून तो अविनाशी, अविकारी आणि जीर्ण झालेले वस्त्र टाकून जसें आपण नवे धारण करतो, त्याप्रमाणें जरेनें जीर्ण झालेला देह टाकून देऊन देही म्हणजे आत्मा हा दुसरा देह धारण करतो असा सिद्धांत मानला आहे. मग जीर्ण देह टाकून देऊन त्यांतून जो आत्मा, तेज किंवा प्राणशक्ति बाहेर पडते त्यास आर्यतत्वज्ञानाप्रमाणें स्वतंत्र अस्तित्व असलें पाहिजे. कांहीं पाश्चिमाश्रय तत्वज्ञान्यांनीं नि गूढविद्यासंशोधकांनीं याविषयीं बरींच वर्षे

प्रयोगात्मक संशोधन चालविलें आहे. ब्रिटनमध्ये जे गूढविद्यासंशोधक मंडळ आहे त्याचे डॉ. नंडोर फडूर हे अध्यक्ष आहेत. मृतावस्थेनंतर आत्म्यास स्वतंत्र अस्तित्व आहे कीं नाही याविषयी त्यांनी आतापर्यंत जें प्रयोगात्मक संशोधन केले, त्यांतून काय फलप्राप्ति झाली ही गोष्ट त्यांनी प्रसिद्धिली आहे. या प्रयोगास चार उपकरणे लागतात:--

(१) काचेची खोली. यांतील वायु सर्वस्वीं काढून टाकलेला असतो. मृत्यूनंतर प्रेतामधून जो वायु किंवा तेज बाहेर पडते तें त्यांत दृश्य होते.

(२) प्रयोगाच्या वेळीं जर कांहीं ध्वनि बाहेर पडेल तर त्याचे लिखाण (रेकार्ड) घेणारें विद्युद्यंत्र.

(३) प्रयोगाच्या वेळीं (त्या काचेच्या खोलींतील) वातावरणांत यत्किंचित् फेरपार झाला तर त्याचें परिमापन करणारें यंत्र (थर्मोग्राफ).

(४) प्रेताच्या दृश्य स्वरूपांत जसजसे फेरफार होतील तसतसे त्यांचें चित्र घेणारें यंत्र (अिन्फ्रारेड सिनेमॅटोग्राफ फिल्म).

डॉ. फडूर यांचें असें म्हणणें आहे कीं, प्राण्यास मृत्यूनंतर विशेष अवस्था प्राप्त होते, ही गोष्ट खरी आहे. याची सामान्य माणसास पुराव्यासह निश्चित पटवून देणें शक्य व्हावें म्हणून आम्ही प्रयोग चालविले आहेत. अिग्लंडमध्ये जी 'सायकिकल रिसर्च अिन्स्टीट्यूट' आहे तिचे सदस्य नि डॉ. फडूर हे पिशाच्च योनीचें अस्तित्व गृहीत धरून चालणारे नाहीत. किंवा ती योनी नाही असें त्यांचें निश्चित मतहि नाही. संशोधनांत जें कांहीं निष्पन्न होतील तें मानावयाचें अशा धोरणानें चालणारे ते आहेत.

वरील उपकरणांत जी काचेची खोली सांगितली तशा प्रकारची खोली घेऊन त्यांत ते जिवंत अुंदीर सोडतात. या काचेच्या खोलीस पारा नि संपुटित वायु यांनीं भरलेल्या कांहीं कांचेच्या नळ्या जोडलेल्या असतात. या खोलींतील वायु पूर्ण काढून टाकल्यामुळे त्या पोकळींत जी आर्द्रता उत्पन्न होते त्या आर्द्रतेचें परिवेष्टन मृत अुंदराच्या शरीरांतून कांहीं शक्ति (मग त्यास प्राण, वायु, तेज कांहीं म्हणा) बाहेर पडते, त्या शक्तीसभोंवतीं पडते.

यावरून असे सिद्ध होते कीं मृत्युपश्चात् दुसरी विशिष्ट सृष्टि आहे अशी ज्ञानप्रेरणा करणारी कांहींतरी साधनशक्ति जिवंत प्राण्याच्या ठिकाणी असते.

दुसरा प्रयोग ध्वनिलेखकविद्युद्यंत्रावर करतां येतो. मेणाच्या तबकडीवर या ध्वनीची स्थायी नोंद या यंत्राच्या योगें होतें. वरील संस्थेनें कांहीं जिवंत माणसांच्या शब्दांचें लिखाण (रेकार्ड) घेऊन ठेवण्याचा क्रम चालूं ठेवला आहे. त्याचा अुद्देश असा कीं, पुढें मार्गें त्यांतील कोणी माणुस मृत झाल्यावर त्यांच्या शब्दांचे लिखाण घेतां आल्यास दोन्ही शब्दांत सादृश्य आढळून येतें कीं नाहीं हें समजावें.....तांबड्या रंगाच्या अलीकडच्या किंवा नीळसर रंगाच्या पलीकडच्या किरणलहरींनीं (Infra red or ultra violet) फिल्मवर छायाचित्रें घेण्याचीं जीं उपकरणे आहेत त्यावरून प्रयोग करून पाहिला, त्यावरून चर्मचक्षूंस न दिसणाऱ्या वस्तूंचें छायाचित्र घेतां येणें ही गोष्ट शक्य कोटींत आली आहे. वातावरणांत होणाऱ्या फेरफाराचें मापन करणारा थर्मोग्राफ याच्या प्रयोगावरून मृतात्म्यास चैतन्य असतें असें सिद्ध होतें. डॉ. फडूर यांचें संशोधन अद्याप चालूं असून या विषयांत अद्भूत शोध जनतेस निश्चितपणें दाखवून देतां येतील असें त्यांचें मत आहे. (विहार ८-८-१९३५)

१५ मरणानंतरच्या अस्तित्वाचे पुरावे

(१) असवी सन १८६७ या वर्षीं एक मुलगी मरण पावली. तिचें वय त्यावेळीं १८ वर्षांचें होतें. तिच्या भावाचें तिच्यावर फार प्रेम असल्यामुळे तिच्या मरणानें त्याला फार दुःख झालें. हा भाऊ अडत्या होऊन गांवोगांव फिरूं लागला. सुमारे नऊ वर्षांनीं घरापासून नऊ दहा मैलावर असलेल्या एका गांवीं व्यापारी कामासाठीं तो गेलेला होता. त्यावेळीं व्यापाराला तेजी असल्यामुळे तो आनंदांत होता. एके दिवशीं दुपारीं आपल्या खोलींत आपल्या कामकाजांचा पत्रव्यवहार टेबलावर लिहित असतां त्या मनुष्याला टेबलावर हात ठेवून आपल्या बाजूला कोणी बसलें असल्याचा भास झाला. त्यावेळीं खोलींत चांगलें अून पडलें होतें. लागलीच

त्यानें शेजारच्या व्यक्तीकडे पाहिलें नि आपली मृत बहीणच ही आहे असें ओळखून तिच्या नांवानें तिला हांक मारली आणि तिच्याजवळ तो जाणार तोंच ती प्रतिमा अदृश्य झाली. हातांत शाभीचा टाक, तोंडांत पेटविलेली बिडी, टेबलावर लिहिलेलें लिखाणहि वाळलेलें नव्हतें. हें सर्व निरखून पाहून त्याची निश्चिती झाली कीं आपण स्वप्नांत नाहीं—किंवा भ्रमांतहि पण नाहीं—चांगलें जागे आहोंत. मरणापूर्वीं जशी ती होती तशीच आतांहि अगदीं जिवंत दिसत होती. जिवंत माणसाचें अंगावर जसा घाम दिसत होता तसाच तिचेहि अंगावर दिसत होता. केवळ तिच्या मुद्रेवर अजव्या बाजूला तांबडा ओरखडा अुठलेला त्याला दिसला. ती प्रतिमा अदृश्य झाली तेव्हां त्याला आपण घरीं जावें असें वाटून तो पहिल्या गाडीनें घरीं गेला. घरच्या मंडळीस हा चमत्कार तो सांगूं लागला. त्याच्या बापाचा त्याच्यावर विश्वास बसेना. पण जेव्हां गालावरील ओरखड्याचें वृत्त मंडळीस त्यानें सांगितलें, तेव्हां त्याच्या आजीस कांपरें भरलें नि घेरी आल्यासारखें वाटूं लागलें. जरा बरें वाटल्यावर ती सांगूं लागली कीं, हा चमत्कार खरा आहे. मुलीला प्रेताच्या पेटांत घालण्यापूर्वीं (पाश्चात्यांत शव पेटांत घालून पुरतात हें सर्वांना माहित आहेच) तिच्या अंगावर कपडे घालतांना कपड्यांतील टाचणीसारख्या वस्तूचें तीक्ष्ण टोंक घाटांत प्रेताचे गालावर ओरखडलें गेलें. तो तांबडा ओरखडा होता. आजीला फार वाअीट वाटलें. पण अुपाय नव्हता. त्या ओरखड्यावर पांढरी पूड टाकून तो दिसेनासा केला होता. ही गोष्ट तिनें कोणालाहि सांगितली नव्हती. यांत भावानें बहिणीस पाहिलें अितकेंच असतें तर कल्पनेचा खेळ ह्मणण्याला वाव राहिला असता. पण कोणालाहि माहित नसलेल्या त्या ओरखड्याच्या पुराव्यानें ती गोष्ट भ्रमाच्या नांवाखालीं नाकारतां येणार नाहीं. ह्मणून त्या पुराव्याला सत्याचें दृश्य असेंच ह्मणणें भाग आहे. (Myer's Human Personality.)

(२) बॅरन ड्रायडेन लिहितात:—माझे श्वशुर श्री. पोनोमारिफ हे बरेच आजारी राहून वारले. ते आजारी असल्यामुळें मी सहकुटुंब त्यांचेकडे राहण्यास गेलों होतो. मी तेथें राहण्यास गेल्यावर बऱ्याच दिवसांनीं ते

वारले. माझे नि श्वशुरांचें थोडेसें मनांतून वाकडें होतें. मरते वेळीं सर्वांना जवळ बोलावून त्यांनीं आशीर्वाद दिले नि मग ते वारले. नववे दिवशीं क्रियाकर्मांतर व्हावयाचें होतें. त्याचे आदले दिवशीं मी माझ्या खोलींत निजावयाचे सिद्धतेंत होतो. माझी पत्नी निजली होती. मी दिवा मालविला तों खोलींत पावले वाजल्यासारखें वाटलें. कोण आलें म्हणून विचारलें पण उत्तर नाही. मी काडी पेटविली तों माझेसमोर श्वशुर अुभे आहेत असें मी पाहिलें. त्यांचे अंगावरील निरनिराळ्या जातीचे शिवलेले कपडे मी त्यांचे अंगावर पाहिले. त्यांस पाहतांच मी “आपणांस काय पाहिजे?” म्हणून त्यांना विचारलें. त्याबरोबर ते दोन पावले पुढें येऊन मला नांवानें हाक मारून म्हणाले, “मी तुमच्याशीं बरेपणानें वागलों नाहीं याची मला क्षमा करा. तुम्ही क्षमा करीपर्यंत मला परलोकीं समाधान नाहीं.” मी हात पुढें केला—त्यांनींही हात पुढें केला. आम्ही हस्तांदोलन केलें नि मी म्हणालों, “मी आपले कधींच वाअीट चिंतिलें नाहीं. याला अीश्वर साक्ष आहे.” त्यांचा हात मला गार लागला. नंतर ती प्रतिमा गेली नि पुढें अदृश्य झाली. दुसरे दिवशीं अुपाध्यायास बोलावून अंत्यविधि झाला. त्यावेळीं फादर वेलिस हे अुपाध्याय होते. विधीला पुष्कळ मंडळी जमली होती. विधि संपल्यावर मी नि पत्नी दोघे अेकत्र अुभे होतो. अुपाध्याय येऊन म्हणाले, ‘आपल्याशीं कांहीं व्यक्तिगत बोलावयाचें आहे.’ ‘आम्ही दोघे कोणतीहि गोष्ट अेकमेकांत स्वतंत्र व्यक्तिगत समजत नाहीं. आपणांस काय बोलावयाचें तें निःशंकपणें सांगा असें मी म्हटलें. तेव्हां ते म्हणाले, “आपले श्वशुर रात्रीं ३ चे सुमारास मजकडे आले, मला त्यांनीं विनंति केली कीं, मी नि जावअी यांचेमध्ये जें मनोमालिन्य झालें आहे तें नाहीसें करून पुन्हां सख्य करून द्यावें.” या गोष्टींत मृत मनुष्य दोघांस स्वतंत्रपणें भेटून अेकाच गोष्टीसंबंधीं सुसंगतपणें बोलतो ही गोष्ट लक्षांत घेतां याला भ्रमशीलता न म्हणतां सत्य घटनाच समजली पाहिजे.

(३) अमेरिकेंत आयोनिया या नगराजवळ अेका घरांत मायकेल क्रानले या नांवाचा मनुष्य ता. २ फेब्रुवारी १८९१ या वर्षीं मेलेला आढळला. असल्या गोष्टीची शोधना करणारे अधिकारी जवळच होते. अपमृत्यु-

निरीक्षकाकडे प्रेत आल्यावर सर्व विधि होऊन प्रेत घरीं नेण्याची सिद्धता केली. प्रेत सांपडलें त्या ठिकाणची घाण अंगावरील कपड्यांना लागल्यामुळे प्रेतास नवे कपडे घालण्यांत आले नि जुने कपडे अधिकाऱ्यांच्या कार्यालयाच्या आवारांतच पडून होते. क्रानले याचे मुलानें प्रेत घरीं आणलें. त्याची मुलगी घरीं होती. तिनें प्रेत पाहिलेलें नव्हतें. पण भाऊ पेटिसह प्रेत घेऊन घरीं आला हें पाहून तिला घेरी आली नि ती बेशुद्ध झाली. कांहीं वेळानें ती शुद्धीवर आल्यावर बापाचे पूर्वीचे कपडे कोठें आहेत याचा ती शोध करूं लागली. ती म्हणाली, “बाबा नुकतेच मला भेटले. त्यांचे कपडे काळे होते. सदरा पांढरा होता नि बूट कापडाचा होता. बाबांनीं मला सांगितलें कीं, मी परगांवीं गेल्यावर माझ्या अंगांत जें अेक करड्या रंगाचें खमीस होतें त्याच्या आंतल्या बाजूस मी अेक तांबडें कापड वेडेंवांकडें टाके घालून शिवलें नि त्या कापडाच्या खिशांत कागद घालून तो खिसा बंद केला आहे. त्या कागदांत पैशांच्या हुंड्या आहेत.” ती पुन्हां बेशुद्ध झाली. शुद्धीवर येतांच तिनें कपडे आणण्याचा हट्ट धरला. मंडळींना हें सर्व भ्रमशीलतेचें वाटलें. पण तिचा हट्ट न पुरविल्यास तिच्या प्रकृतीला अपाय होतील ह्मणून तिच्या म्हणण्याप्रमाणें करावें असें डॉक्टरानें सुचविलें. तेव्हां क्रानलेच्या मुलानें त्या अधिकाऱ्यांच्या कार्यालयांत जाऊन त्या कपड्यांचा शोध केला. अधिकाऱ्यानें ते कपडे कापडांत गुंडाळून ठेवले होते. कपडे आहेत असें त्यानें कळविलें. त्या मुलानें सर्व वृत्त सांगितलें तेव्हां त्या अधिकाऱ्यानें ते कपडे सोडले. त्यावेळीं तें खमीस नि तांबड्या रंगाचा खिसा सांपडला नि तो फाडून बघतां त्यांतील कागदांत पैशांच्या हुंड्या सांपडल्या. या गोष्टीची सत्यता बघण्यासाठीं तो मुलगा, ती मुलगी, तो डॉक्टर, तो अधिकारी नि अितर लोक यांच्या साक्षी घेऊन त्या गोष्टीच्या सत्यतेविषयीची निश्चिती पटवून घेतलेली आहे.

(४) वरील सर्व गोष्टी मायसंच्या ‘हचूमन परसनॅलिटी’ (मानवी व्यक्तित्व) या पुस्तकांतून ‘मरणोत्तर स्थिति नि परलोकविद्या’ या विषयींच्या श्री. भागवत यांचे पुस्तकांतील अुतान्यावरून घेतलेल्या आहेत. असेच अनेक पुरावे ज्यांना हवे असतील त्यांनीं वरील मायसंच्या पुस्तकांत

नि अितरत्र प्रसंगोपात्त अितर पुस्तकांतून दिलेले वाचावेत. परंतु आणखी ऐक महत्वाचा पुरावा दिल्यावांचून पुढें जाववत नाहीं. तो पुरावा म्हणजे प्राध्यापक भिसे यांचे अनुभवाचा होय. डॉक्टरांचें पूर्ण नांव शंकर आबाजी भिसे हें होय. हे महाराष्ट्रीय गृहस्थ आज अमेरिकेसारख्या पाश्चिमात्य यांत्रिक नि भौतिक सुधारणांच्या कल्लोळांत सांपडलेल्या देशांत ऐक विख्यात संशोधक, यंत्रशास्त्रज्ञ नि विज्ञानशास्त्री म्हणून सुप्रसिद्ध झाले. यांचा मरणोत्तर स्थितीवर विश्वास असला तरी सत्यान्वेषणासाठीं हे सतत सिद्ध असत. खरे विज्ञानशास्त्रज्ञ असेच असावयास पाहिजेत. पाश्चिमीय देशांत मरणोत्तर स्थितीचा शोध लावण्यासाठीं स्थापन झालेल्या ' स्पिरिच्युआलिस्ट अलायन्स ' नि ' सायकिकल रिसर्च सोसायटी ' नांवाच्या संस्थेचे सभासद होअून त्यांच्या संशोधनप्रयोगांचे वेळीं हे अुपस्थित असत. ते स्वतःच ऐका लेखांत म्हणतात कीं, ' सत्यसंशोधकांच्या पूर्वग्रहरहित मनानें नि परलोक-विद्येचा कट्टा विश्वासक या नात्यानें मी त्या संशोधनप्रसंगीं अुपस्थित राहिलों होतों. तरी त्यांतील ऐकहि कसोटोमुळें कोणताहि माध्यम (medium) माझे समाधान करूं शकला नाहीं. ' असें असूनहि त्यांची अितकी अचल श्रद्धा मरणोत्तर स्थितीवर कां बसली याविषयीं कारण देतांना ते म्हणतात, " तें कारण अिंग्लंडमध्ये वा अमेरिकेंत सांपडावयाचें नाहीं. मरणोत्तर जीवांना पश्चात् राहणाऱ्या जिवलगांशीं अनेक प्रकारें संबंध राखतां येतो ही गोष्ट निर्विवाद आहे. असें माझे ठाम मत होण्याचें कारण ' ज्याची मीमांसा अखिल विज्ञानशास्त्रालाहि करतां येणार नाहीं तें कारण म्हणजे हिंदु-स्थानांत असतांना मला व्यक्तिशः आलेला अनुभव होय. माझे असे व्यक्तिगत अनुभव पुष्कळ आहेत. त्यांपैकीं कांहीं वेचक अनुभव येथें देतो. " ते २८ वर्षे हिंदुस्थानाबाहेर होते. २० वर्षे अिंग्लंडमध्ये नि पुढें ८ वर्षे अमेरिकेंत होते. हें लिखाण त्यांनीं १९२६ या वर्षीं न्यूयार्कमधील ऐका वर्तमान-पत्रासाठीं लिहिलेलें होतें नि त्याचा अनुवाद चित्रमयजगत्मध्ये आलेला आहे. त्यांतून हें वृत्त येथें दिलेलें आहे.

यांनीं ऐका वस्तूचें दुसऱ्या वस्तूंत रूपांतर करून दाखवण्याचे नि असलेच असे अनेक चमत्कार केवळ विज्ञानशास्त्रज्ञांनाच्या बळावर करून

दाखविले. हे मायादर्शनाचे खेळ राजेरजवाडे, संस्थानिक, हजारो युरोपियन, नि हिंदुस्थानीय लोक, शास्त्रवेत्ते, वैज्ञानिक, स्थापत्यविद्याविशारद, जादुगार अित्यादींनीं पाहिले. पण कोणालाहि त्याचा अुलगडा करतां येत नसे. अिंग्लंडमध्येहि हे प्रयोग होअून मोठमोठ्या वैज्ञानिकांनीं याची कारणमीमांसा आपणाला देतां येत नाहीं अशी शरणचिठ्ठी दिलेली आहे. कित्येकांनीं यांना कल्पनेबाहेर पैसे देअूं केले. पण त्यांचे हे खेळ पैशासाठीं नव्हते. केवळ शास्त्रीय ज्ञानानें घटकाभर मौज म्हणून हे खेळ ते करीत असत. पुढें हे सर्व त्यांनीं सोडून दिले. त्यानंतर त्यांनीं मानवी जीव नि जीवित यांतील रहस्य अुलगडण्याचे प्रयत्नांत वेळ घालविला.

ते सांगतात कीं, हिंदुस्थानांत असतांना त्यांनीं कांहीं वर्षे योगाचा अभ्यास केला नि चित्ताची अेकाग्रता करून अज्ञात गोष्टी जाणणें, लोकांच्या मनांतील सांगणें, यावर भर दिला. त्याकरितां अुपासतापास, तपसाधनें आदि करून चित्तैकाग्रता साधल्यानें त्यांना थोडेंबहुत यशहि त्यांत प्राप्त झालें. पुढें ते स्वतःच्या पद्धतीनेंच अेकाग्रता साधूं लागले. त्यामुळें अेखाद्या माणसाचे अेक वा दोन्हीहि हात त्याच्या कपाळावर ठेवून त्याच्या मनांतील मुख्य विचार कोणता हें ते सांगत असत. सन १८९६-९७ या वर्षीं हे प्रयोग त्यांनीं पुष्कळ करून दाखविले नि त्यावेळचीं प्रशस्तिपत्रेहि त्यांच्याजवळ आहेत. शेवटचा प्रयोग श्रीमंत सयाजीराव महाराज गायकवाड यांचे राजसभेंत झाला. याचा परिणाम त्यांच्या मेंदूवर होअूं लागला. तशा प्रयोगानंतर त्यांचें डोकें सणाणून दुखूं लागे. पुढें डॉक्टरांच्या सांगीवरून तो छंद त्यांनीं सोडून दिला नि मनःशक्तीचा अुपयोग ते शास्त्रीय शोध लावण्याकडे नि तत्वज्ञानविषयांकडे करूं लागले. कोणत्याहि विद्यालयांत त्यांनीं स्थापत्यशास्त्राचा अभ्यास केला नाहीं. परंतु ते प्रयत्न करण्यास लागण्यापूर्वीं याच शास्त्रांतील संशोधकांना जे कूट सोडवितां आले नव्हते ते यंत्रविद्येंतील शोध त्यांना अेखाद्या तत्वज्ञाप्रमाणें चटकन् अुकलून काढतां येत असत. त्यांच्या या त्वरित शोध लावण्याच्या प्रकारानें आश्चर्यान्वित होअून कांहीं तज्ञ मित्रांनीं “तुम्हाला हे असले स्वतंत्र शोध अगदीं स्वतंत्र बुद्धानें सोडवितां येतात तरी कसे? अेखादा बुद्ध तुम्हाला साहच करतो कीं काय?” असें विचारावें. अेकचित्तत्व साधून सुसूत्र विचार कर-

ण्याच्या त्यांच्या मनःशक्तीवांचून कोणताहि बुद्धात्मा वा प्रेतात्मा त्यांच्या साहचाला धावून येत नसे. त्यांचे कांहीं शोध स्वप्नस्थितींतहि लागलेले आहेत. परंतु हा सर्व अंतर्मनःशक्तीचा गुण असावा. “टाअिप कार्स्टिंग मशीन” (मुद्रणालयांतील खिळे पाडण्याचें यंत्र) सारखे यंत्रविद्येंतील शोधाव्यतिरिक्त विद्युद्शास्त्र, लोहचुंबकशास्त्र, रसायनशास्त्र आदिक शास्त्रांत त्यांनीं अनेक शोध लावलेले आहेत.

“येथपर्यंत भोंदू माध्यमांचे किंवा हस्तलाघवी हस्तकांचे कौशल्य-कपट मला कसें अुमगतां येतें नि त्या दृष्टीनें या विषयांत अधिकृतरीत्या कांहींअेक सांगण्याचा माझा कितपत अधिकार आहे हें सांगितल्यानंतर अपरोक्त गोष्टी मला माहीत असूनहि-अनुभवास पटलेल्या असूनहि-हिंदुस्थानांतल्या माझ्या वैयक्तिक दृष्ट्या या शास्त्राचें जें अनुभवपूर्वक ज्ञान झालें नि ज्यामुळें प्रेतात्मे मनुष्यप्राण्यांशीं संभाषण करूं शकतात त्या गोष्टीविषयीं माझी जी निश्चिति पटली आहे त्याकडे मी वळतो.

१६ कांहीं विश्वासार्ह अनुभव.

(अ) अनुभव १ लाः—यासंबंधीं लहानपणीं जो अगदीं प्रथम अनुभव आला त्या वेळीं मी अगदीं ११ वर्षांचा मुलगा होतो. मुंबाी अिलाख्यांतील अेका जिल्ह्यांत माझे वडोल दिवाणी कोर्टांत न्यायाधीश होते. माझे अेक चुलते वडिलांशीं वरकरणी चांगले वागत असत. परंतु वडील अेवढ्या पदाला चढलेले मत्सराग्नीनें सहन न होअून आमच्या कुटुंबाचा नाश करण्याच्या दुष्ट हेतूनें त्यांनीं भूतबाधेचे प्रयोग करण्यास आरंभ केला. माझी सर्वांत थोरली बहिण त्यावेळीं १४ वर्षांची असून सशक्त असतांहि अेकाअेकीं आजारी पडली. दिवस असो, रात्र असो तिला अेक काळा मुलगा अेकदम दिसूं लागे नि तो दिसेपर्यंत ती बेशुद्ध होअून मूच्छेंत जाओ नि तिला बोलणेंहि अशक्य होओ. पुढें माझे धाकटे भाअूहि निरनिराळीं लक्षणें होअून आजारी पडले नि आमचें घर म्हणजे आजान्यांचें रुग्णालय होअन बसलें. नामांकित डॉक्टर बोलावूनहि कित्येक महिनें झाले तरी

अुतार म्हणून पडेना. कांहीं वेळेला असें घडे कीं, स्वयंपाकघरांत भात सिद्ध करून ठेवावा नि अेकाअेकीं तो तांबडा पडून खाण्याला अयोग्य होअून जावा. हा सगळा प्रकार वडिलांना न अुमगणारा नि घोटाळ्यांत पाडणारा होअून वडील तर अगदीं त्रासून गेले होते.

जेव्हां औषधी अुपाय करूनहि आराम पडेना तेव्हां ही भूतबाधा आहे असें समजून वडिलांनीं कांहीं माध्यमांना या संबंदांत विचारण्यास आरंभ केला. तरी आराम वाटेना. परंतु अेके रात्रीं अेक चमत्कारीक प्रकार घडून आला. रात्रीची १७ वाजण्याची वेळ होती. शेजारच्या खोलींत आअी नि वडिल अेका माध्यम बाअीशीं वोलत होते. आतां तिच्या अंगांत येअून त्या अवस्थेंत ती त्यांना कांहीं सांगत होती. अद्याप मला कांहीं सांगतां यावयाचें नाहीं कीं अमक्या गोष्टींनीं प्रेरणा झाली. पण मी अंथरुणावर ताडकन् अुठून बसलों नि अेकाअेकीं तडक तसाच त्या बाअीकडे गेलों आणि अशी भोंदुगिरी करून फसविण्याच्या प्रयत्नासाठीं तिची चांगलीच कानअुघाडणी केली. त्या वेळीं वडिलांनाहि मीच प्रथम सांगितलें कीं माझे बहीण नि भाअू आजारी पडले आहेत त्याचें कारण दुसरें तिसरें कांहीं नसून ज्याला तुम्ही सद्गुणी समजतां त्या माझ्या चूलत्यानें दुष्टावा करून आपल्यावर चेटुक केलें आहे. असल्या गोष्टीची वडिलांना कल्पनाहि नव्हती आणि प्रथम प्रथम तर त्यांचा विश्वासच बसेना. पण ते विशेष गोंधळून गेले होते कीं या पोराला ज्या गोष्टी समजावयाच्या नाहींत त्या गोष्टी हा अितक्या विस्तारानें वर्णन करून सांगतो कशा ? मी त्यांना सांगितलें कीं आमच्या मुंब-अींतील घराजवळ अमक्या अमक्या ठिकाणीं करणी करून त्यांनीं पुरून ठेवलेली आहे. मी सांगितल्याप्रमाणें तेथील नोकराला पत्र लिहून शोध करविला नि बरोबर त्याच स्थलीं ती गोष्ट त्याच्या आढळांत आली. आमच्या घरांत कोणालाच याची कल्पना नव्हती. ही चमत्कारीक शक्ति माझे भाअू नि बहीण पूर्णपणें बरे होअीपर्यंत जवळ जवळ तीन महिने माझे अंगांत संचार करित असे. या शक्तीचा विशेष असा होता कीं, ती अेकाअेकीं माझे अंगांत येअी, प्रत्येक वेळीं कांहीं क्षणच राहत असे. परंतु मौज अशी कीं, जरी असें अंगांत आलें नि त्यांत मी कांहीहि बडबडलों तरी त्याची मला पूर्ण जाणीव असे. मी

बोललेला शब्द न शब्द मला आठवत असे. माझ्याकडून सांगण्यांत आलेल्या कित्येक गोष्टी मी लहान मुलगा असल्याने माझ्या बाल बुद्धीच्या आटोक्या-बाहेरच्या असत. परंतु माझ्या आजीबापांना त्यापासून पूर्ण बोध होत असे. माझी माझ्या वाचाशक्तीवर सत्ताच चालत नसे—माझ्या द्वारा दुसरा कोणी तरी धडधडा बोलत असे नि तें कशासंबंधीं आहे हें मला समजत नसें. या प्रकारानंतर थोड्या मिनिटांनीं मी पूर्णपणें स्वतःच्या भानावर आलों म्हणजे थोड्याच वेळापूर्वीं हें असें कसें झालें—माझाच माझ्या शरीरावर दाब कसा राहिला नाही—याचें मला राहून राहून आश्चर्य वाटे. मन अघडें करून सांगावयाचें तर हें कोडें अद्यापहि मला अुलगडलें नाही. माझी जाणीव जशीच्या तशीच राहूनहि शरीरावर कोणती शक्ति एकाएकीं स्वामित्व गाजवीत असे याचें मला प्रामाणिक शास्त्रीय विवरण करतां यावयाचें नाही. ऐवढेंच सांगूं शकेन कीं, ती एक अदृश्य शक्ति होती. विचार-संक्रमणांतला तो प्रकार असूं शकणार नाही. कारण त्यांतून बाहेर पडलेल्या गोष्टी वडिलांना वा दुसऱ्या कोणालाहि तेथें ठाअूक नव्हत्या.

मी न्यायाधीशांचा मुलगा असल्यानें माझ्या अंगीं संचारत असलेल्या त्या गूढ शक्तीची बातमी अल्पकालांत सर्वतोमुखी झाली आणि त्या जिल्ह्यांतील दूरदूरचे लोक हेतुपुरस्सर मला पाहण्यास येत असत. त्या अवस्थेंत असतांना मी त्यांच्या प्रागील गोष्टी बरोबर सांगत असे. अितकेंच नाहीं तर—पुढें होणाऱ्या गोष्टीहि सांगूं शके नि त्या त्यांच्या प्रत्ययास येत असत. कांहीं माध्यमांनीं वडिलांना सांगितलें होतें कीं याच्या अंगांत येत असलेला परलोकस्थ आत्मा अुच्च कोटींतला असून हेंच त्याची जाणीव राहण्याचें नि मागाहून गळाल्यासारखें न वाटण्याचें कारण असावें.

मी या देशांत (पाश्चिमीय) असतो तर माझ्या आजीबापांनीं यावर कितीतरी पैसा कमावला असता. परंतु हिंदुस्थानांत वातावरण निराळें आहे. हिंदु लोकांचा परलोकावर विश्वास असून या कल्पना धर्माशीं नि आन्हिकाशीं निगडित झालेल्या आहेत. तरीहि अशा रीतीनें भुतें अंगांत येण्याच्या गोष्टींना ते कधींहि अुत्तेजन देत नाहीत. कारण असल्या प्रकाराचीं कित्येक माणसें

हलक्या नि नीच भुतांचेटुकांचे हातीं लागून त्यांचेवर दुर्धर प्रसंग नि वेळीं मरणहि ओढवण्याचा संभव असतो.

अनुभव २ राः—त्या वेळेला मी साधारणतः १७ व्या वर्षांचा असेन. मुंबलीला आम्ही सगळी मंडळी अेकत्र राहत होती. मुंबलीला माझे दोन जुळे भाऊ असून त्या वेळीं ते ११ वर्षांचे असावेत. तीं मुलें अगदीं तान्हीं होतीं तेव्हांपासून आमच्या वडिलांनीं सहादू या नांवाचा गडी ठेवला होता. तीं मुलें पुढें ८ वर्षांचीं होर्तीपावेतो त्यानें त्यांचा सांभाळ केला. पुढें त्यानें सैन्यांत नोकरी धरली. तेव्हां तो आम्हाला सोडून गेला. मे महिन्यांतील अेके सकाळीं, आम्हीं सर्व घरची मंडळी घरामध्ये दुसऱ्या तळावर अेका खोलींत गोष्टी बोलत बसलोंं होतीं. दोन्हीं जुळीं भावंडें जवळच खेळत होतीं. या वेळीं सहादूची आठवण आम्हाला कशानें होणार ? आमचें कांहींतरी घरगुती महत्वाच्या गोष्टीसंबंधीं बोलणें निघालेलें होतें. अशा रीतीनें संभाषणाच्या भरांत असतां मला अेकाअेकीं माझ्यापासून साधारणतः १० फूट अंतरावर असलेल्या दरवाज्यांत अुभा असलेला आमचा पूर्वीचा गडी सहादू दिसला. त्याची दृष्टि त्या दोन्हीं मुलांवर खिळून गेलेली होती. मे महिन्यांतील दिवसाचा तो लख्ख प्रकाश पडलेला असल्यानें मी त्याला निश्चित ओळखला. मी आपला त्याला “सहादू” म्हणून हांक मारतो आहे आणि “मुंबलीला केव्हां आलास” म्हणून विचारतोहि आहे. मला ‘सहादू’ म्हणून म्हणतांना अेकून अितर मंडळीहि तिकडे पाहूं लागली. तितक्या अवकाशांत सहादूनें माझ्याकडे अेक दृष्टिक्षेप केला नि तो अेकाअेकीं दिसेनासा झाला. सहादूनें माझ्याकडे बघावें नि अुत्तर न देतां निघून जावें नि ज्यांचा त्याला अितका लळा लागला होता त्या मुलांनाहि तेथें तो आला असतां भेटूं नये याचा मला चमत्कार वाटला. मी ताडकन् अुठलोंं नि दरवाज्याकडे धांवलोंं पण सहादू तेथें होता कोठें ? मला वाटलें जिन्याखालीं अितर चाकरांशीं बोलावयास तो गेला असेल. जिन्याखालीं खालच्या तळावर अेक घाकर दिवे पुसीत बसला होता. त्याला सहादूविषयीं विचारतां त्याला सहादू आलेला वा गेलेला यांपैकीं कांहींच माहीत नव्हतें. मला मोठें आश्चर्य घाटलें. मी शपथेवर सांगेन कीं मी त्याला बरोबर पाहिला. यांत कसलाहि

भास होण्याचा वा सावली दिसण्याचा संभव मुळींच नव्हता. कारण अन्हाळ्यांतील सकाळचा लख्ख प्रकाश पडला होता. विचारसंक्रमण वा कल्पनासाहचर्य अित्यादि जे कारणात्मक प्रकार समजले जातात त्यांनाहि तेथे थारा नव्हता. कारण आमचा निराळाच विषय चालला होता. त्यामुळे सहादू-विषयीं कोणाच्याच मनांत विचार येणे शक्य नव्हते. तो कांहीं स्वप्नांतला प्रकार असू शकणार नाही. कारण सहादूला मी हांका मारतो आहे, त्याच्याशीं बोलतो आहे, हें सर्वांनीं अकलें नि अवलोकिलें होतें. तेव्हां आम्ही तर्क बांधला कीं, सहादूचा जीवात्मा जडदेह धारण करून आपल्या प्रेमांतल्या लहान जुळ्या मुलांना पाहण्याला प्रकट झाला होता. मला ती आकृति दृग्गोचर होण्याचें कारण माझेमधील माध्यमाचे गुण माझ्यांत अंशतः अुरले होते. वडिलांनीं सहादूच्या भावाला पत्र लिहून शोध केला तेव्हां त्यांस अुत्तर आलें कीं, सहादूला मरून अकरा महिने झाले असून मरतांना तो मुलांची आठवण काढीत असे.

अनुभव ३ राः—माझी पहिली पत्नी हिंदुस्थानांतच १८९३ च्या जानेवारींत वारली. पाठीमागे तिची अेक ४ वर्षांची मुलगी होती. कांहीं महिन्यांनीं मी दुसरें लग्न केलें. ती पत्नी सांप्रत या देशांत (अमेरिकेंत) मजबरोबर आहे. त्यानंतर जीं तीन वर्षे गेलीं, त्यांत ज्या ज्या वेळीं माझी दुसरी पत्नी मुंबअींत माझ्याजवळ असे तेव्हां तेव्हां तिची प्रकृति सुरेख राहत असे. परंतु जेव्हां ती मुंबअीपासूनच ३० मैलांवर असलेल्या आपल्या माहेरच्या गांवीं जाअी त्या त्या वेळीं ती हटकून आजारी पडावयाची आणि त्याला कांहीं दृश्य कारणहि नसावयाचें. तिच्या माहेरची मंडळी जाणून होती कीं, तिला माझ्या पहिल्या पत्नीपासून बाधा होत आहे. परंतु ही गोष्ट त्यांनीं माझ्यापासून लपवून ठेविली होती. त्याला कारण येवढेंच कीं, त्यामुळे माझ्या भावना अुगीच दुखावयाच्या अथवा माझा त्यावर मुळींच विश्वास बसावयाचा नाही. कारण मी चांगला शिकला सवरलेला नि नुकताच अंग्लंडहून आपली पहिली फेरी करून आलेला; आणि अंग्लंडसारख्या जडवादी देशांत राहिलेल्यांमध्ये परलोकासंबंधीच्या गोष्टीवर (त्यांच्या दृष्टीनें) कोणता नि कोठचा विश्वास बसणार आहे ?

१८९७ च्या अन्हाळ्यामध्ये (त्यावेळीं मी ३० वर्षांचा असेन) अके दिवशीं मी माझ्या पत्नीसह तिच्या माहेरीं गेलों नि तेथें दोन आठवडे राहण्याचा माझा बेत होता. जातांना ती अगदीं निरोगी आणि धडधाकट होती. परंतु दुसऱ्याच दिवशीं तिला ताप आला आणि त्याला कारण असें कांहीं नव्हतें. लगेच मी औषधी सुरू केली. परंतु आराम कोठचा पडतो ? तेव्हां त्रासून जाऊन मी तिच्या वडिलांजवळ मुंबलीला घेऊन जाण्याची गोष्ट काढली. मी म्हटलें कीं मुंबलीस चांगल्या डॉक्टरांना तरी दाखवतां येतील. तेव्हां त्यांनीं भीत भीत माझ्या कानावर घातलें कीं, माझ्या पत्नीचें भूत तिला पछाडीत असल्याचें कांहीं मांत्रिकांकडून त्यांना कळलें असून तेथूनच ५० मैलांवर असलेल्या अका देवळांत तोडगे केले जातात, तिकडेच घेऊन जाणें चांगलें.

माझा परलोकविद्येवर पूर्ण विश्वास आहे ही गोष्ट माझ्या प्रथम पत्नीच्या पूर्ण परिचयाची होती. कारण येथें वर्णिल्याप्रमाणें तिला माझे त्यासंबंधीचे कांहीं व्यक्तिगत अनुभव माहितींतले होते. तिला हेंहि माहित होतें कीं, मरणोत्तर प्रेतात्म्याचें काय होतें नि मृत मनुष्याचे अंत्य संस्कार, श्राद्धतर्पणें नि पुण्यतिथ्या करतो त्याचा त्या मृतात्म्याला परलोकीच्या प्रवासांत प्रगतिकारक असा कांहीं उपयोग होत असतो काय अित्यादि गोष्टींचा शोध करून त्या जाणून घेण्याची माझी फार दिवसांची तीव्र अिच्छा आहे. शास्त्रीय संशोधक या नात्यानें मी तत्पोषक असे कांहीं पुरावेहि गोळा केले होते. तिचाहि परलोकावर विश्वास होता. तिचें दुखणें जेव्हां अति झालें होतें नि आपला अंतकाळ जवळ आला आहे असें तिनें जेव्हां जाणलें तेव्हां तिनें मरणोत्तर माझ्याशीं संभाषण करण्याचें नि परलोकस्थ आत्म्याला जर शक्य असेल तर माहिती गोळा करण्याचें कामांत साहचरण्याचें मला अभिवचन दिलेलें होतें. माझ्या दुसऱ्या पत्नीला यांतलें कांहींच माहित नव्हतें. त्यावेळीं ती लहान म्हणजे (१७ वर्षांची) होती नि तिला असल्या गोष्टी सांगून अुगीच भिवविण्याचा माझा मानस नव्हता. घरांतल्याहि अितर मंडळींपैकीं कोणालाहि पत्नीनें दिलेल्या अभिवचनाची माहिती सांगितलेली नव्हती.

माझ्या श्रशुरांनीं जेव्हां माझ्या पत्नीच्या दुखण्याचें कारण मला सांगितलें तेव्हां चटकन् माझ्या ध्यानीं आलें कीं, माझी परलोकची पत्नीच हिच्या द्वारा माझ्याशीं बोलण्याचा प्रयत्न करीत आहे, आणि मी वेळ न गमावतां बायकोसहित त्या देवळाची वाट धरली. हें देवालय समुद्रकिनाऱ्यावरील हरेश्वर नांवाच्या गांवीं होतें नि भूतबाधा झालेले दूरदूरचे लोक तेथें अतार पाडून घेण्यासाठीं येत असत. देवालयांत त्यांना दिवसांतून तीन वेळां प्रार्थनेच्या नि पूजेच्या वेळेला अेका रांगेंत बसविण्यांत येत असे, त्या वेळांत भूताला त्या माणसाचें अंगांत यावयास लावीत, त्यांना तें कां त्रास देत आहे हें सांगावयास लावीत, नंतर त्याला हाकलून लावण्यांत येथी आणि पुन्हां याला केव्हांहि त्रास देणार नाहीं असें त्याचेकडून वचन घेण्यांत येत असे. कांहीं गोष्टींत भूत पहिल्याच दिवशीं अंगांत प्रकट होत असे आणि कित्येक वेळां तर कित्येक दिवस दाद देत नसे.

माझी पत्नी नियमानें प्रार्थनेला अुपस्थित राहत असे. नंतर पांचव्या दिवशीं तिच्या अंगांत आलें. त्या वेळीं माझी पत्नी बेशुद्ध पडली होती. पुढें काय प्रकार झाला हें तिला कांहींच समजलें नाहीं. माझ्या प्रथम पत्नीचे जीवात्म्यानें तिच्याकरवीं आह्माला असें कळविलें कीं तुम्हीं दोघांनीं तिच्यामागे राहिलेल्या लहान मुलीची काळजी घेण्याचें अभिवचन दिलें पाहिजे. तें झाल्यावाचून ती अशा रीतीनें त्रास देण्याचें केव्हांहि थांबवणार नाहीं. मी तिला त्याप्रमाणें करण्याचें आश्वासन दिलें नि माझी बायको शुद्धीवर आल्यावर तसेंच करील अशी मी हमी भरली. त्यानंतर ती म्हणाली कीं पुन्हा अेकदां दुसऱ्याच दिवशीं घरीं गेल्यावर मी हिच्या अंगांत येणार आहे. परंतु देवळांत असतांना मात्र नाहीं कारण तिला कांहीं घरगुती व्यक्तिगत गोष्टी बोलावयाच्या होत्या.

दुसऱ्या दिवशीं घरीं आल्यावर ठरलेल्या वेळीं तिचा जीवात्मा माझ्या द्वितीय पत्नीच्या अंगांत आला आणि त्यावेळीं माझे प्रथम पत्नीनें परलोकांतले कांहीं अनुभव मला सांगितले. त्याबरोबरच मी गोळा करीत असलेली माहिती बरोबर आहे कीं नाहीं? वचन दिल्याप्रमाणें माझ्याशीं त्या लोकांतून संभाषण करण्यास वाट कां पाहिली? अश्यादि गोष्टीहि तिनें

विस्तारशः सांगितल्या. पुढें तिनें असेंहि सांगितलें कीं आतां यापुढें मी या बाकीला किंवा दुसऱ्या कोणालाहि अशा रीतीनें पीडा देणार नाहीं नि लवकरच मी पुन्हां मृत्युलोकीं जन्म घेणार आहे.

या प्रसंगानंतर माझी पत्नी लगेच त्या चमत्कारिक दुखण्यांतून अुठली नि तेव्हांपासून त्या निमित्तानें ती केव्हांहि आजारी पडली नाहीं किंवा तिच्या अंगांतहि आलें नाहीं. माझी अशी निश्चित पटली कीं, माझ्याशीं बोलणारी माझी प्रथम पत्नीच होती. कारण तिनें ज्या व्यक्तिगत नि गोण्यांतल्या गोष्टी सांगितल्या त्यांची माझ्या दुसऱ्या पत्नीला गंधवार्ताहि नव्हती. सुदैवानें कर्मधर्मसंयोग जुळून जर मी या विषयावर पुस्तक लिहिलें तर (सुदैवानें डॉक्टरांचा असा अेक ग्रंथ अंग्रजी हस्तलिखितांत लिहून झाला आहे.) तिचेकडून आलेले संदेश मी यांत आनंदानें अुद्धृत करीन. या शेवटच्या प्रसंगापासून पुढें तिचे संदेश मला येअूं शकले नाहींत आणि तेव्हां मला असें वाटूं लागलें कीं ती पुन्हां या मृत्युलोकावर जन्म घेअून आली असावी. देवळांत जाण्याचा प्रसंग आल्यानें कित्येक नव्या नव्या गोष्टी माझे पाहण्यांत आल्या. कित्येक लोकांची परलोकस्थ दुरात्म्यांकडून होणाऱ्या छळांतून प्रार्थनेच्या वेळीं मुक्तता झालेली मी अवलोकिली नि माध्यमांच्या शरीरांचा अुपयोग करून परलोकांतल्या लोकांना मृत्युलोकाशीं विचारविनिमय करितां येतो ही माझी समजूत दृढ होण्याला मला पुरावा अुपलब्ध झाला.

(आ) मृत पिता मुलीच्या लग्नाला अुपस्थित झाल्याची घटना:—सन १९३५ जुलै ७ ला पाटणा नगरांत सर ज्वालाप्रसाद थिअॉस-फिकल हॉलमध्ये अेक मोठी सभा भरली होती. सभेला नगरांतील शिष्ट-संभावित गृहस्थ पुष्कळ अुपस्थित होते. त्या प्रतिष्ठित नि विद्वानांच्या सभेंत सेवानिवृत्त सरकारी वकील रायबहादूर विनोदबिहारी मुजुमदार अेम्. अे. बी. अेल्. यांनीं आपल्या स्वतःच्या घरची नि स्वतःला आलेल्या असामान्य अनुभवांची घटना वर्णन करून सांगितली. ते म्हणाले “माझा वडील मुलगा भीषणपहारी हा १९२४ मध्ये वारला. गेल्या मार्चमध्ये त्याचे मुलीच्या म्हणजे माझ्या नातीच्या लग्नाचा समारंभ चालला असतां आपल्या अितर ६ स्नेह्यांसह तो प्रत्यक्ष येअून अुपस्थित झाला. त्या स्नेह्यांना तेथील असलेल्यांपैकीं वा प्रत्यक्ष मीहि

(रायबहादूर) ओळखूं शकलों नाहीं. या सातहि जणांनीं लग्नमुलीचे दुसरे बाजूस बसून आमच्या नि आमच्या कुटुंबियांचे समक्ष त्या समारंभांत भाग घेतला." मंडपाचे दुसरे बाजूला बसलेल्या आपल्या आशीस त्यानें हाक मारून कसें बोलावून घेतलें, तेथें अक्षता टाकणें अित्यादि क्रिया कशा केल्या, अित्यादि गोष्टी रायबहादुरांनीं अितक्या भावनाकुल होऊन सांगितल्या कीं तेथें बसलेल्या आम्हां सर्वांच्या डोळ्यांना अश्रू आले. अशा प्रत्यक्षपणें सर्वासमक्ष मृतात्म्यांच्या भेटी झालेल्या घटना अत्यंत क्वचित् घडणाऱ्या असल्यामुळें असले पुरावे मिळणेंहि दुर्घट असतें. हें सर्व वृत्त 'अमृतबझार'मध्ये १८-७-३५ चे अंकीं प्रसिद्धिलें आहे.

यापुढें आतांपर्यंत दिलेल्या पुराव्यांहूनहि अधिक प्रबलतर निर्विवाद पुरावे देण्यापूर्वीं येथें विविध देशांतील विविध कालच्या अनेकशः समाजांतील जनसाधारणांचा पूर्वकालीं अमर अशा जीवात्म्यांच्या मरणोत्तर अस्तित्वावरील अभिमतांचा पुरावा येथें अुल्लेखून ठेवणें अनाठायीं होणार नाहीं. लोकसमाजांत या विषयासंबंधीं जीं निश्चित ठाम मतें बनलेलीं असतात तीं त्या त्या समाजांतील तत्ववेत्ते, विचारक नि अध्यात्मवादी लोकांच्याच अपदेशामुळें नि प्रतिपादित सिद्धांतामुळें बनूं शकतात हें ध्यानांत घेतलें असतां सर्वत्र थोर थोर लोकांना ही गोष्ट कशी मान्य होती हें कळावयास सोपें जातील.

(१) मुस्लीम मताचा मिश्र देशांत प्रादुर्भाव होण्यापूर्वीं त्या देशांत सर्वत्र पुनर्जन्मतत्वावर सर्व जनतेचा विश्वास होता. सर्व जनतेमध्ये अशा मताचा प्रादुर्भाव देशांतील तत्वज्ञ नि अध्यात्मवादीच करूं शकतात.

(२) ग्रीसचे प्राचीन दार्शनिक थेल्स, अंपिडौक्लीज, फिरिसाअिडस, प्लेटो, पायथागोरस आदिक तत्वज्ञ या आत्म्याचे अमरत्वतत्वावर नि पुनर्जन्मसिद्धांतावर भर देणारे होते.

(३) रोमन जातीमध्ये सिसेरो, व्हर्जिल नि ओविड या कवींच्या कवितेमध्ये याच तत्वाचा पुरस्कार केलेला होता.

(४) प्रसिध्द योध्दा सीझर यानें असें अुल्लेखलें आहे कीं, "गॉल लोकांमध्ये पुनर्जन्मावर दृढ विश्वास होता. त्यामुळें त्यांच्यांत वीरावेश

अत्यंत प्रखर असून त्यांना मृत्यूची मुळीच भीति वाटत नसे.” प्रसिध्द अतिहासकार गिबननें रोमच्या अतिहासावर जो एक अतिहासग्रंथ लिहिला आहे त्यांत तो म्हणतो, “To the strength and fierceness of the barbarians they added a contempt for life, which was derived from a warm persuasion of the immortality and transmigration of soul.” (रोमन लोकांशीं लढणाऱ्या लोकांना ‘रानटी’ हें अभिधान तो लावतो). “रानटी लोकांच्या सामर्थ्याला नि भयंकर आवेशाला या लोकीच्या जीवनविषयीचे तुच्छतेची जोड मिळाली होती कारण त्यांची आत्म्याचे अमरत्वावर नि जन्मपरंपरेवर अत्यंत दृढ निष्ठा नि श्रध्दा होती.”

(५) अमेरिकेंतील मेक्सिको, पेरु आदिक देशांतल्या पुरातन लोकांत याच सिध्दांताचा प्रचार होता.

(६) ‘रीअिनकारनेशन’ पुस्तकाचा कर्ता वॉकर हा त्या पुस्तकांत लिहितो, “युरोपांत प्राचीन सर्व जातींमध्ये या सिध्दांताच्या सत्यतेवर दृढ विश्वास होता. द्रुअिड, सेल्ट, ब्रिटनमधील लोक अित्यादि जाति या सिध्दांतावर विश्वास ठेवणाऱ्या होत्या.”

(७) जपान, चीन, सयाम, ब्रम्हदेश, तिबेट, अित्यादि देशांतील लोक तर पूर्वकालापासून तों आतांपर्यंतहि याच सिध्दांताला मानणारे आहेत.

(८) हेगेल, शोपेनहोर, अिंग्लंडमधील अर्वाचीन प्रख्यात तत्त्ववेत्ता ग्रीन आदिक पाश्चिमात्य प्रसिध्द दार्शनिक हे आत्म्याचें अमरत्व नि जन्म-मरणपरंपरा प्रतिपादन करणारे आहेत.

हिंदुस्थानांत तर चार्वाकादिक कांहीं लोक सोडून प्रत्येक पंथाचे पुरस्कर्ते नि प्रवर्तक या सिध्दांताचे प्रतिपादन नि समर्थन करतात. हिंदुस्थानांतील तत्त्ववाद्यांच्या नांवाची मालिका देण्याची आवश्यकताच नाही. जडवादाचा पुरस्कार करणारे पाश्चिमात्य देशांतील वैज्ञानिक विचारक सुध्दां विचाराच्या परमसीमेला पोहोचण्याची खटपट करीत असतां शेवटीं जडामध्ये संवेदना नि संकल्पशक्ति ही सदासर्वदा अुपस्थित असतात म्हणूनच अेका

विशिष्ट धोरणानुसार क्रियाकरण चालू असतें असें त्यांना मान्य करावेंच लागतें. अितकेच नव्हे तर आतां प्रगत विज्ञानवादी, “मनुष्य म्हणजे शरीर नव्हे—तो देहातीत जीवात्मा आहे नि हें जगत् जडमय नसून चैतन्यपूर्ण नि चैतन्यमय आहे, असें मानण्यापर्यंत येऊन ठेपले आहेत हें पूर्वी आपण पाहिलेंच आहे आणि हें तेथें तेथें त्यांचे स्वतःचेच शब्दांत अुल्लेखलेले आहे. आतां यापुढें सामान्यांनाहि अत्यंत प्रबलतम वाटणाऱ्या पुराव्यांचा प्रपंच करावयाचा आहे. खऱ्या विचारक नि विज्ञानशास्त्री लोकांपुढें यानंतर येणाऱ्या पुराव्यांपैकीं अेखादा दुसरा पुरावा आला तरीहि प्रामाणिकपणें विचार करावयाचा तर तो त्यांना नाकारतां येणार नाहीं. अेक फळ पडलेलें पाहून गुरुत्वाकर्षणाचा विश्वव्यापी नियम अुपलब्ध करणारा न्यूटन “तें अेकच अुदाहरण” म्हणून त्याज्य म्हणूं शकला नाहीं. अेका अुदाहरणाचें कारण धुंडणें, तें कारण सर्व स्थळीं लागूं पडतें कीं नाहीं हें पाहणें, तें कारण खोटें ठरवून निराळें अधिक समर्पक कारण देतां येत नाहीं हें दिसणें, अितक्या गोष्टी झाल्यावर सांपडलेलें कारण हेंच विश्वव्यापी नियमांचें सत्यस्वरूप आहे हें ठरविणें अोधप्राप्तच आहे. तें नाकारणें म्हणजे अेक तर मूर्खता वा हटवादच ठरेल.

१७ प्रबलतर कारणांचा प्रपंच

पूर्वजन्मस्मृति.

प्रत्येक देशांत मधून मधून त्या त्या देशांतील जातींच्या मनोरचनेनुसार कमी अधिक प्रमाणांत पूर्वजन्मस्मृति असल्याचीं अुदाहरणें सांपडतात. जी जाति अधिक सरळमनस्क नि कापटचहीन असेल त्या मानानें त्या जातींत ही स्मृति असल्याचीं अुदाहरणें अधिक दिसून येतात असें दिसतें. योगशास्त्रादिक भारतीय शास्त्रांत पुनर्जन्मस्मृति जागृत करण्याचीं जीं साधनें सांगितलीं आहेत त्यावरून कपटी, ढोंगी, मत्सरी, कृतघ्न, दुष्ट नि तत्समान अितर दुष्ट दुर्गुणांचा अभाव नि सरलता, निष्कपटीपणा, निर्भयता, कृतज्ञता-बुद्धि, वीरवृत्ति अित्यादि गुणांच्यामुळें परिशुद्ध असलेलीं मनें ज्या जातीमध्ये

असतात त्या जातींत ही स्मृति अधिक प्रमाणांत जागृत होण्याचा संभव असतो. ब्रम्ही लोक हे पुष्कळ सरळमनस्क, निष्कपटी नि निर्भय मनाचे असतात. त्यांच्यांत अशीं अुदाहरणें वारंवार दृष्टोत्पत्तीस येतात. ब्रम्हदेशचे राजांशीं ज्यावेळीं केवळ अपहारबुद्धीनें अंग्लिशांनीं युद्धें केलीं नि शेवटीं तो देश त्यांचे साम्राज्याच्या पोटांत रिचवला गेला त्यावेळीं त्यांच्यामधील 'फीलिंग हॉल' नांवाच्या अेका अंग्लिश अधिकाऱ्यांनीं 'The Soul of the People' दी सोल ऑफ दी पीपल' या नांवाचें पुस्तक लिहिलें आहे. त्यांत त्या युद्धाचे वेळची राजकीय, धार्मिक, सामाजिक अित्यादि दृष्टीनें त्याच्या तेथील राहत्या काळांतील माहिती दिलेली आहे. ते तेथें असतां पुनर्जन्मस्मृतीचीं मुलें असल्याच्या पुष्कळ गोष्टी त्यांनीं अैकल्यामुळें त्यांची सत्यासत्यता पाहण्याचा निश्चय करून कांहीं नव्या घटनांची चिकित्साबुद्धीनें पाहणी करून त्याविषयींच्या निर्भेळ सत्यतेचीं अुदाहरणें स्वतः पटवून नि पारखून घेतलीं. त्यांपैकीं कांहीं विशेष प्रकारच्या अुदाहरणांची सविस्तर माहिती त्यांचे वरील पुस्तकांत दिलेली आहे. जिज्ञासूंनीं येथें दिलेल्या अुदाहरणांव्यतिरिक्त आणखी अधिक माहिती हवी असल्यास तें पुस्तक अवश्य बघावें. आम्हांला जीं विशेष स्थळीं घडलेलीं नि चिकित्सकांनीं ज्यांच्या सत्यतेविषयीं निश्चिति पटवून घेतलेली आहे अशीं कांहीं अुदाहरणें अुपलब्ध झालेलीं येथें द्यावयाचीं आहेत.

१८ पूर्वजन्मस्मृतीचीं विश्वासाह अुदाहरणें

घटना १ लीः—भरतपूर संस्थानांत सालेमपुर नांवाच्या गांवीं खैराती नांवाच्या ब्राम्हणाच्या प्रभु नांवाचे मुलाला पूर्वजन्मस्मृति झाल्याचें अुदाहरण दृष्टोत्पत्तीस आलें. त्या मुलाचें वय त्या वेळीं ४ वर्षांचें होतें. भरतपूरचे महाराजानें ती गोष्ट श्री. श्यामसुंदरलाल यांच्या निदर्शनाला आणून त्याची शोधना करावयाला सांगितली. १९२३ मध्यें नायब तहसिलदार यांनीं त्या मुलाचें वक्तव्य घेतलें. तो मुलगा सांगूं लागला, "माझ्या पूर्वजन्मीं मी हरबक्ष नांवाचा भरतपूर संस्थानांतील हस्योरी गांवचा ब्राम्हण होतो. मला घुरे नि

श्यामलाल नांवाचीं दोन मुलें आणि कोकिला नि भोली नांवाच्या दोन मुली होत्या. पूर्वीच्या मुलीच्या लग्नाचे वेळीं मी कांहीं पैसे घेतले होते पण दुसऱ्या मुलीचे लग्नाचे वेळीं मी तसें कांहीं मनांत आणलें नाहीं. हत्योरी गांवीं माझी एक हवेली होती. स्वरूप जाटाचें घर माझ्या हवेलीलाच लागून होतें. त्याला एक मुलगा नि एक मुलगी होती. तेथें एक बांधलेला पक्का दगडी मार्ग होता नि पक्कें एक बांधीव तळें होतें. त्यांत एक पक्कें घर बांधलेलें असून तळ्यावर एक छत्री बांधलेली होती. त्या तळ्यांतील दुसऱ्या एका घरावर घर होतें. गांवांत एक पिंपळाचें झाड, जवळ असलेली पहारीवाली विहीर, दोन बोरीचीं झाडें असलेली कंकरवाली विहीर आणि तीन आंब्याचीं झाडें असलेली मूलियावाली विहीर अशा तीन विहीरी त्या गांवीं होत्या. भोरे गांवचा एक गुजर माझा यजमान होता. त्या किल्यांत एक खोदलिपी आहे नि त्यांत एक साप आहे. संवत् १९३४ (सन १८७८) मधील दुष्काळांत मी दोन बैलांची शेती करून होतो. मी, माझे वडील जिवत असतां, एका बंगल्यांत वारलों. मरणानंतर मी कांहीं थोडा काल देवलोकीं राहिलों नंतर देवांनीं मला मी सध्यां आहे येथें जन्म घेण्यास सांगितलें. माझ्या बायकोचें नांव गंजी (डोक्याचे टकलावरून पडलेलें नांव) नि माझ्या वडिलांचें नांव मुंडे. माझे मामा बरगांवला असत. मूला जाट एकदा आमच्या विहीरींत पडला नि मी त्याला वर काढून वांचवला होता.”

महाराजांच्या व्यक्तिगत कारभार्यांकडे त्या नायब तहसिलदाराकडून हें वक्तव्य आलें. (हें सर्व सांगत असतां तो मुलगा मधून पोरपणानें हंसे नि अितर कांहीं बालिश बडबड करीत असे.) मी त्यांना सांगितलें कीं, त्या वक्तव्याची पडताळ त्या स्थलीं जाऊन पाहून घ्यावयास हवी. माझ्या सूचनेवरून तो मुलगा हत्योरीला तहसिलदारानें ता. २३ एप्रिल १८९३ मध्ये नेला. तेथून सर्व परिशोधनावरून त्यानें जें प्रतिवृत्त पाठवलें तें पहाः—

“महाराजांच्या कारभार्यांकडून नि राजवाड्यांतील मंडळीकडून आलेल्या आज्ञेप्रमाणें मी त्या मुलाला (प्रभूला) घेऊन बैलगाडीतून हत्योरीला गेलों. सूर्यास्ताच्या वेळीं आह्मीं तेथें पोहोंचलों. त्या गांवापासून थोडे

दूर अंतरावर गाडी थांबवून त्या मुलाला 'ते पक्के नवे तळें कोठें आहे' म्हणून विचारलें. गांवचे खालचे भागाला ते नवे तळें आहे असें त्या मुलानें सांगितलें पण दिशा दाखविली नाहीं नि अंधार असल्यामुळें येथून तो दाखवूं शकला नाहीं. नंतर आह्मीं गांवां गेलों नि रात्र तेथें बिऱ्हाडीं काढली.

दुसरें दिवशीं सकाळीं मी गांवचे प्रमुख स्थानिक बोलावून आणले.

(१) धर्मसिंह फौजदार, वय वर्षे ६०.

(२) फौजदार अज्ञमतसिंह—त्या गांवचे नंबरदार, वय वर्षे ५०.

(३) हरकांत ब्राह्मण, वय वर्षे ४०.

गांवच्या त्या प्रमुखांपुढें त्या मुलाची परीक्षा घेतली. त्या मुलानें आपलें नांव हरबक्ष नि वडिलाचें नांव मुंडे होतें हें सांगितलें नि तें खरें ठरलें. नंतर तो ह्मणाला मला तीन भाऊ होते. १ मी वारलों तेव्हां गिल्ला हा भाऊ जिवंत होता. २ चुन्नी हा माझ्या मरणापूर्वी वारला. तिसऱ्या भावाचें नांव आठवेना. मागाहून शोध करतां हरबक्ष (तो मुलगा) याला केवळ शिवबक्ष नांवाचा एकच भाऊ होता; चुन्नी नि गिल्ला हे चुलत भाऊ होते, (त्याचे भोला नामक चुलत्याचीं मुलें) त्यांपैकीं हरबक्षानें सांगितल्या-प्रमाणें चुन्नी हा आधीं वारला होता असें आढळलें. त्यानें सांगितलेल्य - आपल्याला श्यामलाल नि घुरे हे दोन मुलगे नि भोली नि कोकिल या दोन मुली होत्या, श्यामलाल माझ्यापूर्वी वारला,—या सर्व गोष्टी बरोबर जुळल्या. आपल्या मुलीच्या लग्नाची पूर्वी सांगितलेली माहिती सुद्धां अगदीं बारीक सारीक गोष्टींतहि बरोबर ठरली. हत्योरीला एक पक्की हवेली होती. दगडी बांधीव रस्ता होता. शेजारीं स्वरूप जाट राहत होता. त्याला एक मुलगा नि मुलगी होती. या त्यानें सांगितलेल्या गोष्टी बरोबर जुळल्या. हवेली आतां पडून गेली आहे. टेंकडीवरून येणारा तो रस्ताहि गांवापर्यंत आलेला आहे. त्यानें वर सांगितलेली कंकरवाली विहीर आतां कोरडी पडून अुपयोगांतून गेलेली आहे. हरबक्षाचे वेळीं सुद्धां तशीच होती. पूर्वी तेथें बोरीचीं झाडे होतीं असें कळतें. तेथे सध्यां पिंपळाचें झाड

आहे. जस्त्रोयवाला विहीरीजवळ (मुलियावाला) पिंपळ नि आंब्याचीं झाडें मुलानें सांगितल्याप्रमाणें होतीं. पहारेवाली विहीरीजवळ पिंपळाचीं झाडें आहेत. या सर्व गोष्टी अगदीं बरोबर जुळल्या. मी वडिलांचे समक्ष वारलों आणि गांवाबाहेर त्यांचा बंगला होता या गोष्टी जुळल्या नाहींत. तहसिलदाराच्या परिशोधनांत हरबक्ष गांवांतील घरांत नि वडिलांमागून वारला असें दिसून आलें. दोन बैलांसह माझ्या शेतांत दुष्काळांत मी शेती करीत असें ही गोष्ट तंतोतंत बरोबर ठरली. बायकोचें नांव गौवन होतें पण टक्कल पडल्यामुळें गंजी नांव ठेवलें होतें हें खरें आहे. तेथें तो पुरोहित होता हेंहि खरें झालें. त्याचा मुलगा अद्याप त्याच गांवांत पुजारी आहे. अितर गोष्टी सुद्धां बरोबर ठरल्या. त्याला त्याच्या घराकडे नेला. पहिल्यानें घराच्या रस्त्याचा थोडासा घोटाळा झाला पण लवकरच घराचा नीट रस्ता घेअून घरीं गेला नि आपल्या पूर्वजन्मींचा मुलगा घुरे याचा हात धरला. त्याचे निकट संबंध्यांचीच नांवें त्याला आठवत होतीं. गांवांतील अितरांचीं नांवें त्याला आठवलीं नाहींत. ” शेवटीं तहसिलदार आपले प्रतिवृत्तांत ह्मणाला कीं, मुलाला पढविलेलें नसून त्यानें खरोखरीच पूर्वजन्मींच्या स्मृतीच्या आठवणीप्रमाणें आठवलेलें सांगितलें नि बहुतेक तें सर्व खरें ठरलें. नंतर नव्या जन्मांतील बापाची साक्ष घेतली. त्याच्या मुलाला पूर्वजन्मींची आठवण कधीं नि कशी झाली नि त्या गांवीं हत्योरीची माहिती असलेले कोणी आहेत काय ? असें विचारलें. पुढीलप्रमाणें बापाचें वक्तव्य आहे:—

खैरातीचे वक्तव्यांत तो म्हणतो, “ एकाएकीं मुलाला आठवण झाली नि ह्मणूं लागला कीं, माझीं मुलें कष्टांत आहेत. मी जाअून त्यांना खांद्यावर घेअून येतो. त्याला ‘ तुझीं मुलें कोठें आहेत ? अुगीच कांहींतरी बडबडतोस ’ —असें म्हणून चूप केलें. आमीनें लोणी दिलें तेव्हां म्हणाला ‘ काय कंजूषपणें लोणी दिलें आहे. माझी पूर्वींची आमी खूप लोणी देत असे. ’ आमीनें तुझी पूर्वींची आमी कोठें होती म्हणून विचारतां ‘ हत्योरीला होती, माझें नांव हरबक्ष. मला प्रभु म्हणूं नका ’ असें म्हणाला. पुढें एके दिवशीं आमीजवळ निजला असतां एकाएकीं दचकून अुद्गारला, ‘ अरे रामा ! माझीं मुलें कष्टांत आहेत ’. मी हत्योरीला कधीं गेलों नाहीं अथवा माझा त्या गांवाशीं

कांहीं संबंध नाही. मी प्रभूचा पिता आहे. मुलानें आपली पूर्वजन्मस्मृतीची गोष्ट मला नि त्याचे आशीला पहिल्याने सांगितली. पत्रिकेवरून पाहतां मूल त्यावेळीं ४ वर्षे ७ महिने १८ दिवसांचें होतें.” श्यामसुंदरलाल

घटना २ री. यापुढें कडक शोधानें पूर्ण विश्वसनीय ठरलेल्या अशा घटना यावयाच्या आहेत. या घटनांच्या सत्यतेच्या सिद्धचर्च परिशोधकांनीं चिकित्सापूर्वक त्या त्या घटना शक्य त्या प्रकारानें शास्त्रीय पद्धतीनें पडताळून पाहिल्या आहेत नि म्हणून त्यासंबंधीं जीं प्रतिवृत्ते प्रसिद्ध झालीं आहेत, त्यांपैकीं कांहींच्या संपूर्ण प्रतिवृत्तांसह त्या घटना खालीं दिलेल्या आहेत.

जगदीशचंद्राचें वृत्त

मृत्यूनंतर पुनर्जन्माची घटना.

बरेली (युक्तप्रांत) नगरचे श्री. कैकेयीनंदन सहाय बी. अ.,
अल् अल्. बी. हायकोर्ट वकील यांनीं जें प्रतिवृत्त प्रसिद्ध केलें
आहे तें येणेंप्रमाणें:—

“ मी काल ग्रामीं गेलों असतां घरीं पत्नी फार आजारी असल्याचें वृत्त मला कळविलें गेलें. ता. ६ जून १९२६ या दिवशीं घरीं आलों नि न्यायालयांत न जातां सारखा ६ दिवस घरींच होतों. माझ्या पत्नीला फार ताप होता आणि तो कमी व्हावयाला बरेच दिवस लागले. मी ज्या दिवशीं घरीं आलों त्या दिवशीं ह्मणजे ६ तारखेला जगदीशचंद्र यानें मला मोटारगाडी आणावयास सांगितली. लवकरच गाडी आणीन असें मी त्याला सांगितलें. तें मूल फार अुतावळें झालें आणि गाडी आणण्या-विषयीं फार आग्रह करूं लागलें असतां ‘आतां कुठून आणणार’ ह्मणून मी त्याला ह्मणालों. तो ह्मणाला ‘माझी मोटार घेऊन या. ती गाडी बाबूआजींच्या घरीं आहे.’ मी त्याला विचारतां तो ह्मणाला कीं, ते बाबूआजी श्री काशीस राहतात नि माझे वडील आहेत. त्याला आणखी

कांहीं गोष्टी विचारून मग मी त्या वृत्ताचें पत्र प्रयागच्या 'लीडर' पत्राला पाठविलें नि तें ता. २० च्या जूनला प्रसिद्ध झालें.

पूर्वजन्माची विलक्षण कथा

श्री काशीचे बाबुआजी पांडे यांचेकडे शोध

श्रीयुत संपादक, लीडर यांस,

आपल्या माननीय पत्रां शक्य तितक्या लवकर जर ही विलक्षण गोष्ट प्रसिद्ध कराल तर मी आपला फार आभारी होईन.

माझा ३॥ वर्षांचा मुलगा जगदीशचंद्र हा आपल्या पूर्वजन्मीचें वृत्त अगदीं सुसंगतपणें सांगत आहे. आपल्या पित्याचें नांव बाबूआजी पांडे नि राहण्याचें स्थल श्री काशी आहे असें सांगून श्री काशीमधील घराचें वर्णन सांगत आहे. विशेषतः घराच्या पुढचें मोठें फाटक, बैठकघर आणि तळघरां-तील भिंतींत बसवलेली अेक मोठी तिजोरी यांचें वर्णन विशेष प्रकारें देतो. बाबूआजींच्या वसत्या खोलीचें वर्णन नि बाबूआजी आणि भांग पिण्याकरितां जमणारी मंडळी यांचें वर्णन तो विस्तारानें देतो. बाबूआजी अंगाचें संमर्दन (मालीश) कसें करून घेतात, सकाळीं तोंड धुण्याआधीं अेक प्रकारची पूड वा माती तोंडास कशी फासतात हें सांगतो. दोन मोटारी, अेक बैलांचे जोडीची गाडी घरीं आहे. बाबूआजीला अेक पत्नी नि दोन मुलें होती पण तीं सर्व मंडळी वारली. तो घरच्या पुष्कळ गोष्टींचे वर्णन करतो. श्री काशीला माझे स्नेही वा परिचित असें कोणी नाहीं वा माझ्या पत्नीच्या परिचयाचें कोणी नाहीं. बाबूआजीसंबंधीची माहिती यापूर्वीची मला कांहींच नाहीं. बरेलीच्या प्रमुख गृहस्थांनीं माझ्या घरीं येअून त्या मुलाशीं संभाषण केले नि प्रश्न विचारून पुष्कळशा गोष्टी आणखी माहित करून घेतल्या. त्या मंडळींचीं नांवे येणेंप्रमाणें:--

- (१) बाबू ब्रम्हनारायण, बी. अ. अेल् अेल्. बी. वकील, म्यु. कमिश्नर.
- (२) बाबू मुकुट बिहारीलल बी. अ. अेल् अेल्. बी. वकील. (३) पं.

रामस्वरूप शर्मा बी. ए. एल्. एल्. बी. वकील. (४) बाबू शैलबिहारी कर्पूर, बी. ए. एल्. एल्. बी. वकील नि भूतपूर्व विधिमंडळसभासद (M. L. C.) (५) रायसाहेब डॉ. श्यामस्वरूप सत्यव्रत (L. M. S.) (६) सय्यद युसूफअली बी. ए., एल्. एल्. बी. वकील, म्यु. कमिश्नर. ज्यांना ज्यांना या गोष्टीचें सत्यस्वरूप जाणण्याची अिच्छा आहे, त्यांनीं त्यांनीं विचिकित्सक पद्धतीनें या गोष्टीची सत्यता परीक्षण्यासाठीं यावें अशी माझी विनंति आहे.

कैकेयीनंदन सहाय, वकील बरेली.

पत्र दुसरें

बरेली (युक्तप्रांत).

पुढील पत्र मी प्रसिध्यर्थ पाठविलें तें ता. ५ जुलै १९३६ ला प्रसिद्ध झालेलें आहे.

पूर्वजन्मवृत्ताच्या समर्थनाचा पुरावा.

श्रीयुत संपादक, लीडर यांस,

आपल्या सुप्रसिद्ध पत्रां पुढील वृत्त अगदीं लवकरच्या अंकीं प्रसिद्ध कराल तर फार आभारी होईन.

जगदीशचंद्र-माझा मुलगा-यानें सांगितलेलें आपल्या पूर्वजन्माचें वृत्त आपल्या पत्रां पूर्वीं प्रसिद्ध झाल्यावरून पुष्कळांनीं मजकडे विचारणापत्रें पाठवून माहिती विचारली. अगदीं विचिकित्सक पद्धतीनें या गोष्टीची सत्यासत्यता निर्धारित व्हावी ह्मणून पुढील व्यवस्था केली आहे.

त्या मुलानें आपलें पूर्वजन्मवृत्त ता. ६ पासून सांगावयाला आरंभ केला. तेव्हांपासून सवडीसवडीनें सर्व विचारून घेण्यास ता. ११ पर्यंत दिवस लागले. नंतर मी बरेलीच्या वकील नि अितर मंडळींना सांगून या

गोष्टींचा पडताळा पाहा नि यापुढे विशेष परिशोधना करण्याच्या योग्यतेची ही घटना आहे किंवा नाही याचा निर्णय करा असे सांगितले. त्याप्रमाणे वकील नि अितर मंडळी यांनी त्या मुलाला निरनिराळ्या प्रकारे विचारून नि बोलून सर्वांनी असे ठरविले की याहून या गोष्टीची अधिक परिशोधना करणे अवश्य आहे. त्याचप्रमाणे हेहि ठरले की संशयी मनांना संशयाला जागा राहू नये ह्मणून श्री काशीला येथून कोणी मनुष्य पाठवू नये. कोणी मनुष्य गेला तर त्या मनुष्याने तेथील घरादिकांचे वृत्त त्या मुलाला सांगून पढवून ठेवले असे वाटण्याचा संभव आहे. ह्मणून श्री काशीच्या नगरसंस्थेच्या समितीचे अध्यक्षाना (म्यु. बोर्डचे अध्यक्ष) पत्र पाठवावे नि त्यांचे उत्तर आल्यावर वर्तमानपत्राकडे बातमीपत्रे पाठवावीं. मी हिंदुस्थानांतील कांहीं पुढाऱ्यांना पत्रे पाठवून त्यांनी आपले प्रतिनिधि पाठवावे म्हणजे ते मुलाला श्री काशीला घेऊन जातील आणि अगदीं निर्विवाद नि शंकारहित रीतीने तेथे त्याचे करवीं सर्व गोष्टी खऱ्या खोट्या पडताळून पाहाव्यात असे कळविले. त्या मुलाने सांगितलेल्या गोष्टी अगदीं अपरिचित अशा गृहस्थांना पत्रे पाठवून शोध करविल्यानंतर बरोबर पडताळल्या गेल्या नि त्यावरून मला वाटते की, त्या मुलाला तेथे नेल्यास तो पुष्कळ गोष्टी प्रत्यक्ष दाखवील आणि विचक्षण परिशोधकांची निश्चिती पटवील. आलेल्या पत्रांतील एक अतारा खाली देत आहे.

**मुनशी महादेवप्रसाद अेम. अे., अेल् अेल्. बी. अँडव्होकेट,
चेअरमन म्युनिसिपल बोर्ड-काशी लिहितातः—**

‘तुमचे पत्र आल्यावर आवश्यक वाटले तितके परिशोधन नि विचारणा केल्या आणि तुमच्या मुलाने सांगितलेल्या बहुतेक सर्व गोष्टी अगदीं बरोबर ठरल्या आहेत. खरे म्हणावे तर बाबूआजी पांडे यांचा मुलगा जयगोपाल २-२॥ वर्षापूर्वी वारला. या गोष्टींतील सत्यतेव्यतिरिक्त बाकी गोष्टी अगदीं बरोबर ठरल्या. फैटन, अेक्का, घोडा, संमर्दन (मालीश), गुंड लोक, भांग नि अितर सर्व गोष्टी खऱ्या ठरल्या. बाबूआजी पांडे हे माझे पक्षकार असल्यामुळे माझे चांगले परिचयाचे आहेत नि तुमच्या पत्रांतील तुमच्या मुलाचे

वृत्त वाचतांच तेच हे आमचे बाबूआजी पांडे हें माझे तेव्हांच ध्यानीं आलें. म्हणून माझा मनुष्य मी बाबूआजी पांडे यांचेकडे पाठवून आवश्यक ती विचारणा केली. त्यांना नि त्यांचे मंडळींना ही गोष्ट कळल्यावरून मजकडे येअून ते तें पत्र घेअून गेले. आतां कदाचित् ती मंडळी बरेलीला येअून त्या वृत्तांताचा पडताळा पाहण्यासाठीं तुमच्याकडे स्वतः येतील. बाबूआजी हे येथें पं. मथुराप्रसाद पांडे या नांवानें सर्वांना ठाअूक असून श्री काशीला पांडेघाटावर राहतात.

पं. अुमाकांत पांडे वकील—श्री काशी लिहितातः—

“लीडरमध्ये प्रसिद्ध झालेलें तुमचें पत्र पाहिलें. बाबूआजी पांडे हे माझे स्नेही आहेत. तुमच्या येथें ज्याचा जन्म झाला तो मुलगा पूर्वीं येथें पाहिला आहे. त्यानें दिलेल्या वर्णनापैकीं बहुतेक सर्व मुख्य भाग अगदीं बरोबर आहे. पांडेजींची स्वतःची मोटर नाहीं तरीपण अेक दोन मोटारींचा ते अुपयोग करीत असत. मी त्यांना हें सर्व सांगून ते नि मी मिळून तुमच्या मुलाला पाहावयास लवकरच येअूं.”

माझ्या मुलाचा जन्म ता. ५ मार्च १९२३ या दिवशीं झाला. जयमंगल नि जयगोपाल या बाबूआजीच्या दोन मुलांच्या मृत्युदिनांची नोंद श्री काशी नगरसंस्थेच्या समिति—अध्यक्षांकडून आणविली आणि बरेलीच्या नगरसंस्थेकडून जन्मदिनाची नोंद आणविली आहे. या दोन मृत्युदिनांची नि जन्मदिनांची तुलना शास्त्रीय वृत्तीच्या परिशोधकाला विशेष विचारणीय वाटेल. अशी स्मृति फार थोडा काळ टिकते असें वृद्धलोक सांगत असल्यामुळें मी ह्या संबंधांत फार लवकर परिशोधन व्हावें म्हणून घाभी करीत आहे.

सध्यां माझे मुलाला सर्व आठवतें आहे. संभव आहे कीं, कांहीं कालानें ही त्याची स्मृति लुप्त होअील.

बरेली ३० जून १९२६   कैकेयीनंदन सहाय, हायकोर्ट वकील.

वर्तमानपत्रीं वरील पत्र प्रसिद्ध झाल्यावर या गोष्टीकडे जनतेचें लक्ष फार ओढलें गेलें. पुरे दोन महिने होअीपावेतों प्रत्यहीं सकाळसंध्याकाळ

मुलाचे तोंडून त्याचे वृत्त ऐकून घेण्यासाठी पुष्कळ मंडळी येत असत. त्या मुलाला याचा अत्यंत कंटाळा आला आहे आणि जमलेल्या मंडळींपुढे कांहींहि बोलण्याचे तो नाकारू लागला. यासाठी श्री काशीचे कलेक्टर श्री. व्ही. अेन्. मेथा यांना मी काशीला त्या मुलाला घेऊन जाण्याचे ठरण्यापूर्वी मला तेथे साहच देण्यासाठी लिहिले. कारण खूप झुंड जमल्याने ते मूल गोंधळून जाण्याची शंका मला वाटू लागली. कलेक्टरनी साहच देण्याचे अभिवचन दिले. मी ता. १३ आगस्टला तिसरे प्रहरी श्री काशीला जाण्यासाठी निघालों नि तेथे दुसऱ्या दिवशी सकाळी पोहोचलों. मी माझ्या जाण्याची बातमी पूर्वी दिली नाही नि बाबूआजी पांडे यांचे घरापासून २॥ मैलांवर नंदेश्वरास राहिलों. मला वाटले की लोकांच्या झुंडीचा त्रास मला होणार नाही. पण दुर्दैवाने ती बातमी फुटली नि अगदी सकाळपासून घराशी झुंड जमू लागली. लोकांना दूर ठेवावयाला पोलिसचे साहच मागावे लागले नि पुढे पोलिस असून सुद्धा लोकसमुदाय तेथून गेला नाही. बी. हनुमान-प्रसाद सब-जज, डॉ. गणेशप्रसाद, श्री. टंडन 'अिनकम टॅक्स' अधिकारी आणि इतर माननीय गृहस्थ आम्हाला भेटावयास आले. पंडित लक्ष्मीकांत पांडेहि आमचे भेटीसाठी आले. त्या मुलाने त्यांना पंडित पांडे म्हणून ओळखले. पहिल्याने मुलाने त्यांना 'अुमाकांत' म्हणून म्हटले. त्यांनी नाकारल्यावर मग तो मुलगा म्हणाला की तर मग 'लक्ष्मीकांत' आहांत. हे अुमाकांत नि लक्ष्मीकांत दोघे भाऊ असून अगदी सारख्या तोंडावळ्याचे आहेत. त्या वेळी घराभोंवती साधारणतः शंभर अेक प्रेक्षक अुभे होते.

त्या मुलाने लक्ष्मीकांतांचे बाबूआजीशी असलेले नाते जवळ जवळ बरोबर सांगितले. संध्याकाळी कलेक्टर व्ही. अेन्. मेथा, नगरकोतवाल नि आठ शिपायी घेऊन बाबूआजी पांडे यांचे घरी मी पोहोचलों. बाबूआजी पांडे यांचे घर गंगाकाठी असून तेथून राजमार्ग सुमारे २ फर्लांग दूर होता. तेथून घरी जाण्याला गल्यांचे जाळ्यांतून जावे लागते. त्या वाकड्या-तिकड्या विविध गल्यांतून जाण्याचा मार्ग (गल्ली नि गल्ली) तो मुलगा दाखवीत असे. त्या त्या गल्लीने मंडळी जाऊन घरी पोहोचली. घरी पोहोचण्याचे सुमारास तेथे हजारोवर माणसे पोहोचली होती. ज्या खोलीत

बाबुआजी पांडे बसले होते त्या खोलींत भुभीवर अगदीं दाटीदाटीनें ३५ माणसें बसलीं होतीं. त्या मुलाला कसेसेंच वाटून त्यानें अत्तर देण्याचें नाकारलें. अितर महत्वाच्या कामासाठीं श्री. मेथा कांहीं मिनीटांनीं गेले. नंतर त्या मुलाला घरांत नेलें तेव्हां तेथील भांग घोटावयाची जागा त्या मुलानें दाखविली. यानंतर सौ. मेथा (कलेक्टरीण बाबी) या परत गेल्या. त्या मुलाला मग अंतर्गृहांत नेलें. त्यानें चाचीला (काकूला) ओळखलें नि त्यानें मी तुझ्या घरीं आलों आहे असें तिला सांगितलें.

पुष्कळ वेळपर्यंत भोंवतालील गर्दी कमी न झाल्यामुळें मुलाला पुन्हां अेकदां दुसऱ्या कोणत्या तरी दिवशीं अगदीं गुप्तपणें कोणासहि बातमी न देतां आणावयाचें ठरवून आम्ही परत गेलों. मग ता. १८ ला मंगळवारीं तिसरे प्रहरीं बाबुआजी पांडे यांचे घरीं त्या मुलाला नेलें. श्री काशीला 'दुर्गाजीका मेला' नांवाची एक स्थानिक यात्रा होती. त्यामुळें बहुतेक लोकसमूह तिकडे गेलेला होता. जगदीश मग बाबूआजीला बोलला. सर्व पूर्ववृत्त सांगितलें नि तुम्हाला कांहीं आणखी प्रश्न विचारावेसे वाटले तर विचारा म्हणून म्हणाला. पण त्यांनीं कांहीं प्रश्न विचारले नाहींत.

त्या मुलाला दशाश्वमेध घाटाकडे नेलें. त्यानें दशाश्वमेध घाट दिसूं लागतांच दुरूनच तो ओळखला. तेथें गेल्यावर अेका पंड्याला ओळखलें नि त्याचे हातानें आपल्याला धरवून त्यानें आनंदानें दोन वेळां गंगास्नान केले. आगस्ट महिन्यांतील भयंकर नाद करणाऱ्या श्री गंगेच्या पुराला पाहून तो गांगरला नाहीं. पूर आलेल्या गंगाप्रवाहाचें त्याला मुळींच कांहीं न वाटतां जणूं कांहीं त्या दृश्याशीं परिचय असल्याप्रमाणें तो वागला. पंड्यानें त्याला विडा दिला पण स्वतः तो मोठा पंड्या असल्यामुळें लहान पंड्याकडून विडा घेण्याचें त्यानें नाकारलें. त्या मुलानें श्री विश्वनाथ मंदिर, हरिश्चंद्र घाट नि डफरिन पूल हीं ओळखलीं. बरेलीला असतांनाच तेथील डि. पो. सुपरिंटेंडेंट जे. नाटबावरजवळ या पुलाचा अुल्लेख त्यानें केलेला होता. त्याला श्री काशी हिंदु विश्वविद्यालयामध्यें नेलें. त्याला तो विश्वविद्यालय म्हणाला नि सांगितलें कीं, माझ्या पूर्वायुष्याचे वेळीं हें बांधलें जात होतें. पं. लक्ष्मीकांत पांडे बी. अ., अल् अल्. बी. वकील श्री काशी यांनीं आपण होअून पत्र-

व्यवहारानें परिचय करून घेतला नि कळविलें कीं, बाबूआजी पांडे यांचे शेजारीं मी राहत असल्यामुळें मला त्या पूर्वजन्मीच्या मुलासंबंधीं सर्व माहिती आहे. श्री काशीस जाण्यापूर्वीं पुढील गोष्टी त्यांना लिहिल्या होत्या नि त्या बरोबर असल्याचें त्यांचेकडून कळलें होतें. त्या येणेप्रमाणें:-

(१) बाबूआजीचे पत्नीस 'चाची' (काकू) म्हणतात. (२) पांडेजीना नोकर ठेवण्याची शक्ति होती तरी सर्व कुटुंबाचा स्वयंपाक स्वतः चाची करीत असत. (३) घरांतील त्या जरी सर्वांत वडील होत्या तरी त्या पडदा वापरीत नि तोंडावर लांब बुरखा ओढीत. घरांत पांडेजींचे गुंड लोक आले म्हणजे चाची तोंडावर बुरखा ओढून घेत असे असें जगदीश म्हणाला. (४) चाची हातांत नि कानांत सोन्याचे अलंकार वापरीत. (५) चाचीचे तोंडावर देवीचे वण होते आणि ही गोष्ट बचूकडून खरी असल्याचें कळतें. (६) बाबूआजीला रबडी (हलवायाचे घरीं वासुंदी करतात त्याला तिकडे रबडी असें म्हणतात) आवडत असे. (७) बाबूआजी प्रत्येक दिवशीं विष (अफू) घेत असत. (८) बाबूआजी हाताचे बोटांत सोन्याच्या मुद्या घालीत असत. (९) बाबूआजीचा मुलगा जयमंगल हा विषानें वारला आणि त्याप्रमाणें त्याचे मृत्यूचे वेळीं सर्वांना शंका आली होती. बाबूआजीच्या पत्नीनें बचू नांवाचा मनुष्य बरेलीला पाठविला होता नि त्याचे करवीं मुलाला बघण्याकरितां घेऊन येण्याचें आमंत्रण दिलें. त्यापूर्वीं बाबूआजीकडून सुद्धां त्याचकरितां कित्येक पत्रें आलेलीं होतीं. त्या मुलाशीं बचूचें बोलणें झालें. त्यांत बचूनें पुढील गोष्टी खऱ्या असल्याचें सांगितलें:- (१) बाबूआजी तोंड धुण्याचे वेळीं तोंडाला राख फासीत असत. (२) भिंतीमध्ये तिजोरी बसविलेली आहे. (३) भगवतिया वेश्या निरनिराळ्या कौटुंबिक समारंभाचे वेळीं गाण्याला नि नाचण्याला येत असे. जगदीशनें सांगितल्याप्रमाणें तिचा सूर मोठा आहे नि वर्ण श्यामल आहे हें बरोबर आहे असें त्यानें मान्य केलें.

पुरवणी

जगदीशचंद्र यांचें वक्तव्य बरेलीचे 'फर्स्ट क्लास' मॅजिस्ट्रेट श्री. रामबाबू सक्सेना ऐम्. ऐ., ऐल्. ऐल्. बी. यांचेपुढें ता. २८ जुलै १९२६ ला झालें होतें. त्यांतून कांहीं भाग पुढें दिला आहे:—“मेरा नाम जयगोपाल है. मेरे बापका नाम बाबू पांडे. नगरका नाम श्री काशी (बनारस). गंगाजी मेरे घरके समीप है. जैसा फाटक खारपुरमे है वैसा असका फाटक है. मेरा भाभी जयमंगल था. वह मुझसे बडा था. वह विष खाकर मर गया. चाचीनें जयमंगलको कै (अुलटी) करायी थी. मै बाबूआजी पांडे को बाबू पांडे कहता हूं. चाचा नहीं कहता हूं. बाबू पांडेका पैसा लोहेके अलमारीमे (तिजोरी) रहता है. वह बाये हातके तरफ है. वह दिवारमें (भिंतींत) लगा है. वह गट्टेमे है. बहुत अुचा है. बाबूजीको रबडी बहुत पसंत है. शामको लोक भांग पीते है. जब बाबूजी मूह धोते है तब अपने मुखपर मिट्टीकी मालीश करते है. अुनके पास सवारी फैटन है (बसण्याची गाडी), और मोटारगाडी है. चाची सोनेके करे पेहेनती है. कानोमे बूंदे (ऐक सोनेरी अलंकार) पेहेनती है. बाबूजी अंगूठी पेहनते है. चाची बहोत बडा घुंगट करती है. दशाश्वमेध घाट है. गंगाजी असके पास है. चाची रोटी करती है. मै तिकोनी (लंगोट) पहिनके नहाता था. बाबूआजीके पास काला चष्मा था. बाबूआजी भगवतिया रंडीका गाना सुनते है.”

पं. लक्ष्मीकांतकडून मला कळलें कीं, जयगोपाल ऑक्टोबर १९२२ मध्ये वारला. जगदीशनें अुल्लेखल्याप्रमाणें ४ मार्च १९२३ ला तो ११ वर्षांचा होता. लक्ष्मीकांताचें म्हणणें असें होतें कीं, हा मुलगा बाबूआजीचा नसून त्यांचे मुलीचा मुलगा. तीं बापाचे घरीं राहत असे. पुढें मुलगी वारली नि हें लहान बाळ त्यांचेकडून पालित पोषित झालें.

विश्वनाथाचें वृत्त

(लीडर-आगस्ट १२, १९२६ मध्ये आलेली)

अेक आणखी आश्चर्यकारक घटना

(ग) घटना ३:—श्री. विश्वनाथ नांवाच्या अेका मुलाचा पूर्वजन्मस्मृतीचा वृत्तान्त आपण आपल्या पत्रां प्रसिद्ध केल्यास फार आभार होतील. माझ्या मुलाच्या-जगदीशचंद्राच्या-पूर्वजन्मस्मृतीचें वृत्त लीडरमध्ये प्रसिद्ध झाल्या-पासून तशा प्रकारच्या अनेक घटनांचीं पत्रें मजकडे येऊं लागलीं आहेत. मी त्या त्या घटनांचें योग्य संशोधन नि परीक्षण करून त्या पडताळून पाहीन आणि त्यांचा निर्णय तुमच्या पत्रद्वारा जनतेपुढें ठेवीत जाईन. विश्वनाथाचा जन्म १९२१ फेब्रुआरीस ७ ला बरेलीमध्ये झाला. तो दीड वर्षांचा झाला तेव्हां पिलभितविषयीं (अेका गांवाचें नांव) विचारूं लागला. 'बरेलीपासून पिलभित किती दूर आहे, नि माझा पिता तेथें केव्हां नेणार?' हें त्यानें विचारलें. तीन वर्षांचा झाला तेव्हांपासून तो आपलें पूर्ववृत्त विशेष प्रकारें सांगूं लागला. त्याचे आधीबापांना भीति वाटली नि त्यांनीं तें वृत्त छपविण्याचा प्रयत्न केला. अशीं मुलें फार दिवस वाचत नाहीत नि म्हणून ही त्यांची स्मृति जितकी लवकर बुझेल तितकें चांगलें असा समज आहे. अगदीं नुकतीच ही गोष्ट ठाकुर मोतीसिंह वकील नि भूतपूर्व विधिसमितीसभासद यांचेकडून कळली आणि मी बाबू रामगुलाम नि विश्वनाथ यांना बघण्यासाठीं जून २९ ला गेलों. पिलभितला जाअून मुलगा सांगत असलेल्या गोष्टींचा खरेखोटेपणाविषयींचा शोध करावयास जाण्यासाठीं रामगुलामला मो पुष्कळ समजावलें. मोठ्या प्रयत्नानें त्याला तसें करण्यासाठीं वळवून मीहि बरोबर येण्यास सिद्ध असल्याचें सांगितलें. त्याप्रमाणें आगस्ट १ ला आम्ही पिलभितला गेलों. आम्ही थेट पिलभितच्या सरकारी हायस्कूलकडे गेलों. ती 'आपली शाळा' असें त्या मुलानें ओळखलें नाहीं. ती शाळा नवी बांधलेली आहे. जुन्या ठिकाणीं नव्हती. तेथील हेडमास्तर रावसाहेब बाबू अश्रफलाल यांना मला या परिशोधनकार्यांत साहच करण्याविषयीं मी

विनंति केली नि त्यांनीं ती मोठ्या आनंदानें मान्य करून आमच्याबरोबर बरेच स्थलीं ते फिरले. मी भेट होतांच विश्वनाथाचें सर्व म्हणणें टिपून घेतलें नि त्यापैकीं पुढील गोष्टीच केवळ पडताळून पाहावयाच्या होत्या. आपल्या चुलत्याचें नांव हरनारायण, जात कायस्थ, मोहल्ला गंज, नगर पिलभित, स्वतःचें वय २० वर्षांचें नि मी अविवाहित होतो असें त्यानें सांगितलें. त्याचेजवळ अेक तरवार नि अेक बंदुक होती. त्याचे अंगणांत बरेच नाच होत असत. माझे घर दुतल असून पुरुषांकरितां नि स्त्रियांकरितां वेगवेगळे भाग आहेत असें घराचें वर्णन त्यानें दिलें. त्याचे घरीं गाण्याचे नि भोजनाचे पुष्कळ वेळां प्रसंग घडत असत त्यानें आपलें आयुष्य सुखविलासी असल्याचें सांगितलें. माझे वडील जमीनदार असून मजवर फार प्रेम करीत. मला सतत रेशमी कपडे वापरावयास देत असत. मला नाचणाऱ्या मुली, रोहू मासे नि दारू यांची फार आवड असे. मी नदी शेजारील शाळेंत ६ वी पर्यंत शिकलों नि मला अुर्दू, हिंदी आणि अंग्रजी येत असे. आपल्या घरांतील देवघराचें वर्णन दिलें. जेव्हां आह्मी शाहू सुंदरलालच्या घराजवळ गेलों तेव्हां मुलानें तें हिरवें फाटक ओळखून तांग्याखालों तो अुतरला. जेथें नृत्यसमारंभ होत असे तें अंगणहि त्यानें दाखविलें. शेजारच्या दुकानदारांनीं हें खरें असल्याचें सांगितलें. तें फाटक मी स्वतः पाहिलें. तें फाटक हिरव्या वॉनिशनें रंगविलेलें पण आतां फार काळानें अगदीं धुरकट झालेलें होतें. कै. देवीप्रसाद रशीस यांचे घरीं जातांच मुलानें तेंच तें माझे घर म्हणून ओळखलें. 'हें घर हरनारायणचें' म्हणून मोठ्यानें ओरडून सांगितलें. लाला देवीप्रसादच्या मुलाचें नांव हरनारायण होतें. त्या जुन्या मोठ्या घराचा कांहीं भाग पडत आहे. त्या कुटुंबानें तें घर सोडून निराळ्या ठिकाणीं वस्ती केली आहे. तेथील मंडळीचे सांगण्यावरून त्या स्थलांत पुष्कळ फरक पडलेले आहेत. जेथें रोहू मासे खात होतो नि दारू पिअून नर्तकी मुलींचा नाच पाहत होतो ती माझी माडी हीच असें त्यानें दरवाज्यावरील माडी दाखवून सांगितलें. त्या माडीला जिना कोठें होता हें विचारतां त्या मोठ्या मातीच्या ढिगाऱ्याकडे त्यानें ती जागा नक्की दाखविली. त्यानें नंतर त्या घरांतील अंतःपुरीय स्त्रियांचें स्थान-विशेषतः माडीवरील खोली दाखविली. त्या

कुटुंबांतील ऐकमेव वंशज बाबू ब्रजमोहनलाल यांनीं कैलासवासी हरनारायणचें जुनें छायाचित्र आणलें. तेथें जमलेल्या खूप मोठ्या जमावापुढें ऐकदम पुढें होअून बोट ठेवलें नि 'हे माझे पिता हरनारायण नि हा 'मी' * असें त्या चित्रांतील 'पितापुत्रांच्या' छायाचित्रावर बोटें ठेवून सांगितलें. हें अगदीं आश्चर्यकारी होतें नि त्यामुळें त्याची 'लक्ष्मीनारायण स्वतःचें नांव नि पित्याचें नांव बाबू हरनारायण' या विषयीची स्मृतिसत्यता निश्चित सिद्ध झाली. मग त्याला आम्ही जुन्या शाळेकडे नेलें. तेथें जातांच त्यानें ती शाळा ओळखली नि तिच्याभोंवतीं तो फिरला. तेथील अजव्या बाजूचे कोन्यांत असलेल्या जिन्यापासून तो चढूं लागला. मी आणखी तिघे गृहस्थ त्याचे मागून जाअूं लागलों. अगदीं वर गेल्यावर तेथून दिसणारें त्याचें घर त्यानें पुन्हां दाखविलें आणि मागच्या बाजूस वाहत असलेली दुहा नदी दाखविली. त्या शाळेंत सहाव्या यत्तेचा वर्ग कोठें होता असें विचारतां त्यानें नक्की खोली दाखविली. ती गोष्ट त्याच्या दोन वर्गबंधूनीं खरी असल्याचें सांगितलें. त्या दोन वर्गबंधूनीं शिक्षकाचें नांव सांग म्हणून म्हणतांच दाढी-वाला लड्डसा माणूस होता म्हणून सांगितलें नि जमलेल्या मंडळींनीं शिक्षक असलेल्या मोठीमुद्दीनचें वर्णन म्हणून तें त्याचें म्हणणें समर्थिलें. आपल्या घरांतील देवघर त्यानें पूर्वीं वर्णिलेलें बरोबर दाखविलें. त्या मुलाला तबला दिला तेव्हां तो फार सहजपणें तबला वाजवूं लागला. त्याच्या या जन्मीच्या पित्यानें—'रामगुलामनें—मुलानें या जन्मीं तबला पाहिला सुद्धां नाहीं'—असें प्रतिज्ञेवर सांगितलें आणि तेथील मंडळींनीं तें अगदीं बरोबर असल्याची ग्वाही दिली. या घटनेची बातमी पो. सुपरिटेडेंट नि सिव्हिल सर्जन यांना दिली. त्यांपैकीं पो. सुपरिटेडेंटनें येअून त्या मुलाला बरोबर घेअून फिरवून

* टीप:—आजोवाला पिता समजण्याव्यतिरिक्त बाकी जगदीशचें म्हणणें खऱ्या वृत्तांताशीं जुळलें आहे. लहानपणीं पिता वारल्यावर त्याला आपला पिता कोण हें माहीत नसल्यानें तो आपल्या आजोवालाच पिता समजत होता. त्या मुलानें आपल्या मागील पित्याविषयीं म्हणजे आजोवाविषयींच्या दोन मोठ्या वाओट गोष्टी सांगितल्या.

आणलें. आम्ही जेव्हां परतलों तेव्हां स्टेशनवर खूप गर्दी जमली होती. तेथे असलेल्यांत रावबहादुर रामस्वरूप नि रायसाहेब बाबू अश्रफलाल हे प्रमुख गृहस्थ होते. पूर्वजन्मीं तूं कोणत्या वेश्येशीं संबंध ठेवला होतास असें तेथील मंडळींनीं विचारतां त्या मुलानें पद्मा हें नांव मोठ्या अनिच्छेनें शेवटीं सांगितलें.

श्रीयुतः--संपादक, 'लीडर' यांस, (आगस्ट ३०-१९२६).

मला श्री. नागर यांनीं ता. २२ ला केलेल्या नि अितरांनीं विचारलेल्या प्रश्नांचें उत्तर तुम्हीं आपल्या पत्रां प्रसिद्ध कराल तर मी आपला आभारी होओन. बाबू हरनारायणचा मुलगा बाबू लक्ष्मीनारायण शहा-जानपूरला ता. १५ डिसेंबर १९१८ ला संध्याकाळीं ६ वाजतां ताप नि यकृत विकार यांनीं वारला. मृत्युचे वेळीं त्याचें वय ३२ वर्षे नि २१ दिवसांचें होतें. तो ५ महिने आजारी होता. लक्ष्मीनारायणचे मामा बाबू अपेंद्रनारायण यांनीं ही माहिती पुरविली यासाठीं मी त्यांचा आभारी आहे. विश्वनाथ सांगत असलेल्या पुष्कळ गोष्टी आम्ही कुटुंबांतील मंडळी विसरून गेलों आहोंत असें त्यांनीं लिहिलें आहे. एक आश्चर्यकारी गोष्ट अशी कीं, लक्ष्मीनारायणलाहि आपण पूर्वजन्मीं जहानाबादला होतो हें ६ वे वर्षांपर्यंत स्मरण होतें. पण अशी स्मृति मुलाला असल्याचें प्रसिद्ध होणें हें मुलाला वाओट आहे तेव्हां त्याचें कल्याणाकरितां लक्ष्मीनारायणच्या आभी-बापांनीं ती गोष्ट गुप्त ठेवली नि त्याचे स्मृतीच्या खरेखोटेपणाविषयीं शोध केला नाही. तेव्हां आतांचा हा आपला बरेलीचा विश्वनाथ पूर्वीचा पिलभितचा लक्ष्मीनारायण होता नि पिलभितचा लक्ष्मीनारायण हा जहाना-बादचा कोणीतरी होता असें म्हटलें पाहिजे. जिज्ञासू अभ्यासकांनीं आपले तर्क चालवावेत. लक्ष्मीनारायणचा स्वभाव फार आनंदी असे. त्याला मद्य, मांस नि स्त्री यांची फार आवड असे. पिलभितचा सिव्हिल सर्जन दुसरें महत्वाचें काम असल्यामुळें येअूं शकला नाही.....लक्ष्मी-नारायणची आभी-आपल्या भावाकडे-श्री. अपेंद्रनारायणकडे राहत आहे. तिच्याकडे मुलाला नेल्यावर तिनें परीक्षणार्थ कांहीं प्रश्न विचारले नि

त्यांचीं अत्तरें मिळतांच माझा लक्ष्मीनारायणचाच हा विश्वनाथ होअून आला आहे असें तिनें मान्य केलें.

(१) प्रश्न:--तूं पतंग अडवीत होतास काय ?

उत्तर:--होय.

(२) प्रश्न:--कोणाशीं तूं झगडत होतास ?

उत्तर:--माझ्या मार्गति येणाऱ्या प्रत्येक पतंगाशीं मी झगडत होतो. पण विशेषतः सुंदरलालच्या पतंगाशीं झगडत होतो.

(३) प्रश्न:--तूं माझे लोणचें फेकून देत होतास काय ?

उत्तर:--मी लोणचें फेकणार नव्हतो. पण त्यांतील किडे कसे खाणार ? किडे असले तरी ते तसेच खावे असें तुला वाटत होतें म्हणून मीच तें लोणचें फेकून दिलें.

ऐकदां लोणच्यांत किडे पडले होते ते त्या आर्मीनें काढून फेकून दिले नि मग लोणचें अन्हांत ठेवले होते. पण आर्मीच्या अिच्छेविरुद्ध लक्ष्मीनारायणनें तें लोणचेंच अुचलून फेकून दिलें होते.

(४) प्रश्न:--कधीं नोकरींत शिरला होतास काय ?

उत्तर:--होय. मी कांहीं दिवस आी. आय. आर्. रेल्वेमध्ये नोकरी केला.

(५) प्रश्न:--तुझा नोकर कोण होता ?

उत्तर:--मैकुआ माझा नोकर होता. तो काळा नि बूढा कहार होता. तो माझा आवडता स्वयंपाकी होता.

पुढें बी. बलवीरसिंहानें विचारलें कीं बरेलीला अंथरूण नसलेल्या बांबूच्या चारपाओवर (बाजेवर) निजत होतास नाहीं काय ? तेव्हां तो अुत्तरला. 'तूं माझे अंथरूण पाहिलेंच नाहींस. अुशाशीं शोभायमान तक्ता होता. अंथरूणावर कालीन आंथरलेली होती. दोन अुशा डोक्याखालीं नि दोन अुशा पायाखालीं असत.' पूर्वीं पिलभितला नि आतां बरेलीला सरकारी

शाळेंत असलेल्या शिक्षकानें विचारलें 'तुला पिलभितला मी काय शिकवित असे' तेव्हां 'तुम्ही मला हिंदी शिकविलें' असें त्यानें सांगितलें. अितरहि स्वतंत्र मार्गानें पूर्वजन्मीच्या लक्ष्मीनारायणचे जन्मांतील घटना खऱ्या सिद्ध झाल्या आहेत. पण लिखाण निष्कारण वाढूं नये म्हणून तो भाग येथें गाळला आहे.

(६) हीरा कौरची स्मृति

घटना ४ थीः—आर्. ओ. के. रेल्वेच्या हल्डवनीचे स्टेशनमास्तर बी. श्यामसुंदरलाल १९२६ आगस्ट ३१ ला आपली मुलगी हीरा कौर हिच्यासह माझे भेटिला आले. ही मुलगी १९१९ सेप्टेंबरमध्ये बरेलीला जन्मली होती. तिनें आपलें पूर्वजन्मीचें घर मोठ्या चमत्कारिक प्रकारें एकाएकीं ओळखलें. पुरुषाला दुसरा जन्म स्त्रीचा आल्याचें हें एक विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखें अुदाहरण घडलेलें आहे. ही मुलगी पूर्वी मथुरा जिल्ह्यांतील गोकुल गांवीं १९१८ या वर्षीं आक्टोबरमध्ये वारलेला १२ वर्षांचा मुलगा होती.

त्याच्या मृत्यूची निश्चितपणें सर्व माहिती कळणें त्या कुटुंबांतील एकच काय ती म्हातारी जिवंत असल्यामुळें कठिण झालें आहे. १९२२ च्या ऑगस्टमध्ये बी. श्यामसुंदरलाल हे मथुरेच्या यात्रेला गेले होते. जेथें नंद-यशोदा राहत असत ती जागा अद्याप गोकुळला दाखविली जाते. मथुरेस जातांना गोकुळवरून त्या जागेपासून जात असतां पहाडी नोकराच्या कडे-वरून ती मुलगी एकाएकीं हट्टानें खालीं अुतरली. वर अुल्लेखलेल्या अैतिहासिक घराजवळील एका घराचे दाराशीं एक म्हातारी बसली होती. ती मुलगी त्या घरांत बळेंच घुसली नि तिच्या मागोमाग तिची आर्शीहि घरांत गेली. तेथें ती मुलगी जणूं कांहीं मुलगा आहे याप्रमाणें बोलूं लागली. आंत जातांच तिनें 'ती नखाति नि माझी लेखणी कोठें आहे आणि ज्या चौकी-वर बसून मी लिहित होतो ती चौकी कोठें आहे' असें विचारलें. हे प्रश्न एकतांच ती म्हातारी एकाएकीं रडूं लागली. 'आपल्या पितळी अडकित्यानें

सुपारी कातरून माझ्या या नव्या आशीला विडा दे' असें आपल्या पूर्व-जन्मीच्या आशीला सांगितलें. म्हातारीनें सुपारी कातरून विडा दिला. ती मुलगी आपल्या नव्या आशीला म्हणते, 'मी आतां माझ्या नव्या घरीं आलों आहे. तू जा. मात्र जातांना विडा घेऊन जा.' त्या आशीनें नोकराला खूण करतांच त्यानें त्या मुलीला बलानें अुचलून घेतली नि ती मंडळी यमुनेच्या काठानें जाअूं लागली. यमुनाकाठाशीं पुष्कळ कासवें आलीं. या मंडळींनीं त्यांना फुटाणे नि पोहे खाअूं घातले. हीरा कौरनें त्या कासवांना पाहतांच 'तुम्ही मला गेल्या वेळीं बुडविलेंत नि आतांहि पुन्हां तेंच करावयाला आलांत काय?' असें म्हटलें. हे त्या मुलीचे अुद्गार अैकतांच त्या म्हातारीला रडें आवरेनासें झालें. ती हुंदके देअून रडूं लागली. त्या मुलीला विचारतां ती पुढें सांगं लागली 'मी येथें स्नानाला आलों असतां (कासवाच्या पाठीवरून) पाय घसरून खोल पाण्यांत गेलों नि बुडालों.' त्या म्हातारीनें ती घटना सर्वस्वीं खरी असल्याचें सांगितलें आणि ४ वर्षे झालीं माझा १२ वर्षांचा मुलगा याच जागीं बुडाला म्हणून सांगितलें.

(ड) सुंदरलाल अर्थात् हनेलाल

हिरपुर, जि. सितापुर.

घटना ५ वी:—येथें जी घटना मी देत आहे त्या घटनेच्या सत्या-सत्यतेविषयीं परिशोधन करून तिच्या सत्यत्वनिर्णयासाठीं मी राजा सूर्यबक्षसिंहजी-कमलपुर जि. सितापुर-यांचा फार आभारी आहे. माझ्या विनंतोवरून त्यांनीं आपली मंडळी पाठवून नि योग्य प्रकारें मंडळीचीं वक्तव्ये घेअून ही घटना नीट पडताळून पाहिली आहे. वाचकांसाठीं मी त्या वक्तव्यांतील अुतारा देत आहे.

राजासाहेबांसमोर सितापुर जिल्ह्यांतील सुधौली तहशीलाच्या हिरपुर गांवचे ५८ वर्षे वयाचे फत्तुलाल ठाकूरप्रसाद ब्राह्मण आपलें वक्तव्य देतात तें येणेप्रमाणें:--

‘कमलपुरच्या औषधालयांत मी १२ वर्षे मिश्रकाचे (कंपाअंडर) काम करीत होतो. तीन वर्षे झालीं मी सेवान्त वेतन (पेन्शन) घेतलें आहे नि घरीं आलों आहे. सर्वांत धाकट्या मुलाचें वय ४ वर्षांचें आहे हा मुलगा जन्मला तेव्हां कमलपुरच्या औषधालयांत राहत होतो. अयोध्येला स्नानासाठीं म्हणून माझ्या द्वितीय पुत्रानें त्याचे आलीला (माझ्या पत्नीला) श्रावणांत नेलें होतें. त्यानंतर ९ महिन्यानें हा सर्वांत धाकटा मुलगा जन्मला त्याचें नांव सुंदरलाल ठेवलें. तो दोन वर्षे नि सहा महिन्यांचा झाल्यापासून चांगला बोलूं लागला. तेव्हांपासून सुंदरलाल नांवासाठीं असंतुष्ट होई आणि मला हन्नेलाल म्हणत जा असें म्हणूं लागला—आग्रह धरूं लागला. मी फैजाबादला कट्टाफुटा मोहल्ल्यांत राहणारा असून माझे नांव हन्नेलाल होतें, माझी जात लाला होती, मला एक बायको नि दोन मुलें होती, असें तो सांगूं लागला. तूं फैजाबादहून येथें कसा आलास असें विचारतां त्यानें सांगितलें कीं माझे शरीर अयोध्येच्या नदींत फेकलें त्याच वेळीं आतांची आली आली होती तिच्याबरोबर आलों. कमलपुरच्या औषधालयाचे जवळच रेल्वे स्टेशन आहे. तें तान्हें पोर स्टेशन-कडे रांगत जात असलेलें कित्येक वेळां मार्गांनीं जात असलेल्यांनीं अचलून घरीं आणून दिलेलें आहे. त्याला विचारलें तेव्हां मी फैजाबादचे गाडींत बसून घरीं जाण्याकरितां स्टेशनवर जात होतो असें म्हणाला. तो चार पांच वर्षांचा होईपर्यंत ही पूर्वस्मृति होती. अशीं पूर्वस्मृतीचीं मुलें फार दिवस जगत नाहींत या कल्पनेनें त्याच्या आलीला तें आवडत नसें. म्हणून आह्मी कांहीं मांत्रिक नि तांत्रिक (तंत्रशास्त्रीय) अुपायानें ही त्याची स्मृति घालविण्यासाठीं अुपाय केले नि हळूहळू त्याला विस्मृति पडूं लागली. माझ्या सर्व आयुष्यांत मी १९२४ मध्येच काय तो फैजाबादला गेलों होतो. त्यापूर्वीं मी तेथें कधींच गेलों नव्हतों. त्याच्या पूर्वस्मृतीच्या खरेखोटेपणा-विषयीं मी कधींहि शोधून पाहिलें नाहीं’.

राजा सूर्यबक्षसिंहाचे कोषाध्यक्ष (खजिनदार) भगवानदीन वरील गोष्टी पडताळून पाहण्यासाठीं त्यांचेकडून पाठविले गेले होते. त्यांनीं दिलेल्या प्रतिवृत्तांत ते म्हणतात:—‘१९२६ च्या सेप्टेंबरमध्ये ता. १२ ला मी कमलपुर

स्टेशनवरून निघालों आणि ४॥ चे गाडीने जाऊन फैजाबादला रात्रीं दोनला पोहोचलों. मी तेथें गेल्यावर प्रताप भिकारामशहा साहेब आय. सी. ऐस्. यांचे बंगल्यांत जाऊन अुतरलों. कट्टाफुटा मोहल्ल्याचा कांहीं शोध लागेना म्हणून ऐक्का करून अयोध्येला गेलों. हा मोहल्ला फैजाबादचा नसून अयोध्येचा आहे तेथें पोहोचलों. तेथें जानकीप्रसाद सोनार आणि त्या भागांतले अितर लोक यांचेजवळ विचारणा केली. त्या सर्वांनीं सांगितलें—तेथें 'लाला हन्नेलाल नांवाचा मनुष्य होता. तो मुलांना शिकवित असे, तो कायस्थ होता तो १४-१५ वर्षांपूर्वी प्लेगनें श्रावणांत आजारी होऊन वारला. त्याला बायको, ऐक मुलगा नि ऐक मुलगी होती. मोहल्ल्यांतील मंडळींनीं त्याला गंगार्पण केलें होतें. जानकीप्रसाद सोनार त्याचे प्रेतवाहकांपैकीं ऐक होता. हन्नेलाल आजारी झाला तेव्हां त्याचीं बायकामुलें त्याला सोडून गेलीं नि त्याचा अंत्यसंस्कार करावयाला कोणीच नातेवाऐकीक नव्हते म्हणून मोहल्ल्यांतील मंडळींनीं त्याला शरयूमध्ये वाहवून दिलें. हन्नेलालचें घर पूर्वा-भिमुख आहे. त्या घरांत कोणोच नसल्यानें तें कांहीं भागीं मोडकळीस येऊन पडलें आहे. पर्वणीच्या प्रसंगीं हन्नेलालची बायको अयोध्येला आली म्हणजे घर बघावयाला येते. ती शेजारचे गांवीं राहते. पण त्या गांवाचें नांव कळूं शकलें नाहीं. हन्नेलाल ४५ वे वर्षीं वारला.'

(च) 'चमेली'ची पूर्वस्मृति.

घटना ६ वी:—पं. कालिकाप्रसाद रामनारायण अग्निहोत्री मोहोली परगणा (त. मिश्रिक जि. सितापुर) येथें राहणारे असून राजेसाहेबांचे कुस-मुंड्याचे अधिकारी होते. त्यांचें वक्तव्य राजासाहेब (सूर्यबक्षसिंह साहेब-कमलपुर) यांनीं स्वतः विचारून लिहवून घेतलें तें आपल्या वक्तव्यांत म्हणतात:—“ज्या ज्या गोष्टी मी स्वतः पाहिल्या त्याच मी येथें सांगत आहे. पं. अुमाकांत पांडे यांचे चिरंजीव पं. भिकारीलाल हे माझे शेजारीं राहत होते. त्यांना २० वर्षांची मुलगी असून ती अविवाहित होती. तिचें नांव 'मस्त चमेली' असें होतें. बसवंतलाल शुक्ल यांच्या २१ वर्षे वयाच्या

मुलाशीं तिचें लग्न ठरलें होतें. घरीं आल्यावर पं. भिकारीलाल म्हणाले 'माझ्या गरीबीमुळे मला योग्य वर मिळत नाही. योग्य वयाचे वर पुष्कळ हुंडा मागतात. तिला वर मिळू शकला नाही.' त्या मुलीनें हें सर्व ऐकलें पण कांहीं बोलली नाही. तिनें सर्वांसाठीं स्वयंपाक केला नि सर्व कुटुंबांतील मंडळींना जेवावयास वाढलें. गत्रीं सर्वजण झोपल्यावर घराजवळ असलेल्या तळ्यांत जीव दिला. तिनें अंगावर ब्लॅकेट घेतलें होतें. तें तळ्याखालीं लाकडी पाट्याखालीं सकाळीं तिचा शोध करतां सांपडलें नि तिचें प्रेत तळ्यांत सांपडलें. तिनें आपल्या नेसत्या वस्त्राचा काचा मारला होता आणि अंगांत सद्रा होता. मोहोली ठाण्याचे सब इन्स्पेक्टर ठाकुर गौरीशंकर सिंह यांनीं पंचनामा केला. त्यांनीं आतां सेवान्त वेतन घेतलें आहे नि ते सितापुरला राहतात. पं. भिकारीलालचे शेजारीं संजनचे चिरंजीव कामता-प्रसाद राहत असत. ते आतां सितापुर जिल्ह्यांत मशरीफ तहसीलमध्ये बरमोहल्ली या गांवीं शिक्षक आहेत. त्यांना मुसम्मत चंपा ह्याणून एक मुलगी आहे. तिचें वय १२ वर्षांचें आहे. पांच वर्षांचें वय झालें तेव्हां ती 'मी भिकारीलालची मुलगी होती आणि मी तळ्यांत अुडी मारून जीव दिला' असें सांगू लागली. तिनें आपल्या मोहळ्यांतील अितर गोष्टी सुद्धां बऱ्याच सांगितल्या. ती मुलगी माझ्या घरीं येत आहे नि अद्यापहि येते. ती मला गांवच्या रीतीप्रमाणें 'चाचा' न ह्याणतां 'बाबा' ह्याणून ह्याणत असे. आणखी ती म्हणाली कीं मी बनियाचे घरीं जन्माला आलें आहे पण तेथें मी कोणाचेंहि अुष्टें खात नाहीं.

चंपा ५ वर्षांची असतां जेव्हां मी तिचें वृत्त ऐकलें तेव्हां मी तिला आपल्या घरीं घेऊन चल नि तुझ्या स्वतःच्या वस्तु जर कांहीं अद्याप तेथें असल्या तर त्या दाखीव असें म्हटलें. मी तिच्याबरोबर भिकारीलालचे घरीं गेलों. तेथें तिनें आपली पेटी नि निजण्याची खाट दाखवली आणि म्हणाली कीं पेटींत आतां माझे कपडे नाहींत. ज्या खोलींत ती निजत असे ती खोली तिनें नेमकी दाखविली. तिचा तोंडवळा नि वर्ण अगदीं पूर्वजन्मीच्या मस्त चमेलीप्रमाणें आहे. ती अद्यापहि म्हणते कीं मला लग्न करावयाचें नाहीं नि मला पुन्हां तळ्यांत जाऊन अुडी घ्यावीशी वाटते. त्या मुलीच्या आभी-

बापांनीं वझीरनगर (ता. मिश्रिक जि. सितापुर) येथील मौला बक्कल याच्याशीं तिचा विवाह केला आहे. तो कुसमुंडा रियासतचा जिलाधीदार आहे नि मला वझीरनगरला पाठविलें आहे. मी जें जें स्वतः पाहिलें आहे तेंच येथें वर्णन केलें आहे. ”

(छ) ब्रजचंद्रशरणची पूर्वजन्मस्मृति

घटना ७ वी:—१९०६ या वर्षी देहांतरप्राप्ति नि पुनर्जन्म या गोष्टींची निश्चिती माझे मनाला पटली. माझा चुलत भाऊ नंदनंदनसहाय बी. ऐ. हा मिरझापूरला आपल्या वयाच्या १९ वे वर्षी वारला. त्याचा मृत्यु महामारीनें झाला. तो चांगला वक्ता, बुद्धिमान, यशस्वी विद्यार्थी नि अत्कृष्ट खेळाडू असल्यानें त्याच्या मृत्युमुळे आमच्या कुटुंबांतील माणसांना नि त्याच्या स्नेही मंडळींनाहि फार दुःख झालें. त्याला घोड्यावर बसण्याची नि पोहण्याचीहि आवड असे. त्याच्या मृत्यूचे वेळीं त्याची पत्नी दोन महिन्याची गर्भवती होती. तिला फार चमत्कारिक स्वप्नें पडूं लागलीं नि अेकदां तर तिचा पति साक्षात् स्वप्नांत भेटून मी तुझ्या पोटीं जन्म घेणार आहे असें सांगता झाला. त्यानें असेंहि सांगितलें कीं मी तुझे स्तनपान करणार नाहीं. त्याकरतां अेक दूधदेती दाजीहि ठेवा. नाहींतर मी अुपासमारीनें मृत्युवश होईन आणि माझे क्षतचिन्ह असेल कीं ज्यायोगें मीच जन्माला आलों याविषयीं शंका राहूं नये. त्याचे पत्नीनें तें स्वप्न घरचे मंडळींना सांगितलें नि बाळंत होण्याचे वेळीं त्याचे शुश्रूषेला नि दुध पाजण्यास अेक दूधदेती दाजी त्याचे ह्मणण्याप्रमाणें ठेवली होती. ती बाळंत झाली तेव्हां मुलगा झाला. त्याचे डोक्याचे मागचे अंगास क्षतचिन्ह होतें आणि मुलानें आजीच्या स्तनाला तोंड लावलें नाहीं. पुढें आजीच्या स्तनांतून दूध काढून चमच्यानें तें मुलाच्या तोंडांत घातलें पण मुलानें लागलीच ओकारी दिली नि खूप ओकला. तें दूध त्याला मानवलें नाहीं. पुढेंहि तो घरांतील अितर स्त्रियांचे स्तन चोखीत असे पण त्यानें आजीचें स्तन कधींहि चोखलें नाहीं. पुढें ५ वर्षांचा झाल्यावर त्यानें आपल्या जन्मदात्रीला अेकांतात गुप्तपणें सांगि-

तलें कीं, तूं माझी पत्नी आहेस. आजोबा नि आजी हे माझे खरे आजीबाप आहेत. या स्मृतीमुळे वागतांना त्याला मोठा घोटाळा पडत असे. मुलाचें हें ह्यणणें त्याच्या आजीनें घरांतील मंडळींना सांगितलें. यानंतर त्या मुलाला तीन दिवसांनीं ताप आला. तो ताप विषमाचा ठरून त्या तापानें तो २१ दिवस अंथरुणाला खिळून होता. यानंतर त्या मुलाचे हितार्थ त्या गोष्टीचा अल्लेख त्याचेजवळ घरांतील कोणीहि केला नाहीं नि ती गोष्ट हळूहळू त्याला विसरूं दिली. आतां तो मुलगा तरुण बनून कॉलेजांत शिकत आहे. त्याचें नांव व्रजचंद्रशरण आहे. त्याची मुद्रा अगदीं त्याचे वडिलांप्रमाणें ह्यणजे पूर्वजन्मीच्या मुद्रप्रमाणें आहे नि त्याच्या वडिलाचे छायाचित्राशीं त्याचें अत्यंत साम्य दिसतें. त्याचे वडिलाचे केंस ज्याप्रमाणें भांग पाडलेले असत त्याचप्रमाणें त्याच बाजूला मुलाचे केंस स्वभावतःच जन्मापासून विभागलेले आहेत. या घटनेला साक्ष असलेले आह्मी पुढील गृहस्थ आहोंतः—

- १ मी स्वतः कैकेयीनंदन सहाय बी. ए. एल्. एल्. बी. वकील बरेली.
- २ बाबू गिरधारीलाल—भूतपूर्व सबजज—सेवान्तवेतनी.
- ३ बाबू यदुनंदन सहाय—ओव्हरसियर P. W. D. मुरादाबाद.
- ४ बाबू गोपीनंदन सहाय—डेप्युटी कमिश्नर—प्रतापगड.
- ५ राय लाला विहारीलाल—सेवान्तवेतनी तहसिलदार—बरेली.

(ज) वज्रांगबहादुरची पूर्वस्मृति

घटना ८ वीः—वज्रांगबहादुर रामचरणलाल—रोखे आदिक लिहिणारा नि बरेलींत मोहल्ला सैदपुरीयामध्ये राहणारा—हा सन १९१८ मध्ये जन्मला. त्याचे मातापितर हे दोघेही काळे वर्णाचे होते. पण मुलगा मात्र अगदीं गौरवर्णी, पिंगटकेशी नि घारे डोळ्यांचा होता. त्याचे मानेवर अुजव्या बाजूला नि डोक्याचे कवटीवर दोन गोळ्या लागल्याच्या खुणा होत्या. गेल्या वर्षापर्यंत त्याला पूर्वजन्मस्मृति होती. गेल्या वर्षीं त्यानें ती शाकंबरीलाल सिंधी—बरेली झकाती मोहल्ल्यामध्ये राहणारे जमीनदार आहेत—ह्यांना

सांगितली होती. आतां त्याला त्याचें विस्मरण पडलें आहे. आपले वयाचे ४थे वर्षाचे वयापर्यंत तो चाकू नि द्विजिव्ह शूलानें (काँकनें) जेवीत होता. बेडुक अुडी आदिक अिंग्लिश पद्धतीचे चमत्कारिक खेळ तो खेळत होता. खेळतांना तो सैनिक पद्धतीनें चालत असे नि सावधानतेच्या सैनिक सूचना देत असे. त्याचे मातापितर जुन्या वळणाची मंडळी असल्यामुळें या स्मृतीच्या योगें पोर अल्पायुषी होअील या भीतीनें त्यांनीं ही गोष्ट गुप्त ठेवली. त्यांना अिंग्लीश मुळीच येत नाहीं. तो मुलगा पूर्वजन्मस्मृति सांगूं लागल्यापासूनच त्यांनीं तें कोणाजवळ न सांगण्याचें व्रत चालविलें होतें. या भोळ्याभावड्या समजुतीनें ही असली विलक्षण नि पुष्कळ शिकण्या-सारखी गोष्ट अुजेडांत आली नाहीं, याचें फार वाअीट वाटतें. त्याला आणखी दोन भाअू नि आअी होती. वडील पूर्वीच वारले. आपलें नांव आर्थर असून मी अिंग्लिश सोल्जर होतों नि मी जर्मन युद्धांत वारलों असें तो सांगे.

त्याचें वय मृत्यूचे वेळीं २८ वर्षांचें होतें. दुसरा मुलगा रामचरण-लालला जो झाला तोहि गोरा होता. हा माझा पूर्वजन्मीचा दुसरा भाअू असें वज्रांग सांगत असे.

(इ) पूर्वजन्मस्मृति.

घटना ९ वी:—संवत् १९३३ (सन १८७८ मध्यें) कंधा गांवांत मोहनलाल ठाकुर बंदुकीनें मारला गेला. त्याच वर्षीं त्या गांवापासून ६ कोसांवर गरीबमुरा गांवीं काशीराम नांवाचे गृहस्थाला मुलगा झाला तो तीन वर्षांचा झाला असतां अेक दिवस बंदुकीचा शब्द अैकतांच धाय मोकलून रडूं लागला नि फार घाबरला. त्या बंदुकीच्या शब्दानें त्याची पूर्वस्मृति जागी केली. कांहीं वेळानें भयाचा नि रडण्याचा वेग ओसरल्यावर तो सांगूं लागला:—‘मी कंधा येथें राहणारा मोहन आहे नि मला हर-वल्लभनें बंदुकीनें मारलें.’ जेव्हां ही गोष्ट जिल्हाधिकार्याला कळली तेव्हां त्यानें त्याचें वस्तुस्थिती घेतलें. त्या मुलानें हरवल्लभला ओळखलें. पुढें सन

१८८१ फेब्रुवारीमध्ये तो दावा जेव्हां ग्वाल्हेरला आला तेव्हांहि त्यानें तेंच वक्तव्य दिलें. मोहनच्या भावाला पाहून त्या मुलानें हा माझा भाऊ ह्मणून ओळखलें आणि सांगितलें कीं मी सर्व जाणतो नि ओळखतो. पुढें हा दावा चालला होता. (त्याचें काय झालें हें कळूं न शकल्यानें येथें देतां आले नाहीं.)—आर्यदर्पण, एप्रिल १८८१.

(ब) अकबरचा ब्रह्मचारी नि अकबर

अकबराची पूर्वजन्माविषयीं निश्चिति

घटना १० वीः—मुकुंद ब्रह्मचाऱ्याची घटना अद्याप प्रयागच्या जुन्या पिढीच्या लोकांचे तोंडीं अकबरचा सांपडते. मुकुंद ब्रह्मचाऱ्या ब्रह्मचारी हुमायूनचे समयीं अकबर अश्वरभक्त नि संयमी असून तपश्चर्यामग्न असे. त्याला भारतसम्राट व्हावें अशी अचछा भोगविलासलालसेनें तीव्रतरतेनें जाणवूं लागली नि त्यासाठीं त्यानें त्रिवेणीच्या तटावर—जेथें श्रीगंगा-यमुनासंगम आहे तेथें—अकबर अनुष्ठान आरंभलें. अनुष्ठानाचे अंतीं यज्ञाचे वेळीं आपले अंगाचे तुकडे कापीत त्यानें यज्ञांतीं होमले नि शेवटीं पूर्णाहुति म्हणून अवयव कापून अुरलेला आपला देह अंतीं अुडी घेत अर्पण करून तो भस्मसात् झाला. त्यापूर्वीं अकबर ताम्रपटावर आपण अमुक हेतूसाठीं अमुक काळीं आत्मार्पण केलें अशा अर्थाचा श्लोक त्यानें खोदून ठेवला होता. तो ताम्रपटीय श्लोक प्रयागमध्ये पुष्कळांना पाठ आहे. तो येणेंप्रमाणेंः—

वसु अिन्द्र बाणचन्द्रे तीर्थराजे प्रयागे तपसि बहुलपक्षे द्वादशी पूर्वयामे ।

तन्त्र जहोमय सर्वभूम्याधिपतिः सकलदुरितहारी ब्रह्मचारी मुकुन्दः ॥

या श्लोकांत दिलेल्या तिथीप्रमाणें (हा श्लोक पुष्कळच अशुद्धसा वाटतो पण शुद्ध श्लोक न मिळाल्यामुळें जसा मिळाला तसाच येथें दिला आहे.) संवत् १५९८ चे सुमारास हें देहपूर्णाहुतिकृत्य समाप्त झालें. त्या दिवशीं ८ जानेवारी १५४२ हें वर्ष होतें. त्यानंतर ८ महिने १६ दिवसांनीं अकबराचा जन्म झाला. (मुफ्हाहल तवारीख पृ. १९७-१९८)

अकबरच्या राजवटींत बस्तर गांवीं रावन टीका नांवाचा अक मुखिया होता. अका मनुष्याचें त्याच्याशीं वैर होतें. त्यानें संधी साधून रावनच्या पाठीवर नि कानावर अक अक प्रहार करून त्याला ठार केलें. पुढें कांहीं कालानें रावनचे अक आप्त रामदास यांना अक पुत्र झाला. त्याच्या पाठीवर नि कानावर प्रहाराचीं चिन्हे होतीं. तो पुढें थोडा मोठा झाल्यावर 'मी रावन टीका आहे' असें सांगून सर्व गोष्टी अगदीं पुराव्यासह सांगूं लागला. ही गोष्ट अकबराचे कानावर गेली. तेव्हां त्यानें त्या मुलाला आपले समोर आणून त्याला सर्व वृत्त विचारलें नि त्या गोष्टीची योग्य शोधना होअून सत्यता सिद्ध झाली. पूर्वीपासून मुकुंद ब्रह्मचारी याचा वृत्तान्त अकबर अकून होता. त्याचे मनांत 'असें असेल काय?' ची शंका घर करून होतीच. वरील अुदाहरणांतील परिशोधनेनंतर अकबराच्या शंकेचे पूर्ण निश्चितीच्या रूपांत रूपांतर झालें. त्या दिवसापासून अिस्लामी मतापासून त्यानें तोंड फिरविलें. निमाज सोडला—संध्या गायत्रीजप करूं लागला. स्वतःचें नांव महाबली ठेवलें. गोहत्येची निषेधपूर्वक बंदी केली. मांस भक्षणाची घृणा करूं लागला. दाढी काढून टाकून मुसलमानीपणाला रामराम ठोकला. पुनर्जन्माचा सिद्धांत मानूं लागला. यज्ञोपवीत धारण करून कपालीं चंदन-तिलक धारण करूं लागला. हिंदूवरील झिझिया कर बंद केला. जे मुसलमान झाले होते त्यांना शुद्ध होण्याचें द्वार मोकळें करून दिलें. (पूर्वीच्या मुसलमान राज्यकर्त्यांनीं शुद्धीला बलात्कारानें नि भयंकर शिक्षांचें शस्त्र हातीं घेअून बंदी करून ठेवली होती.) सिंह नि डुकर (मुसलमानांनीं हें मांस निषिद्ध मानलें आहे) हे वीरपशु आहेत नि त्यांचें मांस वीरता प्रदान करते अशी घोषणा केली. मदोन्मत्त होणार नाहीं अितकें मद्य पिण्याला अनुमति दिली आणि मातेच्या मृत्यूसमयीं राजसभासदांसह १५००० चा (श्राद्धासारखा समारंभ) धर्म केला. (दब्बिस्तान मजाहिब नि कस्सुल हिंदु-अकबर वर्णन) अितकेंच नव्हे तर त्यानें अनेक वेळीं मला ब्राम्हण करून घ्या म्हणून पंडितांची विनंतीहि केल्याचें अुल्लिखित आहे. जर तसें झालें असतें तर?.....पण त्या 'तर'चा आतां काय अुपयोग!!!

पूर्वस्मृति

घटना ११ वीः—फेरोजपूर येथील सरकारी शाळेंतील नोकर लाला मनोहरलाल यांच्या अज्ञान मुलानें आपल्या गेल्या जन्माचें वृत्त सांगावयास आरंभ केला. त्या मुलानें आपल्या थोरल्या भावाला आपल्या पूर्वजन्मीच्या आर्जीबापाकडे नेण्यास सांगितलें पण थोरल्या भावानें तिकडे दुर्लक्ष केलें. त्यावर त्या मुलानें आपले वडिलांना गतजन्मीचा वृत्तान्त सांगितला कीं, आपण पोलीस नोकरींत असतांना १९२१-२२ मध्ये लाहोर तुरुंगांत होतो. तेथें कांहीं गुन्हेगार पळून जाण्याचा प्रयत्न करीत असतां आपणाला घाव होऊन आपण अंतीं मेलों.

मुलानें सांगितलेल्या आर्जीबापाच्या नांवाचे भाडेकरी घरांत राहत होते कीं नाहीं हा शोध लागत नसून त्याच्या गतजन्मीच्या नांवाचा मनुष्य ठार झाला कीं काय हें निश्चित कळत नाहीं. पण स्वशानभूमीचें वर्णन नि तुरुंगांतील कैदी पळून जाण्याचा प्रयत्न अित्यादि गोष्टी बरोबर जमतात. या प्रकारानें लोक आश्चर्यमूढ होऊन गेले आहेत. (कानपूर-प्रताप).

(ट) पूर्वजन्मस्मृतीची साक्ष

घटना १२ वीः—ज्ञानप्रकाश ता. २५ जुलै १९२५ चे अंकीं फर्ग्युसन कॉलेजांतील प्राणीशास्त्र नि वनस्पतिशास्त्र यांचे प्राध्यापक (प्रोफेसर) डी. अेल्. अर्थात् अण्णुभाअु दीक्षित यांच्या अध्यक्षतेखालीं जी चर्चा झाली त्या समारोपांत अध्यक्ष दीक्षित यांनीं पुढीलप्रमाणें माहिती सांगितली "पुनर्जन्माची साक्ष देणारी ऐक गोष्ट माझ्या अनुभवास आली आणि मी ती तुम्हास अगदीं नांवनिशीवार सांगतो म्णजे अुपीच कल्पित कथा आहे असें कोणास वाटावयास नको.

ग्वाल्हेर येथील डॉ. लेले यांची प्रथम पत्नी धारवाड येथील फाटकांची मुलगी. तिला ऐक मुलगा झाला नि नंतर ती मेली. तेव्हां तो मुलगा सांभळण्यासाठीं धारवाडास त्याच्या आजीकडे म्णजे डॉ. लेले यांचे सासूकडे

पाठविण्यांत आला. यानंतर डॉ. लेले यांची सासू गरोदर होऊन तिला मुलगी झाली. पुढे ३-४ वर्षानंतर डॉ. लेले हे आपल्या मुलाला भेटण्यासाठी धारवाड येथे सासुरवाडीस गेले. तेथे त्यांचे सासूची ही मुलगी दोन अडीच वर्षांची झाली होती. दुपारच्या वेळी डॉ. सहज अेकटे बसले होते तेव्हां ही तीन वर्षांची छोटी मुलगी दिवाणखान्याच्या दारांत मोठ्या बायीप्रमाणे अुभी राहून डॉक्टरना म्हणाली, 'मला पोलके नाही. एखादे पोलके नाही कां शिवायचे?' डॉक्टरना त्या मुलीच्या त्या बोलण्याचे कौतुक वाटले नि ते म्हणाले, 'शिवीन हं तुला अेक पोलके!' नंतर ती मुलगी म्हणाली. 'अिश्श! हें काय मला अिथें किती दिवस ठेवणार? मी येणार तुमच्या-बरोबर!' या वेळींहि डॉक्टरना गम्मत वाटण्यापलीकडे त्या मुलीच्या बोलण्यांत दुसरा कांहीं अर्थ आहे असें वाटले नाही. ते सहज म्हणाले 'नेअीन हं तुला बरोबर!' त्याच दिवशीं रात्रीचे गाडीने डॉ. परत जाणार होते. परंतु रात्रीं १२ वाजेपावेतो ही मुलगी न झोपतां त्यांचे बरोबर जाण्याचा हट्ट धरून बसली. अर्थात् त्या दिवशीं डॉक्टरना जातां आले नाही. ते दुसरे दिवशीं दुपारीं सहज बाहेर गेले नि घरीं परत न येतां स्टेशनवर गेले.

पुढे तीन चार वर्षांनीं डॉक्टरांचे येथे त्यांच्या मुलाची मुंज झाली, त्या वेळीं ही मुलगी मुंजीला आली होती. तेथे डॉक्टरचा पुतण्या होता. तेव्हां त्यांच्या घरांतील वडील मंडळींपैकीं कोणीतरी म्हणाले कीं, फाटक नि लेले यांचा पूर्वीचा नात्याचा संबंध तुटला म्हणून आतां ही मुलगी डॉक्टरांच्या पुतण्याला करून घ्या म्हणजे पूर्वीचा संबंध पुन्हां जोडला जातील. हें अैकतांच ती छोटीशी पांच सहा वर्षांची मुलगी कोपण्यांत जाऊन फुरगटून बसली नि रडूं लागली. शोध करतां ती म्हणाली 'हें काय? तो माझा पुतण्या आणि त्याच्याशीं मी लग्न कसें करूं?'

तरीपण तिच्या बोलण्याकडे वडील मंडळींनीं लक्ष दिलें नाही. पुढे डॉक्टरांची बदली बेळगांव येथे झाली. डॉक्टरांनीं आपला मुलगा बरोबर राहण्यासाठीं तेथे नेला. त्या वेळीं डॉक्टरांचे दुसरें लग्नहि झालें होतें. ही मुलगी साधारण मोठी झाली होती. म्हणून तिलाहि तिकडे कांहीं दिवस राहण्यासाठीं नेले होते. अेक दिवस डॉक्टरांची दुसरी बायको स्वयंपाक

करीत होती नि त्या मुलीला त्यांनीं वाढण्यास सांगितलें. तिने मेतकूट खूप घट्ट करून वाढलें. तेव्हां डॉक्टरांची बायको म्हणाली 'अगे मेतकूट अितकें घट्ट कशाला ? जरा पातळ कर.'

तेव्हां ती मुलगी म्हणाली, 'अिश ! अग माअी तुला माहीत नाहीं कां अिकडे मेतकूट घट्ट आवडतें.' अुपवर मुलीच्या तोंडून असे शब्द अैकतांच डॉक्टरांची पत्नी रागावून म्हणाली 'अिकडे म्हणजे काय ग ? असे काय बोलतेस ?' तेव्हां ती म्हणाली 'अग मला माहीत आहे. आम्ही सावंतवाडीस होतो. तेथें तें मोठें घर, तीं भांडीं, तें सर्व कांहीं मला आठवतें.' सावंतवाडीचा अुल्लेख करतांच डॉक्टरांना त्यांच्या प्रथम पत्नीच्या सहवासांतील सावंतवाडीची आठवण झाली नि त्यांच्या डोक्यांत चक्क प्रकाश पडला. आपली पत्नीच पुन्हां मेव्हणीच्या स्वरूपांत जन्माला आली आहे हें त्यांना पटलें."

(ठ) पोलंडमधील अुदाहरण

घटना १३ वी:—पोलंडमध्ये बाल्टिक समुद्राच्या किनाऱ्यावरील बंदर ग्डिनियामध्ये मरीया स्झानाब्लोवना नांवाची अेक मुलगी आपल्या अेका भौतिक विज्ञानशास्त्रवेत्या चुलत्याजवळ राहते. तिच्याविषयीं अिंग्लंडमधील 'आब्झर्वर' पत्राचा बातमीदारहि लिहतो, "पोलंडच्या ओस्किव्हिया नांवाच्या सैनिक बंदरीं आपल्या नातेवाअिकांबरोबर ती गेली. तेथील चर्च नि त्याजवळील प्रेतभूमी (ख्रिस्त्यांत प्रेतें पुरण्याची चाल आहे.) जवळून जातांना ती अेकाअेकीं पांढरी फिकट पडली आणि अुद्गारली, 'मी येथेंच पुरलें गेलें होतें.' लगेच मूर्छित होअून खालीं पडली. ती शुद्धीवर आली तेव्हां ती आपला पूर्वजन्मीचा विलक्षण वृत्तान्त सांगूं लागली. ती म्हणाली, 'मला ही जागा चांगली आठवते आहे. मला पूर्वीं येथें पुरलें होतें. मी त्या वेळीं अेका मच्छीमान्याची बायको होतें. माझें त्या वेळचें नांव गोलोस्झ असें होतें. पुढें ती सांगूं लागली. त्यांत तिचा पती स्वीडनशीं झालेल्या सतराव्या शतकाच्या पोलिश युद्धांत मारला गेला आणि तेथील

बहुतेक लोक नष्ट झाले. पुढें ती आपल्या दोन मुलांसह मासे धरण्याचा व्यवसाय करीत असतां अेके वेळीं पाण्यांत बुडून तिला मृत्यु आला. तिचें प्रेत येथें पुरलें गेलें होतें. तिनें दिलेल्या युद्धाचा वृत्तान्त त्या वेळच्या वृत्तान्ताशीं तंतोतंत जुळतो. ती आपलीं कामें नित्याप्रमाणेंच करीत असते. तिच्या मेंदूंत कांहीं बिघाड झाल्याचें आढळून आलें नाहीं. डॉक्टरांनीं तपासतां तिची प्रकृति अति उत्तम आहे असें सांगितलें. तेव्हां शरीरांत वा मेंदूंत कांहीं बिघाड न होतां ती जागृत झालेली पूर्वस्मृति आहे असें त्यांनीं ठरविलें.”

(ड) यथार्थ पूर्वजन्मस्मृति

घटना १४ वीः—लंडनच्या ‘संडे ऐक्सप्रेस’ मध्ये ‘यथार्थ (genuine) पूर्वजन्मस्मृति’ या मथळ्याखालीं खालील घटना प्रसिद्ध झालेली आहे. “जॉर्ज ऐच्. कार्टर हें माझे नांव होतें. मी लहानपणापासून झोपेंत अेक विशेष प्रकारची भाषा बोलत असे. ती समजणारे अिंग्लंडमध्ये वा तेथें कोणीच नव्हते. त्यामुळें ही कांहींतरी असंबद्ध बडबड असेल असें समजून आभीबापांनीं तिकडे मुळींच लक्ष दिलें नाहीं. अल्डरशॉटच्या पलटणींत मी १९०७ मध्ये भरती झालों. त्या पलटणींत मी जर्मन हेर आहे अशी वदंता अुठली. कारण जागेपणीं मी जरी अिंग्लिश बोलत असे तरी स्वप्नांत जें मी बोलतो तें ‘जर्मन’ आहे असें समजलें गेल्यामुळें संशय अुत्पन्न होअून तो बळावला. पहिल्यानें पलटणीच्या अधिकाऱ्यांनीं या वदंतेकडे अेक वर्ष लक्ष दिलें नाहीं. पण १९०८ मध्ये जर्मन हेरांच्या अिंग्लंड-मधील विशेष हालचालीमुळें मजकडे विशेष लक्ष वेधलें गेलें.

माझ्या बरोबर असलेल्या मंडळींनीं मी अगदीं जर्मनच आहे असें शपथ घेअून सांगितलें. मला सैनिक वरिष्ठ अधिकाऱ्यापुढें अुभें केले आणि शक्य तितक्या प्रकारें माझ्या पूर्व आयुष्याची चौकशी झाली. मी त्या वेळीं १९ वर्षांचा होतो. मला केंब्रिज रुग्णालयांत धाडलें. तेथें गेल्यावर माझ्यावर कडक पहारा ठेवण्यांत आला आणि माझी वैद्यकीय पाहणी सहानुभूतिपूर्वक होअूं लागली. तीन आठवड्यांनीं मला तेथून मुक्त केले.

मला पुन्हां पलटणींत आणल्यावर माझे सैनिक अधिकारी कर्नल टॉलिन यांच्यापुढें अुभें केलें नि ते विचारणा करू लागले.

कर्नल:—‘तू हिंदुस्थानांत वा ब्रह्मदेशांत गेला होतास काय?’

मी:—‘नाहीं महाराज’

कर्नल:—‘नाहीं ! पण आमच्या शोधांत तशी माहिती मिळत आहे.’

मी:—तथापि हें अगदीं चमत्कारिक आहे. तें चमत्कारिक (Strange) काय याचें कोडें मला अुलगडावयाचें होतें. १९०८ मध्ये शेवटीं मला मीरतला पाठविल्या जाणाऱ्या तुकडींत पाठविण्यांत आलें. तेथें फार दिवस झाले नाहीं तोंच झोपेंत मी तद्देशीयासारखें बोलतां आहे असें सर्वच लोक बोलूं लागले. १९०९ मध्ये आह्मी मीरत सोडून ‘मेमियो’ नामक अुत्तर ब्रह्मदेशांतल्या स्थलीं गेलों. तेथें गेल्यावर या ब्रह्मी लोकांना मी पूर्वीं पाहिलेलें असून ते अगदीं ओळखीचे असलेले असें मला भासूं लागले आणि त्यांची भाषा मला परकी भासत नव्हती. मी ही भाषा अैकली आहे—मला ती भाषा येत आहे. याविषयीं मला निश्चित वाटूं लागली. माझे झोपेमधील विशेष भाषेचें बोलणें चालूंच होतें आणि ज्यांनीं ज्यांनीं तें अैकलें ते अगदीं थेट हें ब्रह्मी बोलणें आहे असें म्हणत. माझ्या लहानपणाची बडबड आणि पुढें ‘जर्मन’ वाटणारी भाषा हीच शेवटीं ब्रह्मी भाषा ठरली. मी हेर असल्याची कल्पना नाहीशी झाली. सर्वांना असें वाटलें कीं, पूर्वीं हा ब्रह्मदेशांतील पलटणींत असावा, तींतून परत अंग्लंडमध्में गेला असावा नि पुन्हां या आतांच्या पलटणींत भरती झाला असावा. नाहींतर ही ब्रह्मी भाषा याला यावी कशी? सर्वांनीं मनांत पक्कें आणलें कीं, मला ब्रह्मी येते नि बोलूंहि शकतां. मी अगदीं शपथा घेऊन ‘मला ब्रह्मी येत नाहीं’ असें सांगत असे तरीहि त्यांना तें खोटें भासलें. माझ्या कंपनीच्या अधिकाऱ्यानें मला मुख्य सेनाधिकारी ओमिरीकडे पाठविलें. तेव्हां त्यानें विचारलें ‘कां? खरें कां सांगत नाहींस? तुला ब्रह्मी निश्चित येते आणि तूं पूर्वीं सैन्यांत

असणें शक्य नाहीं. पण तूं नागरिक या नात्यानें तरी लहानपणीं येथें असलाच पाहिजेस. '

दुसऱ्या दिवशीं आम्ही अिरावती नदी ओलांडून गेलों तेव्हां मी पूर्वीहि ती नदी ओलांडून गेलों आहे असें मला वाटूं लागलें. मी लान्स-कार्पोरल कॅरिगनला सांगितलें कीं, या नदीच्या पलीकडे एक मोठें देअूळ असलें पाहिजे. त्या देवळाच्या भिंतींत अगदीं कळसापासून तो खालपर्यंत एक मोठी भेग पडलेली असून जवळच एक मोठी घंटा असली पाहिजे.

आम्ही मिगनला गेलों. तेथें देवालय नव्हतें. नंतर दोन दिवसांनीं आम्ही सॅगॉनला आलों. मी वर्णिलेलें देअूळ तेथें होतें. कॅरिगननें काय सांगितलें तें मला माहित नाहीं. पण दुसऱ्या दिवशीं मला कर्नल ओमिरीपुढें अुभें राहावें लागलें. कर्नल म्हणाला, 'कार्टर, खरें कां सांगत नाहींस ! तूं अिकडे पूर्वी होतास हें निश्चित !' मी या वेळीं म्हणालों, 'मलाहि वाटतें कीं मी पूर्वी या देशांत होतो. पण कसा नि केव्हां हें कांहीं मला कळत नाहीं. पण मी जन्मापासून एकदांहि या देशांत यापूर्वी आलों नाहीं. मला याचें कांहीं स्पष्टीकरण करतां येत नाहीं. यावर कर्नल विचारतो, 'मग तूं ब्रम्ही भाषा कोठें शिकलास ?' तेव्हां मी अुत्तरलों, महाराज मी अगदीं प्रामाणिकपणें सांगतो कीं, मला त्यांतील एकहि ब्रम्ही शब्द येत नाहीं. आपण खोटें समजू नका. ही खरीच वस्तुस्थिति आहे. कर्नल म्हणाला 'नाहीं ! झोपेंत तूं ती भाषा अगदीं अुत्तम प्रकारें बोलतोस तेव्हां तूं म्हणतोस हें खरें कसें ?'

त्या रात्रीं मला चमत्कारिक स्वप्नें पडलीं. स्वप्नांत मी देवळापासून दूर पळत असून त्यांतील भगवीं वस्त्रें परिधान केलेले आणि साध्या वेषाचे ब्रम्ही लोक माझ्या मागें धावत माझा पाठलाग करीत आहेत असें दिसलें. त्या वेळीं माझ्या पाठींत तीव्र वेदना झाल्या असें मला आठवतें. अेकृणीस दिवसांनीं मी शुद्धीवर आलों. मी त्या वेळीं मेमियो येथील सैनिक रुग्णालयांत होतो. १९ दिवसपर्यंत मी मूर्च्छाग्रस्त होतो. डॉक्टर आणि तेथील परिचारिका मागाहून मी त्या मूर्च्छेंत ब्रम्ही भाषेंत मधून मधून

किंचाळून बोलत असे, असें सांगू लागले. नंतर अंगावर तीन स्थलीं सूज आली. पुढें आठवड्यांत दोनदां माझे हात नि मनगटें सुजून दुप्पट मोठालीं होऊं लागलीं आणि तशा स्थितींत ती सूज चोवीस तास राहत असे. त्यामुळे मला रंगून, नंतर लेबांग नि तेथून दार्जिलिंग येथें सैनिक रुग्णालयांत ठेवले गेले. दार्जिलिंगमध्ये सर फ्रेडरिक ट्रेव्हेस यांनीं मला तपासले. पुढे लेबांगला नअू महिने मी डॉक्टरी निरिक्षणाखालीं होतो. तरी तेव्हांहि स्वप्नांत माझे ब्रह्मी भाषेतील बोलणें चालूच होतें.

अेक हिंदुस्थानीय डॉक्टर ह्मणाला, 'ही सर्वस्वीं अकृत्रिम नि निःसंशयपणें सत्य अशी पूर्वजन्मीच्या स्मृतिचीच घटना आहे. पूर्वीच्या ब्रह्मी माणसाचा हा सांप्रतचा अिंग्लिश मनुष्य ह्मणजे पुनर्जन्मांतील देहधारणच आहे यांत शंका नाही. यानंतर माझा नित्याचा आजारी मनुष्य म्हणून अिंग्लंडमध्ये नेटलेच्या रुग्णालयांत पाठवण झाली. अुष्ण प्रदेशांतील रोगांचे तज्ञ डॉक्टर येअून वारंवार मला तपष्पीत असत. तेव्हां मी जें स्वप्नांत बोलतो तें निःसंशयपणें शुद्ध ब्रह्मी भाषाच बोलतो हें शेवटीं सर्वांनीं मिळून निश्चित केले. अितकें झाल्यावर हिंदुस्थानांतील डॉक्टर लोकांनीं ही पुनर्जन्माचीच घटना आहे असें ठरविलें.

माझा विश्वास आहे कीं, मी ब्रह्मदेशांत निश्चित होतो. देवळांत मी कांहींतरी अपराध केला आणि त्याकरितांच सॅगॉनच्या देवळाजवळ मी मारला गेलों. जें मी कांहीं दुःख सध्यां भोगीत आहे तें माझ्या पूर्वजन्मीच्या दोषांचें प्रायश्चित्त म्हणूनच भोगीत आहे. या व्यतिरिक्त दुसरें कांहीं नाही." याप्रमाणें त्या गृहस्थानें आपलें आत्मवृत्त अिंग्लंडमध्ये 'संडे अेक्सप्रेस'च्या अंकांत प्रसिद्ध केले.

दिल्लीची शांतिदेवी

घटना १५ वीः—दिल्लीला कुमारी शांतिदेवी नांवाच्या एका मुलीला पूर्वजन्माची स्मृति अगदीं लहानपणींच अद्भवली. तें वृत्त अगदीं ताजें म्हणजे १९३६ या वर्षातील आहे. त्यासंबंधीची माहिती अधिकृत-रीत्या नि सत्यशोधनप्रयत्नपूर्वक परीक्षण करून प्रसिद्ध व्हावी म्हणून एक परीक्षण मंडळ श्री. देशबंधु गुप्त-दैनिक तेजचे संचालक, पं. नेकीराम शर्मा अेक प्रसिद्ध पुढारी नि श्री. ताराचंद माथुर-अॅडव्होकेट यांचें स्थापलें जाअून त्यांच्या करवीं अधिकृत प्रतिवृत्त प्रसिद्ध झालें आहे. त्यांतील संक्षिप्त वृत्तान्त येणेंप्रमाणें:—

दिल्लीला चीराखाना मोहोल्ल्यांत श्री. बी. रंगाबहादुर माथुर यांना शांतिदेवी नांवाची एक मुलगी १९२६ ला ता. १२ आक्टोबरमध्ये झाली. ती ४ थ्या वर्षापासून आपलें पूर्ववृत्त सांगूं लागली. पहिल्यानें तिच्या-कडे कोणी फारसें लक्ष दिलें नाहीं. पुढें रामयश हायस्कूलमधील श्री. बिशनचंद नांवाच्या एका चिकित्सक गृहस्थास हें कळून त्यानें या गोष्टीच्या सत्यासत्यतेचा छडा लावण्याचा निश्चय केला. पुढें वरील तीन गृहस्थांचें मंडळ नेमलें जाअून ती जो वृत्तांत सांगत होती तो सर्व प्रकारें खरा ठरला. तिच्या पूर्वजन्मीच्या पतीला, मुलाला, दिराला तिनें ओळखलें. तिचा पूर्वजन्म मथुरेला झाला होता. म्हणून तिला मथुरेला नेलें. ती पूर्वी मथुरेला कधींहि गेलेली नव्हती. परंतु ही अगदीं ९-१० वर्षांची लहान मुलगी तांगे-वाल्याला रस्ते दाखवीत घेअून गेली. घर ओळखलें. तेथील द्वारकाधीशाचे मंदिराचें वर्णन केलें. शेजाऱ्यांचें वृत्त कथन केलें. ती घरीं गेल्यावर एका स्थलीं तिनें पूर्वजन्मीं १०० रुपये पुरून ठेवले होते तें वृत्त तिला आठवलें. तिनें खोदून पाहिलें. रुपये ठेवलेली पेटी होती. पण रुपये सांपडले नाहींत. पुढें तिच्या पतीनें रुपये काढून घेतल्याचें मान्य केलें. तिनें पूर्वजन्मीच्या आजीबापासही ओळखलें.

हा वृत्तान्त प्रसिद्ध झाल्यावर पुनर्जन्मादि गोष्टी सब झूट आहेत असा ग्रह करून घेतलेल्या मंडळींना आपल्या नास्तिक्यवादावर हा कुठाराघातच

झाला आहे असें वाटून त्यांनीं या गोष्टीचा छडा लावून 'बिंग' फोडण्याचा निश्चय केला. त्या मुलीच्या हकीकतीनें कित्येक विचारवंतांना बेचैन केले ; या संपूर्ण भौतिक जगांत अशी गोष्ट झाली कशी ! कपटाचा संशयसुद्धां येणार नाही अशा तऱ्हेनें या गोष्टीची नोंद झाली कशी ! अशा 'बुद्धिवादी' नास्तिक मंडळीच्या आवडत्या नास्तिक्यानें ग्रस्त झालेल्या मनांना किचित्काळ अस्वस्थता भासून मळमळू लागले. हिंदू कॉलेजांतील प्रो. अिद्रसेन पी. अेच्. डी. नि कलकत्याचे बुद्धिवादी वालचंद्र नाहरा हेहि तेथें जाअून थडकले आणि विशेषतः पुण्याचे प्रज्ञानेश्वर यति (पूर्वाश्रमीचे श्री. श्रीकृष्ण सदाशीव घारपुरे) हेहि तेथें गेले. या स्वामींनीं तेथें जाअून दिल्लीस शांतिदेवीची भेट घेतली. ती मुलगी सांगते तें सर्व बनावट नि ढोंग आहे असें म्हणणें दुराग्रहाचेंच ठरेल या भीतीनें कीं काय कोणास ठाअूक त्यांनीं त्या मुलीची भेट घेअून बोलणें होतांच ती मुलगी 'गतकाळ्या' (neurotic) स्वभावाची आहे असें (हे गृहस्थ डॉक्टर नाहीत) ठरवून टाकले आणि तिच्याशीं बराच वेळ संभाषण करून पुढील निष्कर्ष काढला.

(१) याच जन्मांतील वृत्तान्त विचारला असतां तिला नीट अुत्तरे देतां येत नाहीत.

(२) गेल्या जन्मीं मुलगी लिहिणें वाचणें शिकली होती. पण शांतीला अक्षरज्ञान मुळींच नव्हतें.

(३) वैवाहिक जीवनाची तिला मुळींच कल्पना नाही.

(४) तिच्या अुत्तरांत प्रौढपणाचा अंशहि नाही.

(५) आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या वृत्तान्ताशिवाय ती नवीन असें कांहींच सांगू शकत नाही. विचारल्यावांचून तोच तो वृत्तान्त पुन्हां पुन्हां सांगते.

याची शंकानिवृत्ति करण्यापूर्वीं या पांच कारणांत खरोखरीच खोटेपणाचा गंभीर आरोप खरा नि योग्य ठरू शकेल असें अेकहि कारण नाही ; तरीपण सामान्यतः वरवर बघणाऱ्याला हींहि कारणें खरी वाटून त्या घटनेच्या सत्यतेवरील विश्वास अुडून तत्सम अितर अुदाहरणांविषयींहि

संशय वाटू लागेल. तसें न व्हावें म्हणून या कारणांचा समाचार घेणें अत्यावश्यक आहे. या लोकांचा बुद्धिवाद हा खरा विचिकित्सक बुद्धिवाद नसून नास्तिकतेचा हट्टाग्रह आहे, हें स्पष्ट दिसून येतील. कारण वरील घटनेची सत्यता परीक्षक मंडळाकरवीं ठरतांच ही मंडळी 'बेचैन झाली.' अखादी गोष्ट खरी वा खोटी ठरली तर त्याप्रमाणें आपल्या आतांपर्यंतच्या समजुती बदलणें हीच गोष्ट सत्यप्रिय मनुष्याला स्वाभाविक असावयाची. पण यांनीं नास्तिकतेचा स्वीकार केलेला असतां तें मत खोटें ठरणारें अुदाहरण सत्य ठरतांच त्यांच्या पक्षाभिनिवेशानें त्यांना 'अस्वस्थ' केले. यांतच त्यांच्या मताभिनिवेशाचें प्रतिबिंब आहे. सत्यान्वेषणाचा गंधहि दिसत नाहीं हें अुघड आहे. असो.

१ कारणाला अुत्तर:—या जन्मांतील सर्व स्मृति स्मरणारा भाग्यवान् पुरुष कोणी क्वचित्च असेल. तरीहि पण लहानपणींच्या कांहीं विशेष गोष्टींचा ठसा हा पुढें सतत आठवत राहतो आणि तरीहि त्या गोष्टीशीं संबंध असलेल्या अितर घटना आणि बाकी सर्व गोष्टी मुळींच स्मरत नाहींत. म्हणून ती स्मृतींत टिकून राहिलेली गोष्ट खोटी कशी म्हणतां येतील ! सर्व गोष्टी आठवत नाहींत म्हणून आठवत असलेली गोष्टहि खोटी हा युक्तिवाद विचित्र म्हणावयाचा. तेव्हां पहिल्या कारणांत अविचारी हट्ट वा बालिशता आहे असेंच ह्मणणें भाग आहे.

२. या शांतिदेवीचे अुदाहरणापूर्वीं आपण पाहिलेल्या अुदाहरणांतील कार्टरला पूर्वजन्मीची ब्रम्ही भाषा या जन्मीं स्वप्नांत अुत्कृष्टपणें बोलतां येत असून सुद्धां जागेपणीं मात्र एक शब्दहि त्याला बोलतां येत नसे—समजू शकत नसे. एकाच देहाच्या जागृति नि स्वप्नावस्थेंतील स्मृतीची ही गोष्ट तर देहांतरांतील लिहिणें वाचणें शांति विसरली असली तर त्यांत अस्वाभाविक असें काय आहे ! कार्टरला मी तेथें होतो—ही भाषा आपल्याला निश्चित माहित आहे हें अगदीं पक्केपणें वाटून सुद्धां त्याला प्रत्यक्षपणें तें सर्व आठवूं शकलें नाहीं. त्याचप्रमाणें शांतीला लिहिणें वाचणें आठवलें नसलें तरी त्यामुळें तिच्या बाकीच्या आठवणी खोट्या म्हणण्याला कांहींच योग्य कारण नाहीं. आठवल्या तर सर्व आठवणी आठवतात—नाहींतर मुळींच

आठवत नाहीत-थोड्या आठवणी आठवून बाकीच्या आठवणी न आठवणे असें घडणे अशक्य आहे असें अनुभवाला येत नाहीं. तेव्हां हेहि कारण चिकित्सक बुद्धीला योग्य वाटणारें वा पटणारें नाहीं.

३ तीच गोष्ट वैवाहिक जीवनाच्या विस्मरणाची. वैवाहिक कल्पना म्हणजे स्त्रीपुरुष समागमाची गोष्ट. सामान्यतः ती गोष्ट व्यवहारांत स्पष्टपणानें बोलणें, सांगणें वा अुच्चारणें ही गोष्ट शिष्टसंमत नि नीतिमान्य समजत नाहीत आणि म्हणूनच ती शब्दांत बोलण्यांत वा चर्चिण्यांत न आणतां तिचा अुल्लेख करावयाचा नाहीं, अशा मनोवृत्तीच्या निग्रही दाबाखालीं-जणूं कांहीं ती गोष्ट स्मरणांत साठवूं द्यावयाची नाहीं-याप्रकारें मनांत दडपून टाकलेली असते. आणि म्हणूनच तिचें विस्मरण होणें मानसिक व्यापारांच्या परिणामदृष्टीनें अगदीं स्वाभाविक आहे आणि म्हणून ती गोष्ट स्मरण्यापेक्षां विस्मरणेंच अधिक शक्य नि संभवनीय आहे. तेव्हां हेहि कारण व्यर्थ आहे.

४ नि ५. आतां अुरलें चवथें नि पांचवें कारण. अेखाद्याला स्मरण असलेल्या गोष्टी त्यानें सांगून टाकल्यावर मग तो आणखी 'नवनवें' काय सांगणार ! प्रत्येक वेळीं नवनवे सांगण्याची अपेक्षा म्हणजे नवीन कल्पूनच सांगण्याची अपेक्षा करण्यासारखी आहे. त्या मुलीला आठवत असलेले सर्व स्मृतिकण परीक्षणमंडळाचे विचिकित्सकांनीं प्रश्नावलीच्या खोदणीनें अुकरून काढून घेतल्यावर मग अधिक नवनवें तिच्याजवळ काय नि कसें अपेक्षावें ! नवनवे स्मृतिकण अपेक्षिणें हें असमंजसपणाचें आहे आणि म्हणूनच पांचवें कारण म्हणजे कारण या नांवानें असमंजसपणाचें प्रदर्शन करणें आहे. चवथ्या कारणांत तर कांहींच अर्थ नाहीं. अलौकिक सामर्थ्याचीं मुलें आपलें असामान्य सामर्थ्य व्यक्त करतात. तेवढी गोष्ट सोडून देतां त्यांचा स्वभाव नि तदनुसारी वर्तन बालशरीरसुलभस्वभावीच असतें. त्या मुलांच्या बाकीच्या व्यवहारांत त्या अलौकिक सामर्थ्याबरोबर गंभीरपणाहि असतोच असें नाहीं. त्याचप्रमाणें शांतिदेवीच्या स्वभावांत जर बालिशपणा असला तर त्यांत आश्चर्य करण्यासारखें व अस्वाभाविक असें कांहींच नाहीं.

आणखीहि ऐक घटना नुकतीच घडली आहे. ती घटना पहिल्यानें पाहून मग त्यावरून निघणारीं निगमनें बघूं. या वर्षीं क्वेटाला झालेल्या भूकंपांत ऐक हिंदु मनुष्य पडत्या घराखालीं दबला गेला. जीवनशंकेत पडलेला हा दुदैवी मनुष्य पुढें अुकरून काढला गेला. त्या मरणसंकटाच्या धक्यानें त्याची पूर्वस्मृति पूर्णपणें नष्ट झाली. अशा या कोऱ्या मनस्थितींत तो मुसलमानांच्या हातीं सांपडला. तो कदाचित् त्याच्या नातेवाहिकांकडून ओळखला जातील नि आपलें हातचें हें भक्ष्य निसटेल या सभय शंकेनें मुसलमानांनीं त्याला अगदीं अज्ञात अशा स्थलीं नेलें. आणि जणूं या नवजात प्रौढ शिशूच्या मनांतील प्रेमाला कोणताच अवलंब न राहिल्यानें त्या मुसलमान लोकांनीं करून दिलेल्या मुसलमान बायकोवर त्याचें अत्यंत प्रेम बसून तो आनंदानें कालक्रमण करूं लागला. पुढें कांहीं दिवसांनीं त्याच्या मूळ गांवीं असलेल्या रावळपिंडीमधील त्याच्या ऐका नातेवाहिकाची तो राहत असलेल्या जवळच्या गांवीं गांठ झाली नि त्यानें त्याला ओळखलें. त्या नातेवाहिकानें त्याचे आर्तीबापादिकांची ओळख सांगितली. तथापि त्याला तें कांहींच न स्मरल्यामुळें तें सांगितलेलें कांहींच पटेना. कदाचित् घरीं नेल्यास त्याची पूर्वस्मृति जागी होतील अशा कल्पनेनें त्याला मोठ्या युक्तिप्रयुक्तीनें नि विनवण्या करून रावळपिंडीला नेलें. तरीहि त्याला स्मृति होअीना—आणि तो सध्यां मुसलमान या नात्यानें नवपरिणत मुसलमान वधूसह आनंदानें कालक्रमण करीत आहे. ही घटना टाअिम्समध्ये १९३७ फेब्रुवारीच्या अंकीं प्रसिद्ध झाली आहे.

या घटनेंत त्या पूर्वहिंदु मनुष्याला स्मृति नष्ट झाल्यामुळें पूर्वीचें आयुष्य नव्हतें आणि जमिनीतून तो ऐकाऐकीं वयस्क स्थितींत जन्म पावला असें हे नास्तिकब्रुव मानावयाला सिद्ध होतील काय! त्याची पूर्वस्मृति नष्ट जरी झाली असली तरी त्याचें पूर्वायुष्यांतील हिंदु व्यक्तित्व नि आजचें मुसलमान व्यक्तित्व हीं भिन्नभिन्न नसून ऐकच अधिष्ठानावर आरूढ आहेत. त्या निरनिराळ्या दोन व्यक्ति आहेत असें म्हणण्याचें धाडस कोण करूं शकेल! हिंदु आयुष्यांतील विद्यादि गोष्टी विसरला असला तरी शरीर तेंच आहे. शरीरांतील मेंदूहि तोच आणि तरीहि पूर्वाभ्यस्त गोष्टी आठवूं

शकत नाहीत. तेव्हां शरीरादि सर्व गोष्टी नष्ट झाल्यावर होणाऱ्या पुनर्जन्मांत पूर्वगोष्टी स्मरत नाहीत म्हणून पुनर्जन्मच नाही वा कोठें स्मृति अदित झाली तरी पूर्णपणे सर्व गोष्टी आठवत नाहीत म्हणून पूर्वजन्मस्मृति खोटी हा कार्यकारणभाव यथार्थ म्हणतां येत नाही आणि कदाचित् कांहीं विशेष कारणवशात् जर पूर्वजन्मांतील स्मृतिचित्रें मनापुढें आलीं तरी सर्वच चित्रें आठवत नाहीत म्हणून आठवलेल्या गोष्टीहि विघडत्या मेंदूच्या भ्रामक क्रिया आहेत असें म्हणणें हटवाद वा बालीश बडबडच ठरेल. तें तर्कशुद्ध निगमन नव्हे.

दोन जीवांचे परस्पर देहांतर

घटना १६ वीः—जगांत अशा घटना प्रत्येक देशांतून कमी अधिक संख्येंत घडत असतात नि मधून मधून त्या लोकदृष्टीपुढें येतहि असतात. परंतु यापुढें जी घटना येथें दिली जात आहे ती तशी हजारों वर्षांतून अखाद्या वेळींच घडत असली पाहिजे नि ती जीवाला देहांतरप्राप्ति आहे, मरणोत्तर जीवाला पूर्ण शक्तीसह देहापासून स्वतंत्र अस्तित्व असतें या गोष्टी निर्विवादपणें सिद्ध करणारी असल्यामुळें ती घटना या अुदाहरणमालिकेंत अगदीं शेवटीं अत्यंत निर्णायक म्हणून दिलेली आहे. ती घटना सेंटपीटर्सबर्ग येथें 'मेडिकल जर्नल' साप्ताहिकांत आली नि त्यानंतर 'फिलासफिकल अिन्क्वायरर'मध्ये दिलेली आहे.

रशिया देशांत अुराल पर्वताचे अंकावर वसलेलें ओवर्न वा ओवेनबर्ग नांवाचें अेक नगर आहे. तेथें अेके वर्षीं त्या नगराचा अब्राहिम नांवाचा अेक यहूदी व्यापारी तापानें अत्यंत आजारी होता. (हें वर्ष १८७४ आहे.) सेप्टेंबर ता. २२ ला अर्धरात्री त्याच्यापुढें अेक भयानक विचार-दृश्य अुत्पन्न होअून त्यामुळें त्याला फार कष्ट झाले नि तो धडपडूं लागला. तेथें जमलेल्या वैद्यांनीं त्याचा अंतसमय जवळ आला आहे असें सांगितलें. कांहीं यहूद्यांना बोलावून आणलें. अंतिम प्रार्थना झाल्या-अंतिम दीप लावले गेले नि तो मेला असें ठरलें. कांहीं वेळ असा जात असतां नि अिकडे

त्याच्या अंतिम देहसंस्काराची सिद्धता होत असतां त्याचे डोळे अघडले. तो चोहोंकडे अत्यंत आश्चर्ययुक्त दृष्टीने निरीक्षण करून बघू लागला आणि त्यानंतर तो मनुष्य झोपीं गेला. तेव्हां डॉक्टरनें सांगितलें कीं, झोप लागली हें त्याचे आरोग्याचे दृष्टीनें हितकर आहे. प्रातःकाल झाली. तो जागा झाला आणि भोंवताली कांहीं अुद्विग्नतेत नि कांहीं प्रसन्नतेत असलेलीं त्याचीं बायकामुलें तो जागे होण्याची वाट पाहत बसलीं होती, त्यांचेकडे पाहूं लागला. तो बरा होअून अगदीं चांगला जागा झाला असें पाहून त्याची पत्नी त्याचेकडे सरकून चिंताविमुक्ततेत आनंदितपणें त्याला मिठी मारावयाला पुढें झाली. परंतु त्या मनुष्यानें तिला हातानें खूण करून दूर सारली आणि विचित्र भाषेत कांहीं वस्तु मागितली. ज्या भाषेत तो बोलला ती भाषा तेथें कोणालाहि समजणें शक्य नव्हतें. येथें हें सांगितलें पाहिजे कीं हा अब्राहिम रंगानें काळा, अंच बांध्याचा नि कुबडा असून त्याचे डोळे काळेभोर, नाक लांब नि लांब काळी दाढी त्याला होती. तो अब्रानि भाषा नि कांहींशीं मोडकी तोडकी रशियन भाषाच काय ती जाणत होता. आतां तो अशी कांहीं विलक्षण भाषा बोलूं लागला कीं, तेथें ती कोणालाच समजेना. डॉक्टर आले पण त्यांनाहि ती भाषा समजू शकली नाही. जों जों बायकामुलें जवळ येअूं पाहत तों तों तो त्यांना दूर ढकलून देत असे. अत्यंत भयंकर तापानें तो वेडा झाला आहे असें डॉक्टर महाशयांनीं विधान केलें. सर्व कुटुंबीय माणसांना निराशेनें घेरल्यासारखें झालें. त्याच दिवसांत त्याचे पत्नीनें आपले मातापितरांस तेथें बोलावून घेतलें होते. ते आले पण अब्राहिमनें त्यांना ओळखलें नाही, त्यांची भाषा जाणली नाही, अितकेंच नव्हे तर आपली भाषा येथें कोणीच कसें समजत नाही याचा त्याला राहून राहून संताप येत होता. अेक आठवड्यानें तो अंधरुणावरून अुठला तेव्हां त्याचे बायकोनें त्याचे अंगांत घालावयाचे कपडे आणून दिले. रशियाच्या त्या भागांत जसे कपडे वापरतात तसे ते कपडे होते. ते कपडे अुलटून पालटून चांगल्या प्रकारें परीक्षून पाहिल्यानंतर अेकाअेकीं तो हसला. तो बाहेर पळावयाला पाहत होता. परंतु मंडळींनीं त्याला थंडी वाजूं नये म्हणून त्वरेनें दारें लावून घेतलीं. त्यामुळें त्याचा बाहेर जाण्याचा प्रयत्न विफल झाला. तेथें असलेल्या आरशासमोर

ऐकदां येतांच त्यानें आपल्या देहाचें स्वरूप पाहिलें. तेथें तो थोडा वेळ थांबला आणि अत्यंत आश्चर्य करूं लागला. आपल्या लांब दाढीला नि नाकाला हात लावून ऐकाऐकी हंसे नि लागलीच गंभीर चितेत निमग्न होयी. हें पाहून भोंवतालच्या लोकांस फार विस्मय वाटे. त्याची स्त्री नि तिचे मातापिता ही विचित्र स्थिति पाहून परस्पराकडे पाहत आश्चर्य व्यक्त करीत. त्यांना वाटे कीं हा कांहीं अब्राहिम चार्को नव्हे-दुसरा कोणीतरी अपरिचित पुरुष आहे. परंतु अब्राहिमच्या डोक्यावर जन्मापासून दोन काळ्या रेषा होत्या; दोन महिनेपर्यंत ज्या डॉक्टरांनीं चिकित्सा केली त्यांना मुद्धां शारीरिक खुणा त्याच असतांही अब्राहिम चार्को खिडकीच्या बाहेर पाहून नि सगळ्याकडे दृष्टी फिरवून आश्चर्य प्रकट करतो हें लक्षांत आल्यानें विस्मय वाटूं लागला. त्याचे घरचे मंडळीनें सरकारी डॉक्टर नि अंतर डॉक्टर मंडळी यांना बोलावण्याची संमति दिली. सर्व मंडळी जमली, त्याची शारीरिक परीक्षा पुष्कळ केली नि शेवटीं निर्णय दिला कीं मनुष्य तोच आहे. त्यानंतर त्याचें म्हणणें तरी काय आहे हें विचारण्यासाठीं त्याला कांहीं कागद दिले. त्यानें त्या कागदावर कांहीं लिहून दाखविलें पण तें तेथें वाचणार कोण ! नियमबद्ध नि स्वच्छ लेखन, शुद्ध लॅटिन लिपी पण भाषा मात्र अज्ञेय नि अगम्य. अब्राहिम याप्रमाणें लॅटिन लिपी कशी नि कोटून शिकला याचा कोणालाहि अलगडा होयीना. याप्रमाणें कांहीं दिवस गेले. पुढें त्याला सेंटपिटसंबर्गला विश्वविद्यालयांत घेऊन जाण्याचा विचार ठरला. हेतु हा कीं तेथील डॉक्टरमंडळी नि विविधभाषाकोविदांकडून या कोड्याचा निर्णय लागेल. तेथें गेल्यावर तेथील विश्वविद्यालयांतील प्रो. अर्लो यांनीं अब्राहिमचें बोलणें ऐकल्याबरोबर जाणलें कीं, ही अग्रजी भाषा आहे. कारण ते अंग्लिश जाणत होते. आपली भाषा जाणणारा मिळाला याविषयीं अब्राहिमला आनंद झाला नि प्रोफेसरशीं कांहीं वेळ वार्तालाप केला. प्रो. अर्लोनें सांगितलें कीं, अब्राहिम हा ऐक बुद्धिमान अग्रज आहे. परंतु बायको ह्याणाली कीं, अश्वराला स्मरून सांगा कीं माझा पति अग्रज कशानें झाला ! अब्राहिमकडून त्याचें जीवनवृत्त प्रोफेसरनें ऐकलें कीं हा ऐक अनपढ यहूदी आहे. तरी त्यांचा विश्वास

येथीना. त्यानें अब्राहिमला अिप्रजीत विचारलें कीं ' तूं कोण आहेस नि कोठून आला आहेस ?'

अब्राहिम म्हणाला, " मी अुत्तर अमेरिकेंतील ब्रिटिश कोलंबिया येथून आलों आहे. माझे खरें निवासस्थान ' न्यू वेस्ट मिनिस्टर' आहे. मला अेक पत्नी नि अेक बालक आहे. परंतु मी या स्त्रीकडे कसा आलों हें अेक परमेश्वराला माहित !" प्रोफेसरनें त्याचे बायकोला नि मुलाला दोघांनाहि खोटें ठरविलें नि ह्मणाले कीं, तुम्हीं या मनुष्याला कांहींतरी धोका देअन आणले आहांत. प्रोफेसरनें या गोष्टीकडे सरकारचें लक्ष वेधविलें आणि अब्राहिमच्या कुलाची विचारणा त्याच्या आसपासच्या लोकांकडून सरकार द्वारा सुरू झाली. याप्रमाणें कित्येक आठवडे परिशोधन होत होते. परंतु त्या परीक्षेचा निर्णय कांहींच लागला नाही नि हें गूढ गुप्त राहिलें. ही अेक आध्यात्मिक आश्चर्याची गोष्ट आहे. मानवी आत्म्याची दैवी प्रेरक शक्ति आहे. याचा अुलगडा होअूं शकत नाही असें डॉक्टर लोकांनीं मत दिलें. अब्राहिम म्हणाला, ' माझे नांव अब्राहिम आहे. पण मी अब्राहिम चार्की नसून अब्राहिम दरहॅम आहे आणि मी माझ्या गांवीं जाअून माझ्या कुटुंबांत राहूं इच्छितों. तो दिवस गेला, रात्र गेली, दुसरी सकाळ झाली तों स्त्रीनें पाहिलें कीं आपला पति आपल्या अंथरुणावर नाही. तो नाहीसा झाला आहे. ही विचित्र नि अद्भुत घटना झार-रशियाचे सम्राट-यांचे कानापर्यंत पोहोंचली. त्यांनीं त्याचा ठीकठीक पत्ता लावण्याची आज्ञा केली. पण सर्व व्यर्थ. तो मनुष्य पुन्हां मिळाला नाही. शेवटीं तो मनुष्य वेडा होता नि वेडेपणांत तो नदींत बुडून मेला असा निर्णय लावून परिशोधकांनीं आपला गळा मोकळा करून घेतला.

१८७५ मध्ये प्रो. अर्लो हे सरकारी आज्ञेनुसार फिलाडेल्फिया येथें कांहीं कार्याच्या निर्णयार्थ गेले होते. तेथें त्यांनीं वर्तमानपत्रांत वाचलें कीं, ' न्यू वेस्ट मिनिस्टर' मध्ये अशी अेक घटना झाली आहे कीं, ज्यायोगें ब्रिटिश कोलंबियांत नि सीमाप्रदेशांत अेक मोठी खळबळ अुडाली आहे. १८७४ च्या २२ सेप्टेंबरला दिवसा त्या नगरचा अेक व्यापारी अत्यंत

भयंकर तापानें आक्रांत होअून मरणमय अवस्थेंत होता. त्यापासून वांचेल अशी कोणालाच आशा नव्हती. डॉक्टर लोकांनीं सुद्धां त्याची आशा सोडली होती. परंतु रोगी पुन्हां वाचला आणि चांगल्या प्रकारें बरा झाला. परंतु आश्चर्यजनक हें कीं, जो अुत्तम बुद्धिवान् अिग्रज होता तो रोगी आजारीपणांत आपली भाषा विसरला नि जी भाषा तेथें कोणी बोलत नाहीं नि समजतहि नाहीं अशी भाषा बोलूं लागला. शेवटीं त्या नगरांतील एकानें ही एक यहुद्यांची असभ्य-रानटी भाषा-आहे असें सांगितलें. हा रोगी पूर्वीं एक सुदृढ मनुष्य होता. पण आतां अगदीं दुर्बल नि कुबडासा मनुष्य झाला आहे. त्याचबरोबर आपल्या स्त्रीला नि मुलाला ओळखेनासा झाला आहे. परंतु अुलट असें सांगतो कीं माझी स्त्री नि कांहीं मुलें अन्यत्र आहेत. त्या मनुष्याला वेडा समजत आहेत. पुढें कालांतरानें पूर्वदेशाचा एक प्रवासी आला. त्याची मुद्रा अगदीं अब्राहिमसारखी दिसत होती. तो म्हणतो कीं संबून (एक जातीचें फल) विकणाऱ्या स्त्रीचा मी पति आहे. त्या स्त्रीशीं, तिचा पति बोलत होता त्या भाषेंत- अिंग्लिशमध्ये-बोलत होता. परंतु नगरांत राहणारे त्या स्त्रीचे मातापिता त्याला ओळखीत नाहींत आणि तरीहि तो म्हणतो कीं मी या स्त्रीचा पति आहे नि या मातापितरांचा पुत्र आहे. ती स्त्री विचारी मोठ्या संशयसंकटांत पडली आहे. मी काय करावें असा प्रश्न तिच्यापुढें अुभा आहे. ती वारंवार विचारते कीं हा पुरुष कोण कीं जो वारंवार पति असल्याचें निक्षून सांगतो आहे. ती त्याचें बोलणें अैकतें पण देहाचें रूप तें नसल्यामुळें यहुदी मुद्रेचा हा माझा पति होअूं शकत नाहीं असें ती म्हणते. परंतु तो मनुष्य वारंवार तेंच तें म्हणतो नि केवळ पतिपत्नीलाच माहित असलेल्या गुप्त गोष्टीहि खुणेसाठीं सांगतो.”

प्रो. अर्लोनें पूर्वघटना सर्व स्मरण केली आणि मानसशास्त्रीय रहस्याचा अुलगडा करण्याकरितां वेस्ट मिनिस्टरला जाण्याचा त्यानें निश्चय केला. सहा महिने पूर्वीं ज्या यहुदी काळ्या मनुष्याला सेंटपीटर्सबर्गमध्ये पाहिला त्याला तेथें गेल्यावर पाहून प्रो. अर्लोला फार आश्चर्य वाटलें. मग प्रोफेसर अर्लोनें संबूनच्या व्यापाऱ्याला रशियांतील भाषेंत विचारलें कीं, तूं कोठून आलास? ‘मी ओवेनबर्गहून आलों’ असें त्यानें अुत्तर दिलें.

प्रो. अर्लोने सेंटपीटर्सबर्गमध्ये जी यहूदी बाबी भेटली होती तिचे नांव सांगितले नि त्याचे नांव विचारले. तेव्हां तो म्हणतो, “ मला हे अब्राहिम दरहॅम म्हणतात पण मी तो नाही. मी अब्राहिम चार्की आहे. अर्लोने पाहिले कीं दोघांचे शरीरांत मुळीच बदल झाला नाही. ऐक जण लहान, घट्टाकट्टा आहे; नि दुसरा सडपातळ, अंच नि काळ्या रंगाचा आहे. तेव्हां शरीरें तींच पण जीव मात्र परस्पर देहांतरित झाले आहेत असें पुष्कळ विचारांनीं निश्चित ठरविले.

ओवेनबर्ग नि न्यू वेस्ट मिनिस्टर यांच्यांत अंतर २००० मैलांचें आहे. ऐक गोष्ट ध्यानांत घेतली पाहिजे कीं सेप्टेंबर ता. २२-१८७४ च्या अर्ध्या रात्रीं दोन्हीहि व्यक्ति जीवनमृत्यूच्या सीमेवर अभ्या होत्या. परस्परांचे जीव मरण न पत्करतां जीवन स्वीकार करते झाले. पण त्याच देहांत प्रवेश न करतां वा न होतां दुसऱ्या देहांत प्रत्येकानें प्रवेश केला आणि याप्रमाणें मरणानंतरच्या पुनर्जन्माचें ऐक निर्विवाद अुदाहरण मिळाल्यासारखें झालें. हीं दोन्हीं नगरें अगदीं ऐकमेकांच्या समोर आहेत. पृथ्वीच्या दोन वाजू-कडील सरळ रेषेतील बिंदूवर हीं दोन्हीं नगरें असून ज्या वेळीं ऐक्या स्थलीं रात्रीं १२ वाजतात त्याच वेळीं दुसऱ्या स्थलीं दुपारचे १२ वाजलेले असतात. चार्की रात्रीं जन्ममरणसमयेत होता तर त्याच वेळीं दुपारीं १२ वाजतां दरहॅम मरणशकेंत सांपडला होता. या गोष्टी विचारांत घेण्यासारख्या आहेत. (आर्य मॅगझिन ऑक्टोबर सन १८८५).

विज्ञानवाद्यांचे ‘ रासायनिक परिणामानें अुत्पन्न होणारा जीव ’ हें म्हणणें गृहीत धरलें तर त्या कल्पनेनें वरील अुदाहरणाचा अुलगडा मुळीच होअूं शकत नाही. चार्की हा अशिक्षित, यहूदी भाषा बोलणारा आणि सामान्य बुद्धीचा माणूस होता. चार्कीचा हा जीव अशा कोणत्या रासायनिक प्रक्रियेनें ऐकदम दरहॅमच्या बुद्धिवैभवानें, अज्ञातभाषाज्ञानानें, स्मृतीनें, कल्पनांनीं, भावनांनीं, नातेवाहिकांच्या संबंधांनीं ऐकाऐकीं दरहॅमसारखा बनला नि अुलट दरहॅमची बुद्धिमत्ता, भाषाज्ञान अित्यादि सामर्थ्य कोणत्या रासायनाच्या फरकानें नाहीशीं होअून तो स्वतः अशिक्षित, अडाणी,

यहुदी भाषा बोलणारा नि स्वतःला चार्को समजणारा यहुदी बनला? या अुदाहरणांत जडवाद्यांच्या कोणत्याहि कोल्हांट्या अुड्यांनीं अुलगडा केल्याचा आव आणतां येण्यासारखा नाही. मागच्या इतर बुद्धिवादाच्या गोष्टी, जडवाद्यांनाहि मान्य कराव्या लागणाऱ्या संवेदना-संकल्प शक्तीचें अस्तित्व, असामान्य बुद्धिमत्ता वा कलानैपुण्यानें निघणारें निगमन नि पूर्वजन्म-स्मृतीचीं अुदाहरणें हीं सर्व अगदीं सोडून देअून अेवढें अेकच अुदाहरण जरी प्रामाणिक नि चिकित्सक बुद्धिवाद्यांच्या पुढें ठेवलें तरीहि जीवशक्ति ही जडाच्या रासायनिक प्रक्रियेचा परिणाम नसून ती चिन्मय, स्वतंत्र आणि निमित्तानिमित्तानें जडाचा संग्रह करीत त्याला राबवून घेणारी सजानी शक्ति आहे हें मान्य करणें भागच पडेल.

१८ स्पष्टीकरणार्थ आव्हान करणाऱ्या कांहीं विशेष घटना

(१) हरिद्वारचा अेक कुत्तेवाला साधु ह्मणून ओळखल्या जाणाऱ्या साधूच्या जवळ अेक घड्याळ सांपडलें. तें चोरीचें असल्याचें आरोपावरून त्याला चार दिवसांची शिक्षा झाली होती. तो तुरुंगांत गेल्यावर त्याचा सीझर नांवाचा कुत्रा त्या तुरुंगाचे दाराशीं बसून राहिला. त्यानें १॥ दिवस कांहीं खाल्लें नाही. जेव्हां त्याला तुरुंगांत त्याच्या धन्याजवळ नेलें आणि त्या साधूनें त्याला आपले हार्तानें भाकरी दिली तेव्हां त्यानें ती खाल्ली. त्याचेजवळ अेक वानरहि होतें. तो चार दिवसांनीं सुटल्यावर त्या कुत्र्याची नि त्या वानराची भेट झाली आणि चार दिवसांच्या वियोगानें जणूं दुःखित झालेले ते दोन जीव प्रेमभावानें वेडे होअून अेकमेकांचे तोंडांत तोंड घालीत अेकमेकाला भेटूं लागले.

२ गोहट्टी आसामजवळ बारपेटा गांवीं अेक साधु ९० वर्षांचे वयांत बारले. त्यांचे शवदहनस्थलीं बांधलेल्या वृंदावनाजवळ अेक महाविषारी साप बसलेला दिसला. त्या सापाला तेथून काढून लावण्याचा प्रयत्न त्या साधूच्या शिष्यांनीं पुष्कळ केला. पण तो तेथून हालेना अथवा त्या त्रास देणाऱ्यां-वर तो रागहि दाखवीना. येणारे जाणारे त्याला त्रास देत असत. कांहीं

कांहींनी तर त्याला ढकलून देण्यालाहि कमी केले नाही. पण आश्चर्य हे कीं तो साप अत्यंत निरुपद्रवी, क्रोधहीन, अहिंसात्मक साधूप्रमाणें विलक्षण अप्रतिकारी बनून तेथें राहिला.

हा साधू पूर्वी सुप्रसिद्ध शिकारी होता. पण पुढें त्याला आपल्या बृत्तीचा पश्चात्ताप होऊन त्यानें साधुवृत्तीनें आयुष्य व्यतीत करण्याचें व्रत पत्करलें होतें. हिंदुस्थानांतील सर्व तीर्थस्थानांच्या नि पवित्र क्षेत्रांच्या यात्रा करून शेवटीं तो साधु आपल्या जन्मग्रामीं आश्रम बांधून राहिला होता आणि त्यानें पूर्वी भाकित केल्याप्रमाणें सांगितल्या दिवशीं नि वेळीं आपला देह सोडला.

३ ग्वाल्हेर संस्थानांतील शिरपुर जिल्ह्यांत एका गांवीं (गांवाचें नांव ध्यानांतून गळालें) तेथील एका देवळांत एके दिवशीं १५ फूट लांबीचा नि एक फूट घेरीचा प्रचंड सर्प शिरला. देवळांत असलेल्या मंडळीची सर्पाच्या या आगमनामुळे भयानें अगदीं गाळण उडून गेली आणि सर्व गोंधळ उडाला. त्या देवळांत राहणारे एक संन्यासी जनार्दनस्वामी हे त्या सापाजवळ जाऊन ह्मणाले, 'महाराज ! आपणाला श्री गीता अँकावी अशी अिच्छा असेल तर कृपा करून वेटोळें घालून सुखानें नि स्वस्थपणानें बसावें. हा आपला दास आपणाला आनंद व्हावयासाठीं गीता मोठ्यानें अँकवील.'

त्या सर्पानें तें अँकलें. विनंति केल्याप्रमाणें वेटाळें घालून तो बसला. चार अध्याय वाचले गेले. तो सर्प पूर्ण अवधानपूर्वक अँकत बसला होता आणि लागलाच एकाएकीं नाहीसा झाला. त्या देवळाच्या पुजाऱ्यानें देवळांत नि देवळाच्या सर्व खोल्यांत नि अितरत्र पूर्णपणें शोधलें. पण तो साप कोठेंहि आढळला नाही.

४ नद्याल गांवीं एक सहा वर्षांचा मुलगा आहे. विविध रंगी असलेल्या एका अत्यंत विषारी सापावर त्याचें फार प्रेम आहे. तो त्याचा नित्याचा स्नेही, सवंगडी नि क्रीडाबंधु आहे. त्या सापावर त्या मुलाचें अितकें अत्यधिक प्रेम आहे कीं, कोणी त्या सापाला कांहीं अपुद्रव देण्याचें वा मारण्याचें नांव काढलें न काढलें तोंच तो काकुळतीनें विनवितो कीं, तो माझा भाऊ आहे. तुम्ही त्याला माराल तर मीहि मरेन.

त्या मुलाच्या कपाळावर सर्पफणा असल्यासारखी जन्मतः खूण आहे. तो सर्प अनपेक्षितपणे कोठून तरी अेकाअेकीं अुपस्थित होतो आणि त्या मुलाला विळखा घालून त्याची सोबत करतो. तो मुलगाहि त्याला दूध पाजून त्याला गोंजारीत त्याचे लाड करीत बसतो. त्या मुलाला सापाचें भय वाटत नाही, अितकेंच नाही तर त्याचे संगतींत त्याला आनंद होतो आणि तो मुलगा त्या सापाशीं कांहीं विशेष पध्दतीच्या भाषेत बोलतहि असतो. आभीबापांनीं त्या सापाला टाळण्यासाठीं अनेक वेळां घरें बदललीं. पण हा साप त्या मुलाला भेटावयाला जेथें जेथें विऱ्हाड जातील तेथें तेथें नेमका अुपस्थित होतो. हा वृत्तान्त टाअिम्यच्या बातमीदारांकडून टाअिम्सला मिळून तें वृत्त ता. १९-२-३४ च्या अंकीं प्रसिध्द झालें आहे.

५ सिध्द प्रांतांत शेखपुराजवळ मंडीमधील देवाला वाहिलेला अेक बैल नि त्या गांवातील अेक कुत्रा यांचे परस्परांमध्ये फार दिवसांची मैत्री होती. ते परस्परांचे अेकनिष्ठ मित्र होते. त्यांचें खाणें, पिणें, बसणें, अुठणें अेकत्र होत असे-कोणीहि कोणाला विसरत नसे. आपल्या मित्राला वाटेकरी केल्यावाचून अेखादा चांगला पदार्थ त्यांपैकीं कोणीहि खात नसे. कुत्र्याकडे कोणी दुष्ट बुद्धीनें पाहूं लागला तर बैल त्याचा समाचार घेअी आणि बैलाला कोणी त्रास देतोसा वाटला तर कुत्रा त्याला सतावून सोडी. अशा प्रकारें हा अकृतिम स्नेह दोघांमध्ये राहून बराच काळ लोटला. पण ही अितरांना कोणत्याहि प्रकारें त्रास न देणारी, निरुपद्रवी नि त्यांना परस्परांना अतीव आनंद देणारी मैत्री कांहीं दुष्टबुद्धि माणसांना पाहवली नाही आणि यांची जोडी फोडावयाची अशा कांहीं राक्षसी आनंद अुपभोगणाऱ्या नराधमांनीं अनेक खटपटी चालविल्या. कुत्र्याला मोह दाखवून बैलापासून फोडावा वा बैलाला मोह पाडून कुत्र्यापासून वेगळा करावा म्हणून हवे तसे निरनिराळे प्रयत्न केले तरी त्यांचें जुग फुटलें नाही. वळूला कांहीं भाकरी वा खाय पदार्थ दिला तर वळू स्वतः खाअून कांहीं भाग कुत्र्याला ठेवी नि कुत्रा मागून खाअून संतुष्ट होअी. कुत्र्याला कांहीं पदार्थ मिळाल्यास आपल्यांतील अुरवून बैलाला देअी. शेवटीं ती जोडी कोणत्याहि अुपायानें फुटत नाही असें पाहून अेका नीचानें कुत्र्याला गोळी घालून ठार

मारलें या अभेद्य दुकलींतून मित्रप्रेमी कुत्रा मरून पडला. बैलाला अति दुःख झालें. त्यानें अन्नपाणी वर्ज्य करून त्या कुत्र्याचे प्रेताजवळ ठाण मांडलें. तीन दिवस अन्नपाण्यावाचून तो बैल तेथें त्या कुत्र्याचे प्रेताजवळ अुभा होता. हें दुःखी समाधान सुध्दां लाभूं न देण्यासाठींच जणूं काय तेथील दुष्ट लोकांनीं त्या बैलाला तेथूनहि हुसकण्याचें काम चालूं केलें. तेव्हां जसें कांहीं मित्रप्रेमार्य मित्रमरणाचे तीन दिवसाचें अशौच्य संपवून आपल्या मित्रघातकी दुष्ट मनुष्यप्राण्यांच्या राक्षसी अपराधाचा प्रतिशोध-सूड-घेण्यासाठीं म्हणूनच कीं काय त्यानें अग्ररूप धारण केलें. त्यानें लागलीच समीपच्या मनुष्यावर आक्रमण करून भयंकरपणें घायाळ केलें. तो अत्यवस्थ स्थितींत रुग्णालयांत पाठविला गेला. आणखी ५-२० लोकांना त्यानें घायाळ केलें नि आपल्या मित्राच्या हत्येचें अुट्टें काढून त्याची अुतरक्रिया केली. शेवटीं तीव्रावेगी दुःखानें संतप्त झालेल्या बैलालाहि एकाने नेम धरून गोळी मारली आणि तो बैल आपल्या मित्राच्या भेटीला परलोकीं निघून गेला. बैल मृत्युमुखीं पडला.

६ फेरोजपूर (युक्तप्रांतांत). एका ९ वर्षांच्या नंदीचे अंगीं कांहीं विलक्षण शक्ति प्रकट झाल्या आहेत. त्याला चोर ओळखणें, सरकारी अधिकारी ओळखणें, त्याला न कळतां पैसे, निझरिणी (फाअुंटन पेन) आदिक वस्तु गुपचुप ठेवून त्या कोणाजवळ आहेत हें सांग ह्मणतांच नेमकें जाअून त्या वस्तूजवळ असलेल्या लोकांना ओळखणें (जाअून पकडणें), या गोष्टी आश्चर्यकारीपणें तो नंदी करतो. महंमद अकबर म्हणून तेथील ऑनररी मॅजिस्ट्रेटनें त्या नंदीला 'माझा एक सिव्हिल सर्व्हंट स्नेही आहे तो ओळख' असें म्हणतांच तो नंदी सरळ त्या गृहस्थाकडे गेला नि आपलें तोंड त्यानें त्या माणसाला लावलें. पुढें त्याचे डोळे बांधून नंतर त्याला अशाच प्रकारें आणखी निरनिराळ्या माणसांच्या ओळखी काढावयास सांगतां त्यानें डोळे बांधले असतांहि न चुकतां त्या सगळ्या माणसांना ओळखलें. त्या नंदीचा पहिला धनी पोलिसांमधील एक जण होता. पण त्या नंदीच्या अंगच्या या असमान्य शक्तिप्रकटनामुळें त्यानें तो नंदी एका देवळाला अर्पण केला होता. त्या नंदींत अितर बैलांहून एका गोष्टीव्यतिरिक्त अधिक कांहीं

खूण नव्हती. त्याचे कपाळावर अेक मांसाचा मोठा गोळा आलेला होता. यावांचून अितर बैलांत नि या बैलांत कांहींच अंतर नाही. याची अुंची फार नव्हती. अगदीं लहानशा बुट्ट्या बैलाप्रमाणे आहे. अिंग्लंडचे राजे जॉर्ज यांचे राज्यभिषेक प्रसंगी हा विलक्षण बैल अिंग्लंडमध्ये त्याचे चमत्कार दाखविण्यासाठी नेला असल्याचे प्रसिद्ध झाले होते.

साधूवरील कुत्र्याची निष्ठा आणि कुत्रा नि वानर यांचे स्नेहदृश्य; साधूच्या वृंदावनाजवळ साधूवरील निष्ठेप्रीत्यर्थ हिंसावृत्ति सोडून सर्पांचे स्तब्ध बसून राहणे; बैल नि कुत्रा यांची मनुष्याचे मित्रप्रेमालाहि लाजविणारी मैत्री-सख्यत्व; नि बैलाचे अंगी असलेले अद्वितीय असे अतींद्रिय ज्ञान; अशा विलक्षण दृश्यांसारख्या घटना यांविषयी थोडेसे विवेचन करणे अत्यवश्य आहे. मनुष्याप्रमाणेच अितर प्राण्यांना आहारनिद्राभय-मैथुनादि गोष्टी सर्वसामान्य आहेत. आणि मनुष्यहि जेव्हां केवळ याच वृत्तींना वश होअून या नैसर्गिक वृत्तींना आळा घालणे-या नैसर्गिक, स्वार्थी वृत्तींवर ताबा चालवणे आणि त्यांचा निग्रह करण्याचे कार्य करणे हे करू शकत नाही वा करीत नाही तेव्हां आपण अशा मनुष्याला पशुकोटींत घालतो. याचा अर्थ असा की, पशुकोटींतल्या प्राण्यांना या वृत्ति नि तदनुषंगिक कामेच्छेमुळे मादीविषयी नि लहान असलेल्या अपत्याविषयीचे सामान्य प्रेम येवढ्याच गोष्टींचा प्रभाव त्यांच्यांत असून याहून वरचढ नि प्रकर्ष पावलेल्या अुदात्त वृत्तींचा त्यांचे टायी पूर्ण अभाव असतो. मुंग्या, मुंगळे, मधमाशा, घोडे, हत्ती आदिक कांहीं लहान मोठ्या प्राण्यांत अुदात्त नि अुत्तम गुणांचा नि बुद्धीचा त्याच प्रमाणांत प्रकर्ष झालेला असतो. पण साप, बैल, आदिक सामान्य प्राण्यांत नि विशेषतः सापांत स्वार्थनिरपेक्षता कधीच दिसून येत नाही. त्यांतूनहि सर्पाचा दुष्ट स्वभाव तर सर्वप्रसिध्दच आहे. निर्विपारी सर्प सुध्दां क्रोधाळतो, चावा घ्यावयाला धावतो आणि साधल्यास विळखा घालून टार मारतो. स्वभाव परिवर्तन होणे, मूलस्वभाव सोडून अगदीं तद्विपरीत श्रेष्ठ प्रतीचे वर्तन करू लागणे, यासाठी जे अेक विलक्षण मनोधैर्य लागते, जी निग्रहणशक्ति नि प्रचंड अिच्छासामर्थ्य लागते ते अत्यंत प्रगत अशा मनुष्यप्राण्यामध्येहि क्वचितच आढळून येते. ती निश्चयशक्ति,

स्वभावपरिवर्तन वा स्वभावनिग्रहणशक्ति सापासारख्या स्वभावदुष्ट प्राण्यांत आढळून त्याच्याकडून ती अेकनिष्टपणें नि अप्रतिकार व्रत स्वीकारून दाखविली जावी; ज्या अेकनिष्ट भक्ति-प्रेमासाठीं आपण मनुष्यालाहि श्रेष्ठ ठरवितो तसलें अप्रतिम प्रेम वा भक्तिसामर्थ्य सापांत-बैलकुऱ्यांत दिसून यावें; हे विलक्षण आहे. समानशीलांत सख्य-अकृत्रिम निर्व्यज्य प्रेम-क्वचित् प्रसंगीं नि तेंहि मनुष्यांतच प्रकट होअूं शकते. पण बैल नि कुत्रा यांच्यांत समानशीलत्व कोठेंहि नाही वा कुत्रा-वानरांत तें दिसून येत नाही आणि हे प्राणी मनुष्यवर्गाचे नसून पशुवर्गीय आहेत. तेव्हां अुच्च प्रेमाची अुत्पत्ति यांच्यांत शक्यच नसावी. पण वरील अुदाहरणांत, विशेषतः बैल नि कुत्रा यांचे प्रेमाचे अुदाहरणांत तें अत्यंत आश्चर्यकारीपणानें दिसून आलें आहे. हा अितका अद्वितीय ऋणानुबंध या दोन विजातीय पशूंमध्ये कां अुत्पन्न व्हावा? त्याचप्रमाणें ६ वर्षांचे मुलाचे अुदाहरणांतील मुलाचे डोक्यावर नागफण्याची खूण, त्याचें सापाला भाअु ह्मणणें, त्याचें अेकमेकांवर अत्यंत प्रेम, त्याचें कांहीं विशेष प्रकारच्या भाषेंत बोलणें चालणें अित्यादि गोष्टींचा अुलगडा आणि त्यांच्या या लोकविलक्षण जोडींत ज्या अद्वितीय प्रेमासंबंधीचें स्पष्टीकरण करण्यास कठीण जाणारा ऋणानुबंध याचें कारण काय असावें? त्याचप्रमाणें शेवटीं दिलेल्या नंदीच्या अुदाहरणांतील नंदीच्या अंगीं दिसून येणाऱ्या ज्या अद्वितीय शक्ति अत्युन्नत मनुष्यप्राण्यांतहि योगादिक वा तत्सम आत्ममोहनविद्या (self hypnotism), दिव्यदृष्टि (clairvoyance) आदिकांच्या अभ्यासावांचून मिळूं शकत नाहीत त्या तसल्या शक्ति पशुकोटींतील अेका प्राण्यांत प्रकट व्हाव्यात याला जडवाद्यांचा निसर्ग कारणीभूत कसा होअूं शकेल? प्रेमवर्धन परस्परसहवासाच्या दीर्घकालीनत्वानें नि दोन्ही मनांच्या अुदात्तमतेच्या योगेंच शक्य आहे. मानसशास्त्रदृष्ट्या ठरणान्या या कार्यकारणभावाचा मागमूसहि साप-साधूंत, बैल-कुत्रा वा मुलगा-साप या अुदाहरणांत दिसून येत नाही. मग प्रेमाची ही पराकोटी त्यांच्यांत निर्माण झाली ती वरील मानसशास्त्रदृष्टीनें ठरणान्या कारणांवाचून झाली असें मानतांच येणार नाही. अर्थात् हा त्या अुदाहरणांतील जीवांचा सहवास या पशुकोटींत झाला नसून त्या पूर्वीच्या

समंजस जन्मकालींच झाला असला पाहिजे असें मानल्यावांचून गत्यंतरच नाही.

या नि अशाच कधीं कधीं घडून येणाऱ्या घटनांमध्ये दिसणाऱ्या ऋणानुबंधाचें आणि अतींद्रिय शक्तिप्रकटनांचें स्पष्टीकरण पूर्वजन्माजित कारणांव्यतिरिक्त अंतर कोणत्याहि कारणांनीं समाधानकारकपणें होणें शक्य नाही. केवळ पूर्वजन्मीच्या ऋणानुबंधाचे धागेदोरे नि पूर्वजन्माजित शक्ति असल्याचें कारणच असल्या अुदाहरणाचें कोडें अुलगडण्यास समर्थ होशील—अंतर कारण असणें शक्य नाही.

१९ सत्यपरिशोधक वैज्ञानिकांकरितां आणखी अेक क्षेत्र

पुस्तकारंभीं सांगितल्याप्रमाणें जगाच्या जड नि चेतन या विभागांपैकीं जड हें सर्वस्वीं परतंत्र नि चेतन हें पुष्कळ अंशीं स्वतंत्रपणानें अस्तित्वांत असतांना दिसून येतें. हें जगत् मूलारंभीं जड होते, मध्यंतरी चेतनाचा भास होत असला तरीहि तें जडच आहे नि अंतींहि जडस्वरूपांतच विराम पावणार आहे असें मानणाऱ्या जडवाद्यांच्या मते जगामध्ये अिच्छास्वातंत्र्य असल्याचा जो भास होतो तो भ्रमात्मक आहे. सर्व कांहीं निसर्गाच्या नियमानें बद्ध आहे. निसर्गाच्या भौतिक नियमानुसार सर्व घडामोडी गणितशास्त्राच्या निश्चित गणिताप्रमाणें सर्व कांहीं ठराविक वेळीं ठराविक रीतीनें ठराविक स्वरूपांत ठराविक घटना घडावयाच्या असें ठरून गेलें आहे. तेथें स्वतंत्रतेला जागाच नाही. अिच्छा होते ती पूर्व घटनांच्या नियमित परिणामांनींच होते. ती होणें वा न होणें कोणाचे स्वाधीन नाही. अमुक गोष्ट स्वाधीन वाटते तो वेडेपणा आहे. जगांतील प्रत्येक वस्तु अत्यंत सूक्ष्मतम अणुपरमाणूपासून तो महान प्रचंड गोलापर्यंत सर्व कांहीं निसर्गनियमानुबद्ध, परतंत्र असें असल्यानें स्वातंत्र्याचा लवलेशहि या जगांत अस्तित्वांत असणें शक्य नाही. सर्वांनीं या अपरिहार्यतेनें पारतंत्र्यांतच राहिलें पाहिजे. असा निर्घृण नियतिवाद (fatalism)—जडात्मक निरपवाद दैववादच—जडवाद्याला स्वीकारावा लागतो. जडशास्त्रशिरोमणि जर्मन

विज्ञानशास्त्री याला हाच दैववाद वा नियतिवाद स्वीकारावा लागला आहे. पण जगाचा अनुभव नि अंतःकरणांतील मनोमयतेची साक्ष हीं अेक क्षणभरहि या मनाचा वा कल्पनेचा स्वीकार करावयाला सिद्ध नाहीत. हा नियतिवाद पत्करणारा हेकेलच पुढें जगाच्या मूलकारणाच्या निश्चित स्वरूपाच्या वर्णनाचा वा स्वरूपज्ञानाचा प्रयत्न करीत असतां हताश होअून ह्मणतो कीं, 'हे प्रश्न सुटण्यासारखे नाहीत. तेव्हां तो मार्ग सोडून देअून त्याचा लाभ आपण करून घ्यावा'. या वाक्यांत स्वतः काय करावें वा करूं नये याचा निश्चय ठरवून अेक गोष्ट सोडून देणें नि दुसरी करावयाचा संकल्प करणें ही गोष्ट जणूं कांहीं आपल्या स्वातंत्र्यांतील नि आपणावर अवलंबून असणारीच असलीच पाहिजे अशा प्रकारें बोलत आहे. नियतिवादांत विधिनिषेध नाहीत. कारण प्रत्येक गोष्ट अपरिहार्यतेनें घडणारच मग 'हें करावें नि तें करूं नये' असें सांगण्यांत काय अर्थ अुरतो ! पण वरीलप्रमाणें निर्वृण नियतिवाद प्रतिपादून पुढें त्याच श्वासांत 'काय करावें-न करावें'चें स्वातंत्र्य आपणास आहे हें अपजत बुद्धीनेंच जणूं जाणल्यासारखें होअून नियतिवादी हेकेल विधिनिषेध दाखवीत आहे. हें ध्यानांत घेतां चुकल्या नि भ्रामक युक्तिवादाचे फेऱ्यांत सांपडून बुद्धीनें जडवादाचा स्वीकार करीत निर्वृण नियतिवाद वा दैववाद जरी आपले डोक्यावर लादून घेतला तरी त्यांतील चिच्छक्ति-वा जीवशक्ति बुद्धीचे चाळे चालत असतांच तिच्याद्वारा नि तिच्याकडून आपल्या स्वातंत्र्याचें अुद्धोषण करीत असते हें ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे.

प्रकाश-अंधकार, अुष्ण-शीत, ज्ञान-अज्ञान, सजीवता-निर्जीवता हीं प्रतिद्वंद्वितादर्शी द्वंद्वें अस्तित्वांत आहेत. यांचीं रूपें धन-ऋण स्वरूपाचीं असतात. अेक प्रकार अेका वस्तूचें निश्चित नि पूर्ण अस्तित्व नि दुसरा प्रकार अस्तित्वाचा शक्यतम स्थितीपर्यंतचा लोप अशी ही वस्तुस्थिति असते. प्रकाश जसजसा कमीकमी होत जातील तसतसा अंधकाराचा प्रभाव पडूं पाहतो. प्रकाश अत्यंत थोडा-आपल्या डोळ्यांना दिसणार नाहीं-अितका ज्ञाला कीं त्याला आपण अंधकार ह्मणतो. आपणाला भासत असलेला अंधकारहि अितर कांहीं प्राण्यांना अंधकार नसतो. प्रकाशाचा

अत्यंताभाव शक्यच नाही. तद्वतच पुढील द्वंदांची स्थिति आहे. सजीवता-निर्जीवता या द्वंद्वामध्ये सुद्धा हीच स्थिति दिसते. सजीवतेत स्वेच्छा-स्वातंत्र्य प्रकट होऊन क्रियाशीलता प्रकर्षाला पोहचू शकते. अगदी जडवस्तु-पेक्षां वृक्षलतादिकांत सजीवतेला वाव अधिक मिळून आणि जडाभितकी क्रियाहीनता न राहतां त्यांच्यांत क्रियाशक्तीचा विकास अधिक झालेला असतो. या अुद्भिज वृक्षलतांदिकांहून वरिष्ठ प्रकारच्या स्वेदज, अंडज, जारज सृष्टींत कीटादि पक्षादिकांत नि पशवादिकांत जीवनशक्तीचे अधिक-अधिक प्रकटीकरण शक्य होऊन क्रियाशक्तीची विविधता नि श्रेष्ठता अधिक प्रकट होते. मनुष्यप्राण्यामध्ये मनबुद्ध्यादिक अधिक सूक्ष्म साधनें मिळतांच जीवशक्तीच्या अधिक श्रेष्ठशक्ति व्यक्त होऊं लागतात. मनुष्यांमनुष्या-मध्येहि या मनबुद्धीच्या कमी अधिक विलसनाचे मानानें कमी अधिक श्रेष्ठ प्रकारच्या जीवशक्ति प्रकाशतात. हें लक्षांत घेतां जीवशक्तीला जसजशी अधिकाधिक साधनें मिळत जातात तसतशी ती शक्ति अधिकाधिक प्रमाणांत आपल्या स्वतंत्र अिच्छेनुसार शक्ति प्रकट करूं लागते असें दिसते. जसजशी जीवशक्ति वा चैतन्यशक्ति आपल्या शक्तीचे अधिकाधिक प्रकटन करूं शकते त्या त्या मानानें तिचे पारतंत्र्यपाश तुटून जाऊन स्वतंत्रताव्यक्ती-करणाला ती समर्थ होते. तिची क्रियाशक्ति वाढलेली असते. अुलट ही चिच्छक्तिप्रकटीकरणाची साधनें जसजशी कमी होतात तसतशी तिच्या स्वातंत्र्याला आळा पडल्यासारखा होऊन क्रियाशीलताहि शून्याजवळ येऊं लागते. यावरून असें दिसून येऊं शकते कीं क्रियाशीलता नि स्वातंत्र्यप्रकटीकरण ही जीवशक्तीची-चित्शक्तीची नैसर्गिक वा स्वाभाविक गुणवत्ता आहे. जेथें जेथें क्रियाशीलता नि स्वातंत्र्य प्रकटीकरणाचा किरण दिसून येतील तेथें तेथें या जीवशक्तीचा-चैतन्यशक्तीचा-निश्चित वास आहे असें समजण्याला चिंता नाही. प्रकाशाचा आपल्या डोळ्याला न दिसण्याअितका कमीपणा ह्यणजे प्रकाशाचा पूर्ण अभाव नव्हे हें जसें खरें तसेंच जीवशक्तीची अव्यक्तता ह्यणजे जीवशक्तीचा अत्यंताभाव नव्हे हें आपण लक्षांत घेतलें पाहिजे. जडामध्ये स्वेच्छाप्रेरित शक्ति मुळींच नसते; सर्वस्वीं निष्क्रिय, सर्वस्वीं परतंत्र नि ह्यणून पूर्णत्वानें जड असें

जडवत् दिसणाऱ्या पदार्थांना आपण ह्मणत असतो. पण जड मानलेल्या पदार्थांत सुद्धा क्रियाशीलतेचा—स्वेच्छास्वातंत्र्याचा नि ह्मणूनच जीवशक्तीचा अत्यंतभाव असतो असें मानतां येणार नाहीं. कारण तेथेहि आकर्षण—प्रतिसारणरूपी क्रिया अस्तित्वांत आहेच नि विज्ञानशास्त्र्यांनाहि या आकर्षण—प्रतिसारण क्रियेच्या पाठीमागे संवेदनाशक्ति नि संकल्पशक्ति वा अिच्छाशक्ति (will and sensation) निश्चित आहेत, असें मानावे लागतेच. तेव्हां जडवत्ता ह्मणजे अिच्छक्तीची ऋणावस्था वा सुप्तावस्था नि सजीवता ही अिच्छक्तीची—जीवशक्तीची—धनावस्था वा जागृतावस्था आहे असेंच ह्मणावे लागेल. जसजशी अिच्छक्ति वा जीवशक्ति अधिकाधिक प्रमाणांत प्रकटनसामर्थ्यसंपन्न होते तसतशी ती जडाला अधिकाधिक प्रमाणांत आपल्या स्वाधीन करून घेऊं शकते—जडावर सत्ता गाजवूं लागते असें आपण पाहतो. कोणीही स्वतःच स्वतःचा बंदी झाला असें आपणाला म्हणतां येत नाहीं. त्याला स्वतंत्रता असें आपण म्हणतो. जडच जडावर सत्ता चालवूं शकत नाहीं असें आपण पाहतो नि म्हणून तें स्व—तंत्र नाहीं पर—तंत्र आहे असें आपण म्हणतो. जडावर दुसरा कोणीतरी सत्ता चालविणारा असला पाहिजे तरच आपण जडाला परतंत्र म्हणूं शकूं. जडाचा रासायनिक परिणाम जडावर स्वतंत्रपणें सत्ता चालवूं शकतो असें म्हणणें म्हणजे अर्थशून्य शब्दावली अुच्चारण्यासारखें आहे.

जीवशक्ति ही स्वतंत्र आहे. ती जडाचा रासायनिक परिणाम नाहीं नि ती जीवशक्ति स्वतंत्रपणें जडावर सर्वस्वीं सत्ता चालवूं शकते—आपल्या अिच्छेप्रमाणें वाटेल तें करूं शकते—जडावर अवलंबून राहण्याची आवश्यकताहि ठेवीत नाहीं अितकी स्वतंत्रपणें ती असूं शकते याची कांहीं निर्विवाद पुराव्याचीं अुदाहरणें देऊन ती गोष्ट कशी सिद्ध होते तें पाहूं. या अुदाहरणांतहि दोन श्रेणी आहेत—मनबुद्धीच्या आश्रयानें त्यांच्या प्रचंड अिच्छाशक्तीच्या जोरावर जीवशक्ति ही स्वतंत्र शक्ति असल्याचें पटविण्यासारखीं अुदाहरणें नि मनबुद्धि साधनांचा अुपयोग करून मनबुद्धिसहित देहावर नि बाह्य जड चेतन जगावर आपल्या चिन्मय स्वरूपाचे प्रभावानें सत्ता चालविण्याची शक्ति प्रकट करून चिन्मयशक्तीच अत्यंत श्रेष्ठ नि स्वतंत्रपणें

अस्तित्वांत असणारी ज्ञानवान् शक्ति आहे हें सिद्ध करणारीं अुदाहरणें—असे दोन विभाग करून पहिल्या प्रकारचीं अुदाहरणें आधीं घेऊं.

प्रचंड अिच्छासामर्थ्याचे द्वारा स्वतंत्र चिच्छक्तीचें प्रभावदर्शन.

यांत्रिक युगांत यंत्रकलेची परमावधि होत चाललेली आहे, अनेकशः प्रचंड नि शतशः सूक्ष्म यंत्रे अस्तित्वांत येत आहेत, जणू कांहीं जिवंत जीवच आपणापुढें विविध दृश्ये अुभीं करीत आहेत, असले देखावे अुत्पन्न होण्यापर्यंत यंत्राची वाढ झाली आहे. या यंत्राची गोष्ट पाहतां असें दिसून येतें कीं कोणत्याहि यंत्रांत अेखादा खिळा निसटला, अेखादा दाता मोडला, अेखादें चाक आपल्या जागेवरून सरकलें कीं तें यंत्र चटदिशीं निरूपयोगी, कार्य करण्यास असमर्थ होअून बसतें. केलेली व्यवस्था नीट असेपर्यंत दिलेल्या गतीच्या प्रमाणांत साठवलेली शक्ति व्ययीं पडेपावेतो हे यंत्रमहाराज चालावयाचे नि तेंहि ठरवून दिलेल्या चाकोरीनें. त्याला स्वतंत्रतेचा—स्वेच्छेचा—अंशहि सांपडणार नाही. तें प्रेरकाच्या अिच्छेनुसार ठरविलेल्या वेळापुरतें, दिलेलें काम करीत चालू असावयाचें. कारण तें आमूलाग्र जडच आहे. त्यांत चैतन्यांश प्रकट झालेला नसतो. चैतन्यांशावाचून स्वतंत्रता—स्वेच्छाप्रेरकता—नसावयाचीच. यंत्रांत चैतन्यांश नाही, स्वतंत्रता—स्वेच्छाप्रेरकताहि नाही. सजीव देहांतील चैतन्यशक्ति वा स्वेच्छा धारण करणारी ज्ञानवान् जीवशक्ति ही जर रासायनिक परिणाम असेल, तर थोडा कांहीं विघाड होतांच देहयंत्र मोडून पडलें असतें मग या सजीव देहयंत्रांतील बहुतेक भाग नष्ट झाल्यावरची तर गोष्टच बोलावयास नको. पण अनुभव मात्र निराळा येतो. हा जडवाद्यांचा 'रासायनिक परिणाम' अितका कांहीं बेरड नि विलक्षण आहे कीं ज्याचे आधारावर त्याचें अस्तित्व असावयाचें त्या देहाच्या चिधड्या अुडत असतांहि आपल्यांत कांहीं विघाड न होअूं देतां देहाला वाकल्या दाखवीत स्वतः स्वतंत्र अस्तित्व असल्याचें सिद्ध करूं धावतो आणि बिचान्या जडवाद्यांच्या 'रासायनिक परिणामाच्या'

निदानाला खोटें ठरवितो. पण सत्य हें निर्घृण असतें. त्याला कोणाची भीडभाड नाही. अुलट या जडशास्त्रवाद्यांनीं भ्रमशील बुद्धिवादानें गमावलेल्या चैतन्यांशाचें-ज्ञानवान जीवाचें-अस्तित्व तें सिद्ध करतें नि त्यांचा जीव त्यांना परत देतें हे अेक प्रकारें जडवाद्यांवर सत्याचे अुपकारच आहेत.

धर्मासाठीं, देशासाठीं, स्वातंत्र्यासाठीं, ध्येयासाठीं वा सत्वासाठीं आपले प्राणांचीं फुलें अुधळीत त्या परमप्रिय आराध्याचे भक्तिस्थंडिलावर आपल्या देहाचें बलिदान दिल्याचीं हजारों अुदाहरणें जगांतील सर्व देशांचे अितिहासांत सांपडतात. आपला हा परमश्रेष्ठ भारतदेश असामान्य हुतात्म्यांचें दिव्य होतात्म्य प्रकट होण्याचें परमदिव्यस्थानच आहे. भारत-वर्षांतील तसू तसू भूमी सुद्धां या नाहीं त्या प्रकारच्या हुतात्मतेच्या दिव्य प्रकटनानें भरून गेलेली आहे. पावित्र्यमय भारतभूमीमधील होतात्म्येतिहास वर्णण्याचें हें स्थल नव्हे म्हणून लेखणी आवरती घ्यावी लागत आहे. केवळ विषयानुरोधास्तव कांहीं थोडीं अुदाहरणें विषयप्रतिपादनार्थ म्हणून निवडून तेवढींच देण्यापुढें न जाणें भाग आहे. तेव्हां तीं अुदाहरणें बघून पुढचा मार्ग आक्रमूं.

जगांतील सर्व देशांत आणि विशेषतः हिंदुस्थानांत सतीच्या सहगमनाच्या कथा लोकप्रसिद्ध आहेत. परंतु आपण सतत अैकत असलेल्या गोष्टी-मध्ये प्रकट होणारें अद्वितीयत्व, अलौकिकत्व, दिव्यत्व नि अतिमानवी शक्ति-मत्व ही त्यांच्या पूर्ण स्वरूपांत समजण्याची वा कळण्याची शक्ति लुप्त झालेली असते. जगामध्ये जगण्यासारखें कांहीं अुरलें नाही, मरण्याचे आत्यंतिक क्लेशापेक्षांहि जीवनधारण अति असह्य आहे, मरण पत्करलें पण जीवन नको, अशी जेव्हां अगतिक आणि भयंकर निराशाग्रस्ततेची स्थिति मनापुढें अुभी राहते तेव्हां मनुष्यांचीं मनें मरण ओढवून घेण्यासाठीं आत्म-हत्येला प्रवृत्त होतात. नुकतेच आत्महत्येला प्रवृत्त झालेल्या मनुष्याचें युरोपांतील अुदाहरण आमचे वाचनांत आलें होतें. आयुष्यांत निराशेचे वा दुःखाचे प्रसंग सर्वांवर येतात आणि अशाच प्रसंगांत मनाचा तोल सुटून असहनीयता भासूं लागते, तेव्हांच मनुष्य आत्महत्येला प्रवृत्त होतो. युरोपांत अेका देशांतील (आह्मी त्या वेळीं तें अुदाहरण अुतरून न घेतल्यामुळें नि

पुन्हां शोधून न मिळाल्यानें देशाचा नि गांवादिकाचा नामनिर्देश करतां आला नाही याची वाचकांनीं क्षमा करावी.) कोणी तरूण गृहस्थ स्वतःला असह्य वाटलेल्या आपत्तीमुळे आत्महत्येला प्रवृत्त झाला. त्याचे देशांत बर्फाचे अस्तित्व पुष्कळ असल्यानें पाणी अत्यंत थंड असतें. तो जीव देण्यास नदींत अुतरला. पण नदीच्या पाण्यांतील बर्फासारखा थंडपणा त्याला अितका जाणवला कीं तो परतला. पण तेवढ्यांत जीव देण्याच्या प्रयत्नासाठीं तो पकडला गेला. त्यानें न्यायालयांत (कोर्टांत) पाण्यांतून मी कां परतलों याचें कारण देतांना सांगितलें कीं “जीव द्यावयास गेलों पण जीव द्यावयाला मिळालेलें नदीचें पाणी अत्यंतच गार होतें. तें मला सहन करवलें नाहीं नि ह्मणून मी परतलों !!” तात्पर्य जीव देणें ह्मणजे पोरखेळ नव्हे. जीव द्यावयाला निघालेल्या आत्महत्यारीला सुद्धां तेवढा निराशेचा क्षण वा थोडा वेळ निघून गेला कीं मग आत्महत्येचा विचार मनांत आणणें सुद्धां भयंकर नि असहनीय वाटतें. वैतागून जीव द्यावयास निघालेली मंडळी त्या आपत्तींत सांपडल्यावर जर कदाचित् सोडवली गेली तर पुन्हां जीव देण्याचें नांवहि काढीत नाहीत; कारण ‘जीव देतो’ ह्मणतेवेळीं कल्पना न आलेल्या असह्य वेदना-क्लेशाचा अनुभव त्यांना पुन्हां मृत्यूचें नांवहि काढण्याचें धैर्य अुरुं देत नाहीं. हें लक्षांत घेतां मृत्यूला स्वच्छंदानें कवटाळणें किती अलौकिक-दिव्य आहे, त्यांतील अिच्छासामर्थ्य किती अलौकिक नि अतिमानवी आहे याची किंचित्शी कल्पना करतां येतील.

पतीच्या निधनानंतर मुलेंबाळें यांचा पाश तोडीत, जगांतील पति-मृत्यूव्यतिरिक्त अितर कोणत्याहि प्रकारें जीवन असह्य होण्याची भीति नाही अितकेंच नव्हे तर बाकी सर्व सुखें-आणि पुनर्विवाह केल्यास पति-सुखहि-मिळण्याची शक्यता असतांहि त्या सर्व शक्य सुखांना लाथाडून पतिशवाचें डोकें आपल्या मांडीवर घेत स्वेच्छेनें चितेंत दहन होणाऱ्या सतीचें धारिष्ट्य, देहममतात्यागाचें धैर्य, अग्निदाहाचें दिव्य सहन करण्याची मानसिक कठोरतम निग्रहशक्ति, असामान्य पतिनिष्ठा, प्रचंड अिच्छासामर्थ्य नि अतिमानवी आत्मबल हीं कल्पनेनेंहि जाणतां येण्यास अतीव कठिण आहेत. अशा अग्निदाहीं शिरून पतीबरोबर जळूं घातलेल्या पतिव्रतेची कल्पना

केली असतां हें सामर्थ्य कोणाचें-जीवशक्तीचें कीं जड-वाद्यानें आपल्या कल्पनेतून अद्भविलेल्या काल्पनिक रासायनिक परिणामाचें ?

पण याहिपुढें जाऊन निराळींच अुदाहरणें पुढें मांडावयाचीं आहेत. पतिमृत्यु झाला हें कळूनहि जीव वा जीवात्मा शरीरांतून निघून जात नाही. अग्नींत शिरून अेक प्रकारच्या बलात्कारानें जीवात्म्याला देह सोडणें भाग पाडण्याचा प्रसंग न येतां स्क्तःच शरीर सोडून बाहेर तो पडतो असें जर घडत असेल-घडलें असेल तर तें सामर्थ्य मात्र अतुलनीय आहे असेंच प्रत्येकाला वाटेल. अशा सामर्थ्याच्या अद्वितीयत्वाचें नि प्रचंडतेचें यथार्थ स्वरूप लक्षांत घेणेंहि सामान्य जनममूहाला आणि साधारणतः असामान्य अिच्छाशक्तिसंपन्नानांहि कठिणच नव्हे तर जवळ जवळ अशक्य आहे. असें प्रचंड अिच्छासामर्थ्य प्रकट झाल्याचीं अुदाहरणें कधीं कधीं घडतात. तशीं कांहीं अुदाहरणें आपण आपल्या परीक्षणार्थ बघूं.

अ—(१) अेक देशभक्त हुतात्मा नि अेक अलौकिक स्त्रीरत्न.

महाराज पृथ्वीराजानंतर हिंदु साम्राज्यभंगामुळें जणूं संतप्त अशा दिल्लीच्या सिंहासनाला रक्ताची तहान वारंवार लागत असते. त्या सिंहासनाला जो जो कोणी पाय लावूं पाहतो त्याला त्याला रक्त सांडावें नि सांडवावें लागत आहे. बंगालच्या फाळणीनंतर राष्ट्रभक्तीच्या प्रचंड वावटळींत कलकत्याची राजधानी जेव्हां हेलकावे खाऊं लागली तेव्हां ती राजधानी दिल्लीला आणली गेली. लॉर्ड हॉर्डिज हे त्या वेळीं गव्हर्नर जनरल होते. राजप्रतिनिधि या नात्यानें दिल्ली राजधानी करून दिल्लीच्या सिंहासनाकडे जाण्यासाठीं त्यांनीं मोठ्या थाटमाटांत राजेमहाराजांना आणि जगांतील अुर्वरित नराधिपतींनाहि हेवा वाटावा अशा राजवैभवसंपन्न देखाव्यांत दिल्लीप्रवेशाचा समारंभ थाटला. दिल्लीच्या राजमार्गांतून राजवैभवयुक्त थाटामाटानें परंतु अंतःकरणांतील असुरक्षितीच्या बोचणीमुळें आवश्यक वाटलेल्या सैनिक नि पोलीसांच्या संरक्षणांत लॉर्ड हॉर्डिज दिल्लींत मिरवत होते. दिल्लीच्या राजसिंहासनाला पुन्हां पूर्वस्मृतीचा अुमाळा आला कीं

काय कोण जाणें. त्या सिंहासनाच्या तोंडांतूनच जणू या वेळीं बाँब-महाभयंकर बाँब-ओकला गेला. राजवैभवी आनंदाची मिरवणूक अंतिम शोकाचीच मिरवणूक होते कीं काय अशी सभय शंका वावरुं लागली. लॉर्ड हॉर्डिजच्या मर्मस्थानीं घाव झाला. त्यांच्या आयुष्याचा धागाच बळकट, नाहीतर त्या भयंकर नि प्राणघातकी घावानें त्यांचे प्राणाचा बळी घेतला असता ! पण दैवयोगानें ते त्यांतून वाचले. मिरवणुक अधळली गेली. चोहोंकडे अुदासीनता पसरली. हें भयंकर कृत्य कोणी केलें असावें याविषयीं चोहोंकडे तर्कवितर्क सुरुं झाले. सरकारी गुप्तचर विभागाला अत्यंत महत्वाचें काम मिळालें नि बाँब फेकणारा आणि त्याचे साथीदार यांचा शोध मोठ्या निकरानें चालूं झाला.

गुप्त आक्रमक कोणत्या तरी अेखाद्याच स्थलीं असतात, अेखाद्या स्थलाहून हे आक्रमण करतात नि असलें अेखादें रक्त सांडवासांडवीचें भयद कृत्य करून कोणीकडे तरी निधून जात अेखाद्या स्थलीं दडी मारतात. छपून येण्याचें, भयंकर कृत्य करण्याचें नि दडी मारण्याचें कोठलें तरी अेकच अेक ठिकाण असूनहि जगाला-मग ते लोक असोत कीं सरकार असो-आक्रमक नि संतापी मंडळी कोठें असतील नि कोठें नसतील याविषयीं मोह पडून त्यांचीं मनें अत्यंत त्रस्त नि भयग्रस्त होअून सर्वत्र शंकाकुलता त्यांना येअून घेरून बसते.

तसेंच या दिल्लीच्या बाँबप्रकरणींहि झालें. सरकारी अधिकाऱ्यांना अपराधी न सांपडणें हें दुष्कीर्ति करणारें नि असुरक्षितेचें कारण होअून बसतें. खरा अपराधी अशा संशयग्रस्त मनस्थितींत सांपडतोच असें नाहीं. कधीं कधीं संशयाच्या अतिरेकानें अेखादा निरपराधी देखील त्या संशयी क्रोधाला बळी पडतो. या बाँबच्या प्रकरणांत अनेक तरुण पकडले गेले नि शिक्षापात्र ठरले.

आजच्या आपल्या कथेचा नायकहि त्यांपैकींच अेक होता. या तरुणांचे नांव 'बालमुकुंद'. पंजाबचे प्रख्यात पुढारी देशभक्त भाभी परमानंद यांचा हा चुलत भाअु. भाभीजींचें घराणेंच हुतात्मतेचें घराणें झालेलें

आहे. अवरंगजेबाच्या क्रूर धर्मवेडाला बळी पडून भाजीजीचे पूर्वपुरुष महान् हुतात्मा 'मतीदास' हे करवतीनें डोक्यापासून खालपर्यंत अखाद्या लाकडाच्या ओंडक्याप्रमाणें प्रत्यक्ष कापले गेले. त्या वीरात्म्याचा हा वंश. भाजीजीनीं अंदमान भोगलें आहे हें सर्वश्रुत आहेच. त्यांच्या या 'बालमुकुंद' नामक चुलत भावाला वर वर्णन केलेल्या बांबफेकीच्या अपराधाचे संबंधांत फांशीची शिक्षा झाली होती.

ते पकडले जाण्याच्या एक वर्षापूर्वीं एका अनुपम गुणवती नि सुंदर कुमारीशीं त्यांचा विवाह झाला होता. त्या कुमारीचें माहेरचें नांव 'रामरखी' होतें. विवाहानंतर सासरीं तिचें नांव 'लज्जावती' ठेवलें गेलें. ते पकडले गेल्यावर काय काय झालें याविषयीचें वर्णन देवी लज्जावतीनें सांगितलेलें जितकें अपुलब्ध आहे तितकें तिच्याच शब्दांत देत आहोंत.

"अुन्हाळ्याचे दिवस होते. ते बंदींत होते. मी घरीं होतें. सहा महिने-पर्यंत मी एका भाग्यदायी घटकेची वाट पाहत होतें. लोक मला सांगत 'तूं घाबरी होअूं नकोस, ते सुटतील नि घरीं येतील.' मी ह्मणत होतें, 'तो सुदिन केव्हां येणार! ही दुर्दैवाची रात्र केव्हां संपणार! माझा भाग्यरवि अुदयाचलावर पुन्हां केव्हां अुगवेल! ती शुभवेळा केव्हां दिसेल!'

मी दिल्ली कशाला नि केव्हां पाहणार? परंतु त्यांना दिल्लीस ठेवलें होतें. दावा तेथें चालला होता. मी तेथें गेलें आणि पाहिलें कीं बंदीची कोठी फार मयानक आहे. त्या अगदीं लहान नि कुंद खोलींत त्यांना श्रावण भाद्रपदाच्या (आपल्या अिकडे जसा जेष्टांत अुन्हाळा असतो त्याप्रमाणें तिकडे श्रावण-भाद्रपदांत असतो.) अत्यंत अुष्णतेच्या दिवसांत दिवस कंठावे लागतात. मी विचारलें, 'काय निजायाला चारपाओ (खाट वा बाज) मिळते काय?'

सांगूं लागले, 'कशी वेडी आहेस? येथें चारपाओचें काम काय?'

मी ह्मणालें, 'तर मग निजतां कशावर?' ते ह्मणाले, "एक कांबळी जमिनीवर टाकून राहतों". मी घरीं परत आलें. रात्रीं घरमंडळीं मोकळ्या

छतावर वा गच्चीवर चारपायी टाकून निजली. मी तळघरांतील तळच्या खोलीत शिरलें. ऐक कांबळी भूमीवर आंथरली नि त्यावर निजलें. चोहों-बाजूनीं डासांची भुणभुण चालूं झाली. कानाच्या आजूबाजूला घुमूं लागले. 'मूर्ख, असल्या कोठीत कां कोठें शोप येते?' असें ह्मणत मला ते डास वेडावीत आहेत असें वाटूं लागलें. मां अुठून बसलें. ऐका खिडकींतून चंद्र-किरणें आंत येत होती. मी डोकावून चंद्राचें दर्शन घेतलें नि त्याला विचाकलें! 'काय! चमकणेवाला! तूं त्यांच्या कोठींतहि चमकतोस काय? अशाच प्रकारें जागत नि या कुशीवरचे त्या कुशीवर होत होत ते रात्र कशी काढतात हें तूं पाहिलेंस काय?'

“चंद्रमाकडे वारंवार पाहून सुद्धां अुत्तर मिळालें नाहीं. रात्रभर डासांनीं अंग खाअून घेतलें. अंगावर गांधी आल्या. दुसऱ्या दिवशीं अशाच प्रकारें मी निजलें नि डासांनीं हल्ला चढविला. अितक्यांत माझी मैत्रिण आली नि म्हणूं लागली, 'काय मरायला निघालीस कां!' मी म्हणालें, 'मरेन कशांनीं?' ती म्हणाली, 'हीं तर मरण्याचींच चिन्हें आहेत!' मी म्हणालें, 'काय? याप्रमाणें जे निजतात.....' मैत्रिण मध्येंच म्हणाली, 'हो! हो! मरतात तर काय?'

माझे डोळे भरून आले. अश्रू गळूं लागले. मैत्रिण स्तब्ध झाली नि आपल्यालाच दोषूं लागली. मी म्हटलें, 'कोणाचाच कांहीं दोष नाहीं. माझे भाग्य फुटलें आहे. ते बंदीत असे निजतात, काय त्याप्रमाणें मी नको निजूं?'

पुढें पुन्हां त्यांच्या भेटीची अनुमति मिळाली. पुन्हां मी दिल्लीस गेलें. या वेळीं मी विचारलें तेव्हां ते म्हणाले, 'मला ऐकच वेळ खायला मिळतें.' मी विचारलें 'रोटी कशी असते? त्यांनीं रोटीचा ऐक तुकडा दिला. मी तो तुकडा घेअून परत आलें. त्यांत गहूं होते, चणे होते, आणखीहि कांहीं पदार्थ मिसळले होते. मीहि घरीं तशाच प्रकारची मिसळ बनविली नि ती दळून त्याची रोटी खाणें चालूं केलें. असे कित्येक महिने गेले. अंतीं ऐक दिवस मी आपल्या कोठींत बसलें असतां बाहेरून रडण्याचा ध्वनि ऐकूं आला. माझे हृदय धडपडूं लागलें. डोक्याला घाम आला. पण जीव मुठींत

घरून बाहेर आलें नि पाहते तों त्यांचें नांव घेऊन ' फांशीची शिक्षा-फांशीची शिक्षा झाली !! हे शब्द ऐकूं आले.'

त्यांचें अंतिम दर्शन घेण्यासाठीं मी पुन्हां दिल्लीला गेलें. ज्या बंदींत तरुणांचें तारुण्य नष्ट होतें, सुकुमार नि मृदु अंतःकरणें करवतलीं जातात त्या बंदींत पोहोंचलें, दर्शन घेतलें. अंतःकरण सांगत होतें कांहीं बोलून घ्यावें! ओठ सांगत होते आम्हांत सामर्थ्य नाहीं—अितक्यांत त्यांचे ओठ हालले. ते म्हणाले, ' प्राणप्रिये ! जो प्राणी जन्माला आला त्याला एक ना एक दिवस जावेंच लागणार ! कोणी कोणाला सोबत होअूं शकत नाहीं. तूं आपल्याला भाग्यवती समज कीं मी देशाकरितां सर्वस्वाची आहुति देत आहे !!! ' माझ्या कानानें हे शब्द ऐकले नाहींत तोंच डोळे अश्रु ढाळूं लागले. डोळ्यांचे अश्रु थांबेनात. त्या अश्रुमुळें त्यांचें मनसोक्त मुखावलोकन देखील मला करतां येईना ! पुष्कळ प्रयत्न केला परंतु अश्रूंनीं यथेच्छ दर्शन करूं दिलें नाहीं.

दुसरे दिवशीं हवनाची सामग्री एकत्र केली गेली. लोक बोलूं लागले कीं त्यांना अंतेष्टीसंस्कार आज होतील. मी ह्मटलें, ' फार सुंदर संधी आली. आतां मी त्यांना जाऊन मिळें. परंतु थोड्याच वेळांत कळलें कीं, त्यांचें प्रेत सरकारी अधिकारी देत नाहींत, मग काय झालें—मी सांगूं शकत नाहीं. आज पंधरा दिवस मी व्रतस्थ आहे. आतां घटका भरत आली—आतां माझे मनोरथ पूर्ण होणार ! " अितकें बोलून देवी लज्जावती चूप झाली. देवीनें अन्नाचा कण वा पाण्याचा थेंब घेतला नाहीं. याप्रमाणें १८ दिवस गेले. ऐका स्थलावर आसनस्थ होऊन ज्या मूर्तीवर तिचें ध्यान आकर्षित झालेलें होतें त्या ध्यानांत ती निमग्न होऊन चूर होती. तिनें तपस्या पूर्ण केली. अंतिम दिवशीं सूर्यबिंब पूर्ण तेजानें प्रकाशमान् होतें. लोकांनीं आपापल्या कार्याला आरंभ केला. देवी आपल्या आसनस्थ स्थानावरून उठली, स्वतः स्वच्छ पाणी आणलें—स्नान केलें—स्वच्छ वस्त्र परिधान केलें आणि ध्यानस्थानीं अंग टाकलें. ह्मणाली, " प्रिया ! फार दिवस आपण माझी परीक्षा पाहिलीत ! आज आपला सांपडता हात सोडणार नाहीं—आतां

नाहीं विभक्त राहूं शकणार!' असें ह्मणून तिनें आपलें प्राण खेचून घेतले आणि देहत्याग केला, अिच्छापूर्वक देह सोडला. साध्वी लज्जावतीनें देश-भक्त हुतात्मा पति बालमुकुंदशीं अेकरूप होण्यासाठीं परलोकाचें देवद्वार अुघडून स्वर्गीं प्रवेश केला.

आ—(२) अहमदाबादला डॉ. थत्ते नांवाचे अेक ५५ वर्षांचे तरुण ब्राह्मण गृहस्थ राहत होते. त्याचेपूर्वीं त्यांच्या मृत्यूचें भविष्य त्यांच्या पत्नीनें केलेें होते. त्याचप्रमाणें डॉ. थत्ते यांचा मृत्यु झाला. त्या वेळीं त्यांची पत्नी केवळ १६ वर्षांची. देह १६ वर्षांचा अबोध बालिकेसारखा. परंतु त्या साध्वीच्या अिच्छासामर्थ्याची योग्यता अनेक जन्म खटपटणाऱ्यांनाहि साध्य होअील कीं नाहीं कोणास ठाअुक ! त्या दिव्य तरुणीनें मी पतीमार्गे थोड्याच वेळांत अमुक वाजतां जाअीन म्हणून सांगितलेें होते. पतिमृत्यूनंतर ठरल्या-वेळीं जगाचें बाह्यभान नाहींसें झाल्यासारख्या लहरी तिला आलेल्या दिसूं लागल्या आणि पूर्वीं सांगितलेल्या नेमक्या वेळीं तिनें आपला देह भूतलावर सोडून पतीशीं अेकरूप होण्यास ती निघून गेली.

अि—(३) अुत्तर हिंदुस्थानांत मुरादाबाद येथें अेक बॅरिस्टर श्री. गंगाप्रसाद मिश्र नांवाचे ब्राह्मण राहत असत. ते मरण पावले. त्यांचें शव जेव्हां स्मशानांत नेअू लागले तेव्हां त्यांची पत्नीहि त्यांचे बरोबर स्मशानांत गेली आणि 'मला सती जाअू द्या' अशी त्या साध्वीनें सर्वांची विनंति केली. सांप्रतच्या सरकारी निर्बंधानुसार सती जाण्याला बंदी आहे आणि तशी गोष्ट होत असतां ती बंद न करतां स्तब्धपणानें नि निष्क्रियतेनें ती गोष्ट होअू देणाऱ्यांनाहि शिक्षा ठेवल्या आहेत. अर्थात् ही त्या बॅरिस्टर पत्नीची—ती सती जाअू अिच्छिणाऱ्या दिव्य स्त्रीची विनंति—मान्य होणें शक्यच नव्हतें परंतु नुसतें 'नको जाअू सती—आम्ही तुला तसें जाअ देणार नाहीं.' असें निर्घृण अुत्तर न देतां त्या मंडळींनीं तिची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला. त्या मंडळींनीं तिला सांगितलेें 'परमेश्वरानें तुम्हाला वैधव्य दिलें आहे—तेव्हां ही अीश्वरी अिच्छा समजून आहे त्या स्थितींत राहावे.' पण दुर्बल मनें धारण करणाऱ्या अैहिक मानवी प्राण्यांची ही

समजूत तिला कशी पटणार? विदेहमनस्कता प्राप्त झालेल्या त्या दैवी सतीनें अुत्तर दिलें, 'कोण म्हणते मी विधवा आहे म्हणून? माझ्या पतीशीं माझें आयुष्य संलग्न आहे.' पतीचें शव दहन होअूं लागलें—ही तें बघत अुभी राहिली. शवाचें पूर्ण दहन झालें. त्या साध्वीनें पतिशवाबरोबर दग्ध न करतां आलेला देह भूमातेला अर्पण करून—देह धरणीवर सोडून—आपण विदेह स्थितींत पोहोचलेल्या आपल्या पतीच्या दर्शनाला निघून गेली.

एका ब्राह्मण तरुणीचें सहगमन

अी—(४) कुबेरपुर (आग्रा जिल्हा) गांवांत एक ब्राह्मण तरुण राहत असे. त्याचें नांव रामप्रसाद. (१९३६) १० तारखेस त्याची प्रकृति अेकदम बिघडली आणि दुपारीं तीन वाजतां तो मरण पावला. त्याच्या मृत्यूची बातमी अैकतांच त्याचे आधीबाप आक्रोश करून रडूं लागले. परंतु मृत ब्राम्हणाची पत्नी कलावती हिनें मात्र डोळ्यांतून अश्रू देखील काढला नाहीं. अुलट आंतल्या खोलींत आअून श्रृंगार केला. आपल्या पतीस स्नान घातलें आणि अेका देवळाच्या पुजाऱ्यास हाक मारून सती जाण्याची अिच्छा दर्शविली. पुजाऱ्यास बोलावून तिनें सांगितलें कीं मला थोडी देवळाजवळ जागा द्या. मी आपल्या पतीबरोबर सती जाणार आहे. पुजाऱ्यानें तिला सती जाण्याची मनाअी केली. त्याबरोबर ती त्या पुजाऱ्यावर संतापली आणि म्हणाली, 'या संबंथांत बोलण्याचा कोणासहि अधिकार नाहीं. जर कोणी माझ्या कर्तव्यास आडवे येअील तर मी त्याला शाप देअीन'.

शापाच्या भयानें ग्रामवासी गांगरले नि कांहीं म्हणण्याचें कोणीहि धाडस केलें नाहीं. तिनें देवळाच्या आवारांत अेक चिता रचली. ती स्वतः चितेवर चढली. पतीचें प्रेत आपल्या मांडीवर घेतलें आणि हातांत विस्तव घेअून तिनें प्रथम आपल्या केसास अग्नि लावला. त्याबरोबर चितेस अग्नि लागून चिता भडकली आणि अुभयतां पति-पत्नी चितेंत जळून भस्म झाले. चितेंत जळून भस्म झाल्यावर पोलीस तेथें आले आणि त्या संबंथांत देवळाचा धनी नि दुसरे दोघे जणांना अटक केली. त्यामुळें त्या गांवांत फार खळबळ अुडाली.

अ—(५) युक्तप्रांतांत फत्तेगडजवळ असलेल्या मागीणपुरी येथे अक गृहस्थ राहत होते. (दुर्दैवाने त्या गृहस्थाचे नांव मिळू शकले नाही.) ते पुष्कळ दिवस आजारी होते आणि त्यांची सेवाशुश्रुषा त्यांची अकनिष्ठ पत्नी करीत असे. पुढे ते गृहस्थ त्याच दुखण्यांत वारले. त्यांच्या मृत्यूने पत्नीला वास्तविक दुःखशोकाने व्यग्र करावयाचे. पण तसे काहीं झाले नाही. त्यांची पत्नी आपल्या घरांतील वस्त्रे नेसण्याच्या खोलींत गेली, अत्तम मूल्यवान् वस्त्रे तिने धारण केलीं, अंगावर आभरणे घातलीं नि लग्नसमयीं सजून आलेल्या नववधूप्रमाणे बाहेर येऊन पतीच्या शवाचे पायाला तिने स्पर्श केला. याप्रमाणे पतिपदाला वंदन करून—जणू पतिदेवाची त्यांचेबरोबर घेण्याची आज्ञा मागून—ती त्याचे शवाशेजारीं निजली. आपण तर त्यांचेबरोबर जातोच आहोंत पण आपले शवहि त्यांचे शवाबरोबर नेले जाऊन अग्निसात् व्हावे—शरीराने, मनाने, बुद्धीने आपण सहगामी आहोंत हे सार्थक व्हावे म्हणूनच ती निजली असल्यावांचून आणखी तिची कोणती अिच्छा असणार ? देह आपल्या पतीशेजारीं आडवा केला आणि आपण दिव्य अशा अपार्थिव स्वरूपांत पतीबरोबर निघून गेली. अिच्छामरणी होण्याचे अतिमानवी सामर्थ्य देहाहून स्वतंत्र अशा चिच्छक्तीलाच असणार ! रासायनिक परिणामाने आपण होऊन त्या रसायनाला सोडले नि तो परिणाम रसायन—स्वतंत्र झाला असे भ्रमिष्टासारखे बडबडण्याचे शहाणपण अशा स्थलीं कोण मूर्ख करू शकेल बरे !

अ—(६) याच पुस्तकांत पुनर्जन्मस्मृतीच्या अुदाहरणभागांत मुकुंद ब्रह्मचारी याचे अुदाहरण आलेले आहे. आपण आतां त्याचा प्रपंच करू. त्याने केलेला आत्मयज्ञ समर्थनीय होता की नाही ? त्याच्या अिच्छेप्रमाणे त्याला त्यामुळेच फल मिळाले काय ? तसे फल मिळविण्यासाठी हा असा मार्ग पत्करणे खरोखरीच फलदायी होण्यासारखे आहे की काय ? अित्यादि प्रश्नांकडे न बघतां येथे केवळ त्याने केलेल्या आत्मयज्ञाचे अुदाहरणांत आत्मयज्ञाचे महाभयंकर कार्य करणारी कोणती शक्ति होती—तिचे स्वरूप काय होते—अेवढेच पाहावयाचे आहे. आपल्या अंगप्रत्यंगाचे लचके तोडीत ते होमांत आहुति म्हणून समंत्रक विधीने अर्पण करीत करीत

राहावयाचें !! किती असामान्य सामर्थ्याचें हें दृश्य आहे बरें ! पायांत काटा मोडला तर चैन पडत नाही, नखाला न्हाव्यानें जरा निष्काळजीपणें जिव्हाळी लावली तर तळमळ सुरू होते, डोळ्यांत किंचित्सा कण गेला तर कांहीं सुचेनासें होतें. मग अंगावर अखादा घाव झाला तर गोष्टच बोलावयास नको. हा ब्रम्हचारी आपलीं अंगेंप्रत्यंगें आपल्या हातानें तोडीत अचल नि अविकल मनस्कतेनें त्यांचा होम करीत आहे !! आणि तोडतां येण्यासारखीं अंगेंप्रत्यंगें संपल्यावर पूर्णाहुति म्हणून—आपला स्वतःचा देह आपल्या मनांतील ऐका अिच्छेच्या पूर्तीसाठीं पूर्णाहुति म्हणून—आपला स्वतःचा देह शांतचित्तानें अर्पून जाळून घेत आहे हें दृश्य पाहून वा मनो-दृष्टीपुढें चित्रित करून मनाला विचारलें असतां ही शक्ति जडाच्या विविध पदार्थांच्या परस्पर मिश्रणानें उत्पन्न झालेल्या रासायनिक परिणामाची होती हें कसें पटेल ? देहाचे मर्मस्थानांतील भाग—अंगेंप्रत्यंगें छेदिलीं जात असतां हि हा ‘रासायनिक परिणाम’ अभंग कसा राहिला ? पुढें अग्नींत देह जळू लागूनहि त्या रासायनिक परिणामांत कांहींच बिघाड कसा झाला नाही ? कोणाहि खऱ्या विचिकित्सक मनाला देहातीत नि देहाहून वेगळी शक्ति नि तीहि ज्ञानवान् नि स्वतंत्र अशी जीवशक्ति वा चिच्छक्तीच तेथें हें असामान्य दृश्य उत्पन्न करणारी होती हें मान्यच करावें लागेल.

अ—(७) हिंदुमधील शीख या उपजातीला क्षात्र धर्माचा उपदेश करून त्यांना वीरत्वदीक्षा देणारा महापुरुष गुरु गोविंदसिंह यांनीं दिल्लीच्या मुसलमानी सत्तेशीं हिंदुराष्ट्ररक्षणप्रयत्नासाठीं विषम लढा चालविला असतां त्यांचीं दोन अर्भकें पंजाबच्या लाहोरमधील सत्ताधीशाच्या हातीं सांपडलीं. त्यांचीं वयें सुमारें १० नि १२ वर्षांचीं होतीं. त्या दुष्ट मुसलमानी सत्ताधीशाच्या हातांत सांपडल्यावर त्या मुलांना त्यानें आपल्यापुढें बोलावले. तीं गोजीरवाणी दोन अर्भकें पुढें आणतांच त्यांचें रूप, त्यांचें तेज, त्यांची निर्भयता आदिक गुणांवर या मुसलमान अत्याचार्याचें मन लोभावून त्यानें त्यांना “मुसलमान तुम्ही झालांत तर जीवदान देतो—तुम्हाला माझ्या मुलीहि देतो !—पण तुम्ही मुसलमान व्हा—नाहींतर जिवें मारले जाल !” असें सांगितलें. ते दोन बालक सिंहाचे छावे होते. त्यांना जीवभय कशाला

म्हणतात तें ठाअूकच नव्हतें. त्यांनीं त्या म्हणण्याचा नि मुसलमानीपणाचा धिःक्कार करून त्याचें म्हणणें झिडकारलें. या त्यांच्या कृत्यामुळें या मुसलमानाच्या मनांतील मुसलमानीपणाला प्रकट व्हावयाला पूर्ण वाव मिळाला. मुसलमानी क्रूरता त्यांच्या मरणाचा मार्ग ठरवूं लागली. नि शेवटीं जिवंत अुभें करून भोंवताली भित बांधावयाची नि याप्रमाणें भितींत चिणून जिवें मारावयाचें-भितींत जिदें गाडावयाचें!! अशी दंडाज्ञा मिळाली. तीं वीर बालकें वीर मनस्कतेनें धर्मासाठीं आपणाला हौतात्म्य लाभत असलेल्या आनंदानें हर्षित होअून हत्यास्थानीं अुभीं झालीं. दोन्हीहि भावडें शेजारीं शेजारीं अुभीं केलीं गेलीं नि भोंवताली विटांची चुनेगच्ची भित बांधली जाअूं लागली. जों जों भित त्यांचे अंगास खेटून बांधली जाअूं लागली, तों तों दोघांच्याहि देहाला तणावे बसूं लागले. देहाचा निसर्ग हा थोडाच चुकणार ? रक्ताभिसरणाला होणारा प्रतिबंध, भोंवताली बांधली जाअूं लागलेल्या भितीचा अंगावर पायापासून चढत जाणारा दाब, त्यामुळें शरीरांत अुत्पन्न होअून वाढत जाणाऱ्या वेदनाहि वृद्धिगत होत होत्या. विटांचा अेक थर झाला कीं विचारीत, 'क्यों! मुसलमान होंगे?' त्या मुलांनीं किंचित् सुद्धां मृदुता नसलेल्या दृढ प्रतिज्ञेनें 'नही' अुत्तर द्यावें. याप्रमाणें चाललें होतें. जसजशी भित वाढत गेली तसतशी या दृढ प्रतिज्ञेच्या गंभीर नकाराची गर्जना अधिकाधिक कठोरपणा व्यक्त करूं लागली. शेवटीं नाकातोंडापर्यंत थर आला. पुढचे थराला श्वासोच्छ्वास बंद व्हावयाचा येथपर्यंत येअून ठेपलें. तेव्हां तो मुसलमान अधिकारी ह्मणतो "देखो, अब अखेरकी बात अेक पूछतां हूं-मुसलमान हो जाव-तो छोड दूंगा!" हे बालवीरात्मे अुद्गारतात, "नहीं! अब हम अुत्तर नहीं देंगे! भगवानके ध्यानमें हम अपवित्र शब्दपर लक्ष देना नहीं मंगते!!!" हें अुत्तर देअन प्रणवाच्या अखंड घोषांत श्वास बंद होअीपर्यंत ते भगवत्ध्यानांत मग्न झाले!! ही निर्भय नि भीषण निष्ठाशक्ति, हा दुर्दमनीय देहदुःखातीतपणा, ही अचल नि अभंग अीशभक्ति आणि ही अतिमानवी हौतात्म्यशक्ति जड पदार्थांच्या रासायनिक मिश्रणाचा परिणाम ह्मणावयाला जिव्हा कशी धजावेल! ही देहापासून भिन्न असलेली, देहाचा अुपयोग

करणारी, देहाची-पालक-चालक-अनुशासक अशी जीवशक्तिच आहे असे मानण्यावाचून गत्यंतर नाही. देहाला होणाऱ्या आत्यंतिक वेदनांमुळे त्यांतील रसायनांनीं बनलेला रासायनिक परिणाम त्या वेदनांच्या योगें रसायनांत त्या होणाऱ्या बिघाडाच्या योगें निर्बल, निःशक्त नि संज्ञाहीन होत आला पाहिजे होता. परंतु शरीराच्या वेदना जसजशा वाढत गेल्या, देहांतील रक्तावर जसजसा बसणारा दाब वाढत गेला नि त्यायोगें देहक्रिया नि देहांतर्गत सर्व रसोपरसांमध्ये आणि अवयवांमध्ये अनिष्ट असा बिघाड होत गेला तसतसा या रासायनिक-परिणामांत बिघाड होण्याचे स्थलीं अुलट तो अधिक प्रबल, अधिक निश्चयी, निग्रही, अधिक प्रखर नि शरीरनाशा-विषयीं किंचित् सुद्धां खंत न करणारा बनला. ही गोष्ट तें शरीर वा तदतर्गत रासायनिक प्रक्रिया यांचा परिणाम ह्मणजे जीव नसून याहून संपूर्णपणें स्वतंत्र नि स्वयंसिद्ध अशा शक्तिरूपानेंच अस्तित्वांत असणारी वस्तु असला पाहिजे असेच मानणें भाग आहे. वरील वस्तुस्थिति बघतां दुसरें निगमनच निघूं शकत नाहीं.

ऐ—(८) गुरु गोविंदसिंहाच्या अनन्वित छळानंतर हा घायाळ सिंह पंजाब सोडून दक्षिणेंत नांदेड गांवीं येऊन आपले अंतिम दिवस व्यतीत करता झाला. त्यांची करुण कहाणी नि पंजाबमधील हिंदू जातीच्या छळाची हृदयविदारक मुस्लीम कृत्यें ऐकून तेथेंच पूर्वी निवसत असलेला वीर वैरागी हिंदुछलाचीं मुसलमानी दुष्ट कृत्यें करणाऱ्या मुसलमानी सत्तेला प्रायश्चित्त देण्याची प्रतिज्ञा करून पंजाबमध्ये गेला. तिकडे गेल्यावर १४ वर्षेपर्यंत पंजाबमधील हिंदूंचा कैवार घेऊन मुसलमानी सत्तेशीं झुंजत राहिला. अनेकशः स्थलीं मुसलमानी सत्तेला त्यानें माती चाटावयाला लावली. पराक्रमानें रणांत अजिंक्य ठरणाऱ्या वीर वैरागीला भेदाच्या कुटिल नीतीनें परास्त करावयाचें ठरवून शिखांतील लोकांमध्ये मुसलमानी बादशहानें आपसांतली फूट पाडली नि त्यांचे करवीं वीर वैरागीविरुद्ध काहूर अुठवून शिखांकडूनच त्याला बंदी करविला. त्याला मुसलमानी शिपायांनीं गच्च बांधलें आणि अशा प्रकारें हा सिंहवीर बद्ध होऊन दिल्लीला आणला गेला. वीर वैरागीचे ७७० जीवाला जीव देणारे निःसीम अनुयायी होते, तेहि बंदी केले जाऊन

वीर वैरागीबरोबर नेले गेले. या सर्वांना मेंढ्याची कातडी पांघरवून नि गाढवांवर बसवून दिल्लीच्या गल्यांगल्यांतून त्या नीच मुसलमानी बादशहानें त्यांची धिंड काढली. वीर वैरागीच्या तोंडाला काळें फामलें होतें आणि हें सर्व राक्षसी कृत्य हिंदु जातीच्या स्वाभिमानाला चरके देत तुम्ही पददलित झाला आहांत असें जाणवण्याकरितां करण्यांत आलें.

त्या सर्व साथीदारांसह वीर वैरागीला मुसलमानांच्या काजीसमोर अुभा केला. काजीनें आपल्या धर्माधतेच्या सवयीप्रमाणें त्या सर्वांना सांगितलें “मुसलमानी धर्ममताचा स्वीकार कराल तर प्राणदान करण्यांत येतील.” असा प्रस्ताव कानावर पडणें म्हणजे धर्मवीरत्वाचा असह्य छळ होय. त्या सर्वांनीं तुच्छतेनें उत्तर दिलें “प्राण हरण करणें वा न करणें हें तुमच्या स्वाधीन आहे. प्राणदान तुम्ही कोठवर करूं शकणार?” या उत्तरानें चिडून जाऊन त्यांना ठार मारण्याची आज्ञा मिळाली. देहदंडाची आज्ञा मिळतांच त्यांची वीरमनें प्रफुल्लित झालीं—ते आनंदी दिसूं लागले. कोतवालीसमोर वीर वैरागीच्या दृष्टीला पडेल अशा रीतीनें प्रत्यहीं शंभर शंभरांची हत्या होऊं लागली. जेथें भीरू मनुष्य मरणकल्पनेनें भयभीत होऊन रडूं लागतो तेथेंच प्रत्यक्ष मरण आ पसरून पुढें अुभें असल्यावेळींही वीरहृदयी हुतात्मा कर्तव्यानंदाच्या भरानें हसत हसत मृत्यूला कवटाळतो.

या ७७० हुतात्म्यांत एक १६ वर्षांचा कोमल कुमार होता. त्याच्या आजीनें येऊन करुणा भाकली नि म्हणाली, “माझा मुलगा वीर वैरागीचा अनुयायी नाहीं—त्याला सोडा.” त्या कुमाराची पाळी आली. तेव्हां मांगानें अधिकाऱ्याचे आज्ञेनें त्याला सोडून दिलें. तेव्हां तो वीर बालक म्हणतो, “माझ्यासाठीं अद्याप अुशीर कां? मला स्वर्गांत जावयाची संधि मिळत आहे.” मांग म्हणतो, “तुझी आजी तुझ्या प्राणाकरितां प्रार्थना करीत आहे.” कुमार म्हणाला “ती चुकते आहे.” आणि आजीकडे वळून म्हणतो, “तूं मोठी हत्यारी आहेस! मला स्वर्गांतून नरकांत फेकून देऊं अिच्छितेस काय?” हाहि वीर कुमार मारला गेला.

आठव्या दिवशीं एका वीर बालकाची पाळी आली. त्या बादशहानें वीरवर वीर वैरागीला विचारलें, “तुला कशा प्रकारचें मरण पाहिजे?”

बीर अत्तरला, “मला मृत्युचे सर्व प्रकार सारखेच. मी या देहालाच सर्व दुःखाचें मूल समजतां. तुला हवें तसें कर!!” वीर वैरागीच्या चारी बाजूला भाल्याच्या पंक्ति अुभ्या केल्या होत्या नि त्या प्रत्येक भाल्यावर त्याच्या अनुयायांपैकीं अेकेकाचें शीर लटकावलेलें होतें. ब्रादशहानें वीर वैरागीच्या लहानशा कोंमल वीर शावकाला त्याचे मांडीवर बसवला नि अेक सुरा देअून आज्ञापिलें “आपल्या हातानें या पुत्राला ठार कर.” अर्थात्तच त्या वीर वैरागीनें काय केलें हें सांगणें नकोच. वीरानें सुरा फेकून दिला. लागलीच त्या हत्यारी मांगानें वैरागीच्या देखतां देखतां त्या वीर बालकाच्या शरीराचे दोन तुकडे केले नि त्याचें रक्तमय हृदय (काळीज) काढून वीर वैरागीच्या हृदयावर फेकून मारलें. नंतर त्याचे तोंडांत तें काळीज कोंबण्याचा प्रयत्न केला. मानवी मनाला असह्य होणाऱ्या यातना देतांना आनंदाच्या अुकळ्यांनीं डुलणाऱ्या अधमाधमांना राक्षस ह्यणणें म्हणजे त्या जातीचाहि भयंकर अपमान करणें होय; कारण त्यांना सुद्धां हीं कृत्ये करवणार नाहींत. यांना अुपमा द्यावयाची तर हे मुसलमान होतें नि मुसलमानासारखे वागले असेंच म्हटलें पाहिजे.

या क्रूर महाधमी कृत्यानंतर तापवून लाल केलेल्या सांडसांनीं (चिमट्यांनीं) वीर वैरागीच्या अंगातून मांस तोडून काढावयास आरंभ झाला. अेकामागून अेक तापवलेल्या चिमट्यांच्या चिमट्यांनीं मांसाचे गोळे बाहेर निघूं लागले. वीराचा देह निर्मांस बनला. आंतील हाडें सर्व शरीरभर दिसूं लागलीं. प्रत्येक वेळीं मुसलमान होतोस काय? हा प्रश्न विचारीत नि ‘नाहीं’ हें निर्भय नि निश्चित अत्तर येतांच त्या तापलेल्या सांडसानें अंगांतील मांसखंड तोडून काढला जात असे. याप्रमाणें चारी बाजूला अुभ्या राहिलेल्या क्रूरांकरवीं तप्त सांडसानें मांस काढलें जाअून वीर वैरागीचा देह पूर्ण निर्मांस बनला. तरीहि त्या अतिमानवी वीरवराच्या तोंडावर खेदाची वा दुःखाची अेकहि छटा अुमटलेली नव्हती. हें कादंबरीवर्णन नव्हे—अितिहास लेखन आहे. जेव्हां वीर वैरागीच्या अंगाप्रत्यंगांतून मांसखंडें तापल्या लोहसांडसांनीं अुतरलीं जात होती तेव्हांहि वीर वैरागी विदेही धीरात्म्याप्रमाणें विदेह—निर्देह—देहातीत अवस्थेंत बसलेला होता. निजाबुद्दौल्यानें

विचारलें, “अितके महाभयंकर क्लेश होत असतांहि तूं अजून प्रसन्न कसा राहिला आहेस ?” यावर तो विदेहीवीर हुतात्मा उत्तरतो, “ज्याला आत्म-ज्ञान आहे त्याला आत्मा सुखदुःखातीत नि देहापासून अलिप्त आहे हें ठाभूक असतें.”

जडवादी मनानें स्याद्धादी (agnostic) बनलेल्या संशयात्म्या, बघ. ही अतिहासिक सत्यघटना आपल्या प्रयोग शाळेंतील प्रायोगिक संशोधक दृष्टीच्या दुर्बिणीनें बघ. देहांतील मांसमयता नष्ट झालेल्या नि अंगालाच नव्हे तर नर शरीरांतील अत्यंत कोमलतम भागाला तप्त सांडसाचे डावावर डाव-भाजण्यावर भाजण्या-बसत असलेल्या नि अशा केवळ अस्थिपंजर अुरून तो बाहेर दिसत असलेल्या देहांतील तुझ्या ‘रासायनिक मिश्रणाच्या परिणामानें अुत्पन्न झालेली जीवन स्थिति’ कशी टिकूं शकली याचा विचार कर. शरीरांतील सर्व रासायनिक द्रव्यें पार होरपळून जळून गेलेलीं, शरीरांत एका अस्थिपंजरावांचून रक्तमांसादिक कांहींच अुरलेलें नाहीं आणि तरीहि स्वानुभवानें देहातीतपणाची साक्ष देत प्रसन्न मनानें-दुःखाचा वा क्लेशाचा वाराहि ज्या मुद्रेला शिवूं शकला नाहीं अशा प्रसन्न मुद्रेनें-देहाहून वेगळा स्वतंत्र आत्मरूप मी आहे अशी साक्ष देणारा पुरुष तुझ्यापुढें अुभा, अशा वेळीं खऱ्या नि प्रामाणिक वैज्ञानिकाची भूमिका घेतलेला तूं, प्रामाणिकपणानें ‘जीवशक्ति’ ही जड द्रव्यांच्या विशिष्ट प्रमाणानें संयोग होअून अुत्पन्न झालेला रासायनिक परिणाम आहे’ असें म्हणण्याचें धाडस करूं शकशील काय ?

याच लढ्यांत भाभी तारूसिंह याला तीक्ष्ण धारेच्या फिरत्या शस्त्रानें सोलून काढला. भाभी मणिसिंहानें आपल्या देहाचे एक एक बंध हांसत हांसत करवतू दिले. सांप्रतचे प्रख्यात हिंदू राष्ट्रमवत भाभी परमानंदाचे सातवे पूर्वज श्रीमान् मतिदासजी डोक्पायासून करवतीनें कापून दुभंग करण्यांत आले नि करवतीनें कापण्यास आरंभ झाल्यापासून तो मेंदू करवतला जाअून जीव निघून जाअीपर्यंत डोळ्यांत आसवें देखील आलीं नाहींत-तोंडीं अुस्स नाहीं आणि धर्माकरितां बलिदान होत आहोंत या समाधानांत मग्न झालेला असा तो पुरुष हुतात्मा झाला. असे अनेकशः

हुतात्मे झालेले आहेत. त्यांची दृढ निश्चयशक्ति नि त्या शक्तीवर कमावलेले देहातीतपणाचें सामर्थ्य—अशा या सामर्थ्याचें नि शक्तीचें धारण करणारी जीवशक्ति शरीराहून निश्चितपणें स्वतंत्र नि निराळी आहे—असेंच सिद्ध करीत आहेत. याप्रमाणें अनेकशः नव्हे तर सहस्रशः अुदाहरणें या भारतांत मिळू शकतील. अितरत्रहि पुष्कळ मिळतील. हीं सर्व अुदाहरणें एकमुखानें जो संदेश देतात तो हा कीं, जडद्रव्याची रासायनिक परिणाममय जीवशक्ति असती तर हें असामान्य दृश्य दिसू शकलें नसतें. ही जीवशक्ति—हें आत्म-तेज—ही चैतन्यप्रभा वास्तवतः देहातीत नि स्वतंत्र आहे—रासायनिक परिणाम खास नव्हे.

चिच्छक्तीचें स्वातंत्र्यदर्शन

जीवनसमस्या सोडवणारें अुत्कृष्ट तत्वज्ञान, तें तत्वज्ञान प्रत्यक्षतेंत अनुभवण्याचे मार्ग आणि अध्यात्मशक्तीच्या सामर्थ्यानें करतां येणाऱ्या विविध कार्यक्षेत्रांतील विविध प्रक्रिया या गोष्टी हिंदुस्थानांतच पराकोटीला पोहोचलेल्या आहेत. जडवस्तुमात्रांतील रहस्यें ओळखण्यासाठीं ज्याप्रमाणें जडयंत्राचे साहचानें मूर्तामूर्त द्रव्यांवर प्रयोग करून तीं रहस्यें अुलगडण्या-करितां प्रयत्न केले जातात नि प्रायोगिक रहस्यें अुलगडलीं जातात, त्या-प्रमाणें आध्यात्मिक जगांतील अनेक गूढ रहस्यें अुलगडण्यासाठीं साहचभूत होणाऱ्या मन नि बुद्धिरूप साधनांनीं मानसिक नि बौद्धिक प्रक्रियेच्या प्रायोगिक पद्धतीनें आध्यात्मिक जगतांतील रहस्यशोध करण्याकरितां अेक आध्यात्मिक प्रयोगशास्त्र या भारतवर्षांत अुदयास आलें नि तें येथेंच परिपूर्णावस्थेप्रत पोहोचविलेले आहे. तें शास्त्र म्हणजे योगशास्त्र होय. या योग प्रक्रियेनें घडवितां येणारे चमत्कारांचे स्पष्टीकरण—जडात्मक प्रायोगिक शास्त्रबलावर करतां येणें सर्वथैव अशक्य ठरलेले आहे. त्या शास्त्राच्या बळावर स्वतःचे देहावर नि बाहेरील जड जगतावर अशा प्रकारें स्वामित्व कमवतां येतें कीं त्या सामर्थ्याचे प्रदर्शनानें अनेकशः भौतिक सिद्धांत लंगडे पडतात, जडवाद जड नि पंगू पडतो; आणि जगांतली चालक—पालक—

संचालक केवळ चिच्छक्तीच काय ती असुं शकते, जडांपासून तिची अुत्पत्ति असूंच शकत नाही, हें स्पष्टपणें दृष्टिगोचर-भनोदृष्टिगोचर-होतें. त्यासाठीं या आध्यात्मिक शक्तीच्या जडावरील सत्तेचीं, प्रभावाचीं, सामर्थ्याचीं, अुदाहरणें येथें पुढें मांडून ठेवलीं आहेत. ज्यांचे सत्यतेविषयीं-ज्या अुदाहरणांच्या प्रत्यक्ष घटनांविषयीं-सर्वांची निश्चिति पटेल, ज्यांच्या सत्या-सत्यतेविषयीं कोणीहि शंका घेअूं शकणार नाही अशांपैकीं कांहीं ताजीं नि प्रमुख अशीं अुदाहरणें निवडलीं आहेत.

अ—(१) बौद्धधर्मपंथ हा या हिंदु धर्माची अेक थोरली मोठी शाखा आहे. या पंथाचा विस्तार तिबेट, चीन, सयाम, जपान, ब्रम्हदेश आदिक पूर्व अुत्तर भागीय देशांत झालेला आहे हें सर्वांना ठाअुक आहे. या पंथाबरोबरच योगाभ्यासाची विद्याहि थोड्या बहुत प्रमाणांत त्या देशांत गेलेली आहे. जपानच्या टोकियो या राजधानींत बुद्ध मंदीरामधील अेक मुख्य धर्मगुरू कांहीं दिवस आजारी होते. अेके दिवशीं त्यांनीं आपल्या शिष्यांना आपले जवळ बोलावून त्यांना, “आपण तीन दिवसांनीं अिह-लोकांतून प्रयाण करणार आहोंत.” असें सांगितलें. तिसरे दिवशीं त्या धर्मगुरूंनीं आपल्या हातानें आपले अंत्यविधि अुरकून मी दोन तास समाधिस्थ होतो म्हणून सांगितलें नि समाधींत बसले. ‘अन्ते मतिः सा गतिः’—ज्या-प्रमाणें अतीं मति होअील त्याप्रमाणें गति मिळते या सिद्धांताची सर्व हिंदु-मात्राला जाणीव आहे. तेंच तत्वज्ञान बौद्ध पंथांतहि असल्यानें आपलें मरण-कालीन प्रयाण आत्मचितनांत व्हावें या अिच्छेनें त्या धर्मगुरूंनीं समाधींत प्रवेश केला आणि त्या स्थितींत दोन तासांनी देह विसर्जन केला. यांत रासायनिक परिणामानें आपल्या रासायसिक द्रव्यमिश्रणापासून सुटका करून घेअून स्वयं स्वतंत्रपणें तो मोकळा झाला, असें, जडवाद्यांचें मत स्वीकारल्यास, म्हणावें लागेल; पण तें तसें म्हणणें म्हणजे अर्थहीन शब्दांची ती पंक्तीच होअून बसेल. कार्य हें कारणापासून स्वतंत्रपणें अस्तित्वांत असुं शकत नाही. कार्यकारणांचे संबध अतुट असतात. हा जडसृष्टीतील नियम आहे; पण येथें रासायनिक संमिश्रित द्रव्यपरिणाम हा स्वतंत्रपणें रासायनिक परिणाम-कारणाला सोडून गेला असें म्हणण्याची आपत्ति येते नि तसें जडवादी

म्हणूं शकणार नाहीत. त्याला ही जाऊं अचिच्छुणारी नि गेलेली शक्ति जडद्रव्यात्मकतेहून सर्वस्वीं स्वतंत्र आहे हें मान्य करणें भागच पडेल.

आ—(२) बरेलीचे जवळ भैरवजी मंदिराचे महंत नि विख्यात योगिराज शंभुनाथ यांनीं स्वेच्छेनें जिवंत समाधि घेतली. हा जिवंत समाधि घेण्याचा समारंभ १९३४ च्या मे महिन्यांत मोठ्या प्रमाणांत झाला. त्यांचें वय त्या वेळीं १५० वर्षांचें होतें. समाधि अवस्थेंत देह न सोडतां देहासहच समाधि ध्यावयाची, अक विवर करून तेथें बसावयाचें नि समाधिस्थ व्हावयाचें. समाधिस्थ योग्याचे देहाला कोणताहि किंचित् सुद्धां आघात होणार नाही अशा प्रकारें त्या विवराचा वरचा भाग पक्का आच्छादून नि माचून घेतात आणि त्यावर समाधिमंदीर बांधतात. याला जिवंत समाधि घेणें म्हणतात. विचक्षण विचारकांनीं ही समाधि जडद्रव्याच्या रासायनिक परिणामांनीं घेतली किंवा जडदेहाचा अुपयोग करीत असलेल्या जीवशक्तीनें वा योगपटु मुक्तात्म्यानें घेतली याचा आपल्या बुद्धीकरवीं निर्वाळा घ्यावा.

अि—(३) पुणें येथें ता. १२-१-३४ या दिवशीं वीरशैव लिंगाय-तांच्या धर्मशाळेंत श्रीगुरु मुर्तिलद्वदेवरू विरक्त स्वामी महाराज नामक योगी महाराजांनीं समाधि घेतली आणि ता. २१-१-३४ या दिवशीं दुपारीं १२ वाजतां समाधि विसर्जन करून ते स्वामी योगसमाधींतून बाहेर आले. या मध्यंतरीच्या १२ ते २१ पर्यंतच्या काळांत स्वामी महाराज अका विवरांत बसून त्यांनीं तें विवर बंद करविलें होतें. याप्रमाणें १० दिवस निर्वात स्थलीं देह जिवंत राहावा कर्सा? ज्या मिश्रणावर आपलें अस्तित्व अवलंबून आहे त्या मिश्रणाची स्थिति बिघडवून तो रसायनिक परिणाम तें मिश्रण नष्ट करण्यासारखी परिस्थिति अुत्पन्न करील नि नष्ट झालेलें मिश्रण पुन्हां अुत्पन्न करून स्वतः त्यांतून अुदित होतील हें म्हणणें आणि पहिल्यानें बापाला जन्म देअून मग पुन्हां त्याचा मुलगा म्हणून अुत्पन्न झाल्याच्या मूर्खतेची कल्पित कथा हीं दोन्हीं सारखींच खरीं वा खोटीं म्हणावीं लागतील.

अी—(४) हें अुदाहरण महाराजा रणजितसिंहाचे वेळचें आहे. दक्षिणेंतून अक महान् योगी त्या वेळीं लाहोरला गेला होता. त्याची परीक्षा

करण्याचें महाराजा रणजितसिंहाचे मनांत आलें नि त्यांचे अिच्छेला योगी महाराजानें संमति दिली. योग्यानें समाधि लावली. नंतर त्या योग्याचा समाधिस्थितींतला देह पंजाबी पद्धतीनें बनविलेल्या अेका पेटींत घातला नि ती पेटी सर्व बाजूंनीं पूर्णतया बंद केली. त्या पेटीला अेक भलें मोठें कुलूप लावून त्यावर मुद्रा ठोकली. ती पेटी सरदार भोलासिंह भवानियावाले यांचे रावी नदीच्या तीरावरील असलेल्या बागेमधल्या बारद्वारींत ठेवली आणि त्या बारद्वारीला जाण्याचें असलेलें दार (अेकच असलेलें दार) पक्क्या विटांनीं माचून बंद केलें. त्यावर त्या बारद्वारीवरील छत नि विटांनीं बंद केलेलें द्वार यांवर पहारा करण्याकरितां आपले अत्यंत विश्वासू देहरक्षक नियुक्त केले. ४० वे दिवशीं तो समाधिस्थितींतला देह बाहेर काढावयाचा असें ठरलें होतें. जेव्हां अेकूणचाळीस दिवस झाले तेव्हां टॉड-राजपुतान्याचा प्रसिद्ध अितिहास लेखक-पोलिटिकल अेजंट, डॉ. मरे, मगग्रेग्यू नि अन्य प्रतिष्ठित लोक लाहोरला गेले. महाराजा रणजितसिंहानें आपल्या अेका विश्वासु मनुष्याहातीं योग्याचें सर्व वृत्त कळवून त्या जमीनींत पुरलेल्याला अमुक दिवशीं काढावयाचें आहे, तुम्ही डॉक्टर लोक नि अितर युरोपियन लोकांसह तें बघावयास याल तर फार चांगलें होअील- असें कळविलें होतें. त्याप्रमाणें ठरल्या दिवशीं कर्नल टॉड आपल्या मित्रगणांसह तेथें अुपस्थित झाले. राजा हीरासिंह नि अितर अन्यान्य शिष्ठगणांसह महाराजा रणजितसिंहहि अुपस्थित झाले. महाराजांनीं बंद केलेल्या वाड्याची किल्ली आणावयाला सांगून अुघडण्याची आज्ञा दिली. वाडा अुघडला. बंद केलेल्या द्वारापुढील विटांची भित पाहिली. ती पहिल्यासारखी होती. पुढें ती पाडून त्यांतून ती बंद केलेली नि कुलूप लावलेली पेटी बाहेर आणली गेली. त्यावरील मोहोर परीक्षून ती मग फोडली गेली. कुलूप अुघडलें, पेटी अुघडी केली. तेव्हां योगी महाराजांच्या शिष्यांनीं योग्याचे देहाला बाहेर काढून बारद्वारीचे समोर बसविला.

साधूचे अंगावर भगवीं वस्त्रें होतीं. तीं सर्व थैल्याप्रमाणें शिवून टाकून त्यांत साधूला बंद केलेला होता. तीं वस्त्रें फाडलीं नि काढून टाकलीं. कर्नल टॉडनें आपले डॉक्टराकरवीं त्या देहाची परीक्षा करविली. नाडी

सर्वस्वीं बंद होती. शरीरांत प्राणाच्या अस्तित्वाचें किंचित् सुद्धां चिन्ह नव्हतें. साधूच्या शिष्यांनीं साधूच्या डोक्यावर (ब्रम्हरंध्रावर) कानांत, नाकांत नि ओठावर तीं तीं देहछिद्रें बंद करण्यासाठीं कापूस नि मेणगोळ्यांत बदामाचें रोगण घालून मळून सिद्ध केलेले गोळे बसविलेले होते ते काढले. वरील-प्रमाणें अतीव प्रबंधांत बंद करून ठेवलेल्या देहांतील तो जडवाद्यांचा रासायनिक परिणाम मेला होता—नष्ट झाला होता. तेव्हां वास्तविक सर्व मिश्रण बिघडल्यामुळें नि सुयोग्य रसायनस्थिति न अरल्यानें नष्ट झालेला रासायनिक परिणाम पुन्हां जिवंत व्हावा हें अत्यंत अस्वाभाविक, अनैसर्गिक नि म्हणून अशक्य होतें. ही जीवशक्ति त्या जडवाद्यांचे म्हणण्याप्रमाणें जर खरोखरी रासायनिक परिणामच असता तर त्याची पुनरुत्थानाची आशा करणें सुद्धां वेडेपणाच ठरता—मग शक्यता कोठली ? पण रासायनिक परिणाम ही जडवादीकल्पित भंगड कल्पना होय—खरी वस्तुस्थिति नव्हे. साधूचे देहछिद्रावरील गोळे काढल्यावर पूर्वी डॉक्टरांनीं परीक्षून मृत स्थितींतल्या ठरविलेल्या देहांत पुनरुत्थानाच्या नियुक्त वेळीं योगी महाशयांचा आत्मा वा जीवशक्ति पुन्हां प्रकट होऊं लागली. साधूचे नेत्र अघडले गेले. त्यानें अुच्च स्वरानें ध्वनि करून जोरांत वायू आंत खेचला नि महान् कृष्णसर्पाप्रमाणें अेक भयंकर सुस्कारा टाकला. यानंतर साधूच्या देहांत सर्वत्र प्राणसंचार झाला. शिष्यानें आणून ठेवलेल्या गंगाजलानें त्यानें स्नान केलें. महाराजांनीं घ्यावयासाठीं आणलेलें दूध घेतले नि योगिराज पूर्ण सुस्थ झाले. त्यांना विचारतां ते म्हणाले कीं, अंग्रज लोकांना परीक्षा करावयाची असली तर करावी. अंक वर्षभर याप्रमाणें मी समाधींत राहून दाखवतो; पण त्याकरितां मला कलकत्ता नगर प्रदान करावें लागेल. अर्थात् अंग्लिश लोकांच्या गुरूनें त्यांना शिकवलेल्या विद्येंत घेतलेलें परत देण्याचा घडा शिकवलेला नव्हता. तेव्हां तें घडलें नाहीं हें निराळें सांगणें नकोच.

देहाचीं नाकतोंड आदिक सर्वद्वारें पूर्ण बंद करून कपड्याचे पिशवींत शिवला जातांनाच जड द्रव्याच्या रासायनिक परिणामानें राम म्हणावयास पाहिजे होता. सामान्य देहधाऱ्यांचे तसेंच झालें असतें. पुढें तो देह पेटींत बंद, ती पेटि चोहोंकडून छिद्रें बंद झालेली, चोहोंबाजूंनीं पक्क्या भिंती अस-

लेल्या नि वर गच्चीसारख्या बांधलेल्या घरांत ठेवली जाऊन त्या घराचें दारहि पक्क्या विटांचे भितींनीं बंद झालेलें, ४० दिवस या स्थितींत तो देह ठेवला गेला. अशा स्थितींत त्या रासायनिक परिणामाला आंतच मूठ-माती मिळून पुन्हां प्रकट होण्याचें सामर्थ्य स्वप्नांतहि दिसलें नसतें. पण ही वस्तुस्थिति घडून आली खरी; यें अद्यात्मशास्त्राच्या जीव वा आत्म-शक्तीचेंच अस्तित्व मानावें लागतें. त्यावांचून सुटकाच नाही.

अ—(५) लाहोरला १९३४ च्या अप्रीलचे पहिले आठवड्यांत अेक विलक्षण सामर्थ्याचे योगी आले होते. त्यांचें नांव योगी हीरानंद हें आहे. दिसण्यांत ३० वर्षांचे दिसत होते. त्या योग्याचा प्रयोग पाहण्यासाठीं अर्धा तास त्यांना पुरून ठेवलें होतें. हा प्रयोग करतेवेळीं लाहोरचे पृष्कळ प्रसिद्ध गृहस्थ अपस्थित होते. त्यांत पंजाबच्या गुप्त पोलिस खात्याचे मुख्याधिकारीहि अपस्थित होते. अर्ध्या तासानंतर त्यांना पुरलेल्या स्थितींतून अुकरून बाहेर काढलें. थोड्याच वेळांत पुन्हां भानावर येऊन अर्ध्या तासाच्या पुरून घेण्याच्या क्रियेचा त्यांचेवर कांहींहि परिणाम झालेला दिसला नाही. योगिराज म्हणाले कीं, योगी वाटेल तितक्या काळपर्यंत आपणाला पुरून घेऊन राहूं शकेल.

सहा अिच लांबीचे धार लावून तीक्ष्ण सुळे काढलेले खिळे ठोकलेल्या फळ्यावर ते निजले. पुढें त्यांचे छातीवर दगड ठेवून ते वरून मोठाले घण मारून फोडले आणि हें सर्व होत असतांना ते अगदीं निर्विकार स्थितींत निजले होते. शरीरांत तीक्ष्ण सुळे घुसूं न देतां वा त्यामुळें घावहि न होअूं देतां हा योगी पुरुष स्वस्थ निजलेला होता. रानांत वा अरण्यांत सिंह-व्याघ्रादि हिंस्र पशु समोर येतांच त्यांच्यापुढें गोगलगायीं वनतात. त्यांच्या अंगीं असलेल्या कांहीं शक्ति याप्रमाणें प्रकट झाल्या. त्यांनीं सांगितलें कीं, दगडांतून पाणी काढणारे वा नुसत्या स्पर्शानें प्रचंड वटवृक्ष जमिनीला लोळवणारे योगी पाहिलेले आहेत. त्यांचे गुरू ३०० वर्षांचे आहेत; ते श्रीगोदावरी तीरीं कोठेंतरी वास्तव्य करीत असतात. अितकीं वर्षे कसें जगतां येतें अशा प्रकारें विचारतां ते म्हणाले, “जे कालातीत आहेत त्यांचेवर कालाचा परिणाम काय म्हणून व्हावा ?”

हैं प्रचंड सामर्थ्य, हा कालातीत असण्याचा अनुभव नि तत्प्रतिपादक स्वानुभवी निश्चितीचे बोल जडद्रव्याचा रासायनिक परिणाम बापडा कसें काढू शकणार ? ही शक्ति त्या जगत्स्वामित्व गाजविणाऱ्या चिच्छक्तीच्या चिदशाचीच असूं शकणार !

अ—(६) समाधिस्थ होअून प्रेतवत् असलेल्या योग्याला दुसरा अेक सिद्ध विशिष्ट अवधीनंतर शुद्धीवर आणून पुन्हां समाधिस्थ स्थितींत जाअूं देतो. ' बंगाल लॅन्सर ' नामक पुस्तकांत लेखक मेजर यीटस् ब्राअून म्हणतात, " मी प्रेत (प्रेतासारख्या स्थितींत असलेला समाधिस्थ योगी) दोनदां अुठवलेलें पाहिलें आहे. प्रेत होअून पडणारा सिद्ध पहिल्यानें आपली सिद्धता करतो. कोठा स्वच्छ करून अुपवास करतो नि केवळ वायुभक्षणावर २४ तास राहतो. त्यानंतर तो समाधिस्थ होण्यापूर्वी खूप प्राणवायु भरून घेतो नि नंतर त्याला गुंगी येअूं लागते. ती येअूं लागली म्हणजे मुख्य रक्तवाहिन्या नियंत्रित करून समाधान पावते. त्याचे शिष्य त्याला पुन्हां पुरतात. पुन्हां सावध होण्याच्या वेळीं पूर्वी डॉक्टरांनीं त्याची परीक्षा केली नि तो मेल्याचें सांगितलें. त्याचे अंगांत चैतन्य किंचित् सुद्धां असल्याचें आढळून आलें नाहीं. पण ठरलेली वेळ येतांच प्रेतवत् झालेला सिद्ध जिवंत होतांना फार विलक्षण प्रकार घडतो. आधीं त्याचें शरीर सरळ नि ताठ होअूं लागतें. मिटलेले डोळे किंचित् किलकिले होतात नि तोंडांतून कर्कश शिळेसारखा कर्णभेदक ध्वनि निघूं लागतो नि तो योगी जिवंत होतो.

अे—(७) फ्रेंच विदुषी डेव्हिड नील बुद्धपंथ स्वीकारून योगिनी बनल्या आहेत. त्यांनीं तिबेटांत १४ वर्षे घालविलीं. त्यांनीं तिबेटांतील लामांच्या नि अितर योग्यांच्या अनेक अद्भुत गोष्टी पाहिल्या आहेत. त्यांत योगनिद्रेंत अन्नपाणी मुळींच न घेतां शेकडो मैलांचा प्रवास अत्यंत वेगानें करतांना त्यांनीं कांहीं योग्यांना पाहिलेले आहे. जें अंतर कापावयाला घोडेस्वाराला अेक महिना लागतो तेंच अंतर हे योगतंद्रींत थोड्या दिवसांत कापूं शकतात. त्यांपैकीं असाच अेकजण चालला असतां त्यांचे जवळून गेला. त्या वेळीं तो कसा दिसला याविषयीं त्या वर्णन देतात, " तो सिद्ध

आपल्या वेगांत असतां अगदीं आमच्या जवळ आला. त्याची मुद्रा अगदीं शांत दिसत होती. त्याचे विशाल नेत्र अगदीं अुघडे होते. तो धावत नव्हता-चालत होता. पण फार त्वरेनें चालत होता. जणूं काय त्याचे पाय जमिनीला लागत नव्हते. त्याची गति हालत्या लंबकाप्रमाणें प्रमाणबद्ध होती. आम्ही दोन मैलपर्यंत त्याचे बरोबर त्याचे मागेमागे गेलों. नंतर तो मार्ग सोडून बाजूची चढण चढूं लागला नि कडे मार्गें टाकीत तो डोंगरांत कोठल्या कोठें निघून गेला.”

अै—(८) डॉ. कॅनन नांवाचे अेक विद्वान् गृहस्थ अिंग्लंडमध्ये आहेत. M. A. M. D. नि F. R. C. S. आहेत. रॉयल मेडिको सायकॉलॉजिकल असोसिएशनचे (राजकीय वैद्यकी मानसशास्त्र मंडळाचे) सभासद, रॉयल सोसायटी ऑफ मेडिसिन (राजकीय औषध समिति)चे सहाय्यक (फेलो), वैद्यकीय नि शस्त्रवैद्यकीय महाविद्यालयाचे मानसशास्त्रीय औषधोपचारक म्हणून पदवीधर (डिप्लोमेट अिन् सायको-मेडिसिन ऑफ दि रॉयल कॉलेज ऑफ फिजीशियन्स् अँड सर्जनस्) आहेत. “प्रिन्सिपल्स ऑफ सायकिअॅट्रि ” नांवाच्या शिक्षणक्रमासाठीं निवडलेल्या प्रसिद्ध पुस्तकाचे लेखक आहेत. त्यांनीं अेक नुकतेच (अदृश्य शक्तिप्रभाव) ‘अिन्विहजिबल अिन्फ्लुअन्स’ नांवाचें पुस्तक लिहिलें आहे. त्यांत त्यांनीं हिंदुस्थानांतून तिबेटांत असा जो प्रवास केला त्या प्रवासांतील अनुभवलेल्या नि पाहिलेल्या गोष्टींचें नि घटनांचें वर्णन आहे. त्यांतील कांहीं प्रमुख नि मुख्य अशा दोन तीन गोष्टी येथें अुद्धृत करावयाच्या आहेत. त्या येणें प्रमाणें:--

(अ) ‘जस्टिस मॅककार्डी हे प्रवासांत असतां अेका परक्या देशांत (हिंदुस्थान वा तिबेट) अेका गृहस्थाशीं त्यांचें वांकडें आलें. तो गृहस्थ जारणमारणादिक विद्यांचा जाणता होता. तो रागावून मॅककार्डीला म्हणाला, “आजपासून ७ वर्षांनीं हें तुझें शरीर नष्ट होअील. माझ्या आज्ञेनें अेक जुनी बंदूक तुला अस्तित्वांतून नाहीसें करील आणि तूं लज्जा-स्पद मरणाचा वाटेकरी होशील. तुझा प्राण कोणीं घेतला हें जगाला ठाअूक असणार नाहीं; कारण तो मृत्यु तुझ्या हातानें घडणारा नसून अदृश्य

जगांतून माझा हात तुला ठार करणार आहे—याचा प्रत्यय तुला लवकरच येतील.” झणखी त्याचप्रमाणें घडलें. सात वर्षे झालीं आणि वर्तमानपत्रांतून जस्टिस मॅककार्डीनें आत्महत्या केली अशी बातमी प्रसिद्ध झाली. ही कांहीं आत्महत्या नव्हती—तो त्या जारणमारणी मनुष्याचा हात होता. त्यापूर्वी १४ दिवस या थोर गृहस्थाला रात्रीं २ वाजतां प्रत्येक दिवशीं दोन चमकते डोळे दिसत. मला याचा अर्थ कळला होता; पण त्या गृहस्थाच्या समाधानार्थ मी त्याला, “अंः, त्यांत काय आहे?” असें सांगून शांत करण्याचा प्रयत्न केला. माझे हें सांगणें चुकीचें होतें. त्या मांत्रिकाचे ते डोळे होते नि वेळ येतांच तो गृहस्थ त्यानें ठार केला. ग्रँड लामानें मला पूर्वीं असें होणार म्हणून सांगून तुम्हांस हवें असल्यास त्याचें मरण मी हवें तेवढें लांबवूं शकेन असें सांगितलें होतें; पण मला त्याचें विस्मरण झालें होतें.

(आ) डॉ. कॅननचा एक स्नेही प्रो. अेक्स (खरें नांव दिलें नाहीं.) हे एक योगी आहेत. रात्रीं शय्येवर आपला देह ठेवून ते देहाबाहेर दुसरीकडे जातात. त्यांचें वय १०० वर्षांहून अधिक असल्याचें ते योगी सांगत असून ते दिसण्यांत ४० वर्षे वयाचे दिसतात. ते नि डॉ कॅनन एक दिवस द्राक्षीच्या बागेत फिरावयास गेले. तेथें बागेच्या टोकाशीं एक मोठा जुनाट वृक्ष होता. तेथील घटनेचें वर्णन डॉ. कॅनन पुढीलप्रमाणें करतात:—बागेजवळ गेल्यावर त्या वृक्षापामून बरेच अंतरावर अुभे राहून ते योगी त्या वृक्षाला अुद्देशून म्हणाले, “तुझे आयुष्य चांगलें गेलें आहे. आयुष्याचे धक्के—चपेटे बरेच सोसलेस. तूं माझ्या आत्म्याला सुख दिलेंस आणि संरक्षिलेंस. आतां तुला हें जगत् सोडावयाचा समय आला आहे. आतां देह सोड नि पुन्हां जन्माला येऊ नकोस.” हें म्हणणें संपलें नाहीं तोंच तो वृक्ष तत्काळ वाळून गेला. मला त्याजवळ जाऊन परीक्षण्यास सांगितलें. कदाचित् ही दृष्टिबद्धता असेल असें वाटून त्या वाळत्या वृक्षाचीं छायाचित्रें घेतलीं. त्यांतहि त्याच वस्तुस्थितीचें प्रतिबिंब वटलें. आतां त्या स्थलावर एक गवताची काडी देखील अुभी नाहीं. रखरखित अुखरभूमि तेथें आहे.”

(अि) प्रति सात वर्षांनीं शुद्धीवर येऊन पुन्हां समाधीत जाणाऱ्या योग्याला डॉ. कॅनननें पाहिलें. त्याचें तें वर्णन पुढीलप्रमाणें देतात, “श्रेष्ठ

लामा आपल्या सिंहासनावर बसलेले होते. नंतर हातानें मशाली पेटवून घेतलेले पुष्कळ संन्यासी तेथें आले. ती जागा वाटोळी होती. ते सर्व वर्तुळाकार बसले नि तोंडानें मंत्र म्हणत होते. त्या लामानें प्रार्थना म्हटली. नि नंतर आठ जणांनीं एक दगडी पेटी आणली. त्यावरील झांकण बसवलेला दगड काढला गेला. त्यांत एक प्रेतासारखी आकृति मला दिसली. सुवर्णध्वजापासून खालीं जाऊन ती आकृति तपासण्याची आम्हाला अनुज्ञा मिळाली होती. त्याला नाडी नव्हती. हृदयाचें स्पंदनहि नव्हतें. तें शरीर पाषाणाप्रमाणें अगदीं थंडगार होतें. एक दिवसाच्या मृत मनुष्याप्रमाणें डोळे दिसत होते. मी नाकाशीं कांच धरली. हेतु हा कीं किंचित् जरी श्वास असला तरी कांचेवर श्वासांतली वाफ लागून श्वास असल्याचें कळेल; पण किंचित् सुद्धां ओलावा असल्याचें कांचेवर दिसलें नाहीं. तें शरीर अगदीं प्रेतच होतें असें वाटलें. त्याची समाधि अुतरली. त्यानें लामाला वंदना दिली नि पुन्हां समाधिस्थ होऊन त्या पेटींत जाऊन निजला.

(अ) डॉ. कॅनननीं आपल्या पुस्तकांत आपणाला अुत्क्रांतिशक्ति (पाण्यावर आदिक स्थलीं स्पर्श न करतां अुध्वंगामित्व प्राप्त होतें त्याला योगशास्त्रांत अुत्क्रांतिशक्ति असें म्हणतात.) कांहीं अंशानें प्राप्त झालेली आहे असें अुल्लेखलेलें आहे. एकदां एक वेळ त्यांचे योगी स्नेही पर्वतश्रेणींतून अनुल्लंघनीय अशा मार्गानें श्रेष्ठ लामाकडे जात असतां वाटेंत एक ३०० फूट लांबीचा पर्वतमार्ग लागला नि त्याचे खालीं एक नदी वाहत होती. नदीच्या पलीकडे साधारणतः ५० फुटांवर लामानें पाठविलेला मार्गदर्शक अुभा होता. ती नदी कशी पार लंघावी हें समजेना; पण लामाचे निरोप्यानें सूचना दिल्या. त्या अुत्क्रांतिशक्तीविषयीं सहसा कोणाचा विश्वास बसणें शक्य नाहीं. ती शक्ति योगी स्नेह्याच्या साह्यानें डॉ. कॅनननें स्वायत्त केली होती. डॉ. कॅनन सांगतात, “ थोड्याशा तासांच्या प्रयत्नानें आमचे देह हलके झाले नि आम्ही दोघेहि नदीवरून अधांतरीं चालूं लागलों आणि आम्हीं याप्रमाणें अधांतरीं चालून थोड्याच वेळांत पैलतीराला पोहचूं शकलों. ” *

* डॉ. कॅनननीं हें पुस्तक लिहिल्यावर असलें भोळेपणा वाढविणारें नि १७ वे शतकांतलें अज्ञान फैलावणारें पुस्तक लिहिल्यामुळें सरकारी शाळेच्या

बेल्जमच्या ब्रुसेल्स राजधानीमध्ये या विद्यांचा, अभ्यासकांना नि-
अिच्छुकांना शिक्षणक्रम देअून शिक्षण देणारे शिक्षक अेलमर जी. नोबेल्स
म्हणून गृहस्थ आहेत. त्यांनी 'सायकालाजी फाअुंडेशन सोसायटी' म्हणून
संस्था काढलेली आहे. त्या संस्थेच्या वतीने दिल्या जाणाऱ्या अभ्यासक्रमाचे
माहितीच्या 'कंप्लीट सिस्टिम ऑफ पर्सनल अिन्फ्ल्यूअन्स अँड हीलिंग'
नामक पुस्तकांत पुढची ऐक घटना दिलेली आहे.

“ मनाच्या सामर्थ्याने भौतिक शक्तीवर योगी विजय मिळवून पाश्चात्य
प्रायोगिक विज्ञानशास्त्रांनी शोधून काढलेल्या भौतिक जगाचे निसर्गनियम
लंगडे पाडतो. मी ते कसे होते याचा अलगडा करण्याचे भानगडीत न पडतां
घडलेली घटना केवळ पुढे ठेवीत आहे आणि ती पुष्कळांना बोधप्रद वाटेल.
दादी मिश्र नांवाचा ऐक ऐकान्तवासी साधु होता. त्याच्या ऐकान्तवासाच्या
गुहेपासून जवळांत जवळचें गांव १०० मैलांवर होते. त्याच्यांत फार
मोठाल्या शक्ति होत्या आणि शेकडो जण आपल्या संकटा-अडचणीतून
सुटण्याचा मार्ग विचारावयाला त्याचेकडे जात असत. ऐकदां ऐक युरोपियन
प्रवासी त्याची कीर्ति ऐकून आपल्या ऐका विशेष महत्वाच्या प्रश्नाचा
अलगडा करून घेण्याकरितां त्याचेकडे जाण्यास निघाला. पुष्कळ कष्टांनीं
नि दुर्गम मार्ग तुडवीत तो त्या तपस्याचे गुहेकडे गेला; पण हा अजाणता
युरोपियन गृहस्थ त्या गुहेचें द्वार ऐका मोठ्या प्रचंड शिळें बंद झालेलें

अध्यापकाचे जागेवरून त्यांना अधिकाऱ्यांनीं काढून टाकलें; पण पुढे अनेक
प्राध्यापकांनीं अर्ज करून कळविलें कीं, डॉ. कॅनननीं पुस्तकामधून ज्या गोष्टी
प्रतिपादल्या आहेत त्या नि तसल्याच गोष्टी सत्य आहेत असें आम्हालाहि प्रामा-
णिकपणें आणि अनुभवानें वाटतें. तेव्हां ज्या कारणाकरितां त्यांना काढलें त्याच
कारणाकरितां आम्हालाहि काढावें अथवा त्यांना पुन्हां कामावर घ्यावें. अर्थात्
अधिकाऱ्यांना अितक्या प्राध्यापकांना काढणें अिष्ट न वाटून त्यांनीं डॉ. कॅनन-
वरील दोष परत घेऊन त्यांना पुन्हां पूर्वपदावर नियुक्त केलें. यावरून त्यांचे
पुस्तकाला नि त्यांतील गोष्टींचे सत्यतेला विद्वानांचा किती नैतिक पाठिंबा आहे हें
स्पष्ट होईल.

पाहून आश्चर्यचकित झाला. ती शिळा वजनांनीं कित्येक टन भरेल अितकी मोठी होती. (२८ मणाचा अेक टन होतो.) वास्तविक त्या पर्वताकडे येतांना, पर्वताच्या समोरच्या बाजूनें त्या गुहेत जातांना, फिरून आंत शिरतांना नि बाहेर पडतांना त्या साधूला त्यांनीं पाहिलेलें होतें. गोंधळून जाऊन निराश नि थकलेला असा तो प्रवासी खडकाचे समोर त्या साधूची वाट पाहत निश्चय करून बसला. साधारणतः २० मिनिटांनीं धुकटशी आकृति त्याचे दृष्टीस पडली. ती आकृति त्या खडकाचे मध्यभागांतून बाहेर येत आहेसें वाटलें: हळू हळू त्या धुक्याचे आकृतीनें त्या साधूच्या देहाचा आकार धारण केलेला दिसूं लागला. नंतर तो साधु गंभीरपणें पावलें टाकीत त्या प्रवाशासमोर येऊन म्हणतो, 'बेटा ! मला काय विचारावयाला आला आहेस ?' अुत्तराकरतां वाटहि न पाहतां त्या योग्यानें त्या प्रवाशाला त्या गुहेत चलण्याविषयीं हातानें खूण करून सुचविलें. ज्या खडकामुळें गुहेत जाणें त्या प्रवाशाला कांहीं क्षणापूर्वीं अशक्यसें होऊन बसलें होतें तो खडक जादूप्रमाणें अेकाअेकीं नाहीसा झाला. आपल्या प्रश्नांचेंहि त्या प्रवाशाला भान होअीना अितका तो गोंधळून गेला होता. पण त्यामुळें अडचण पडली नाही. आंत गेल्यावर साधूनें आपलें आसन घेतलें नि प्रवाशाला बसावयास सांगून तो म्हणाला, 'बेटा ! बैस. तुझ्या मनांतला प्रश्न मला ठाअूक आहे. थांब मला मनोजगतांत (etherial plane) प्रवेश करूं दे. मग मी तुझें अुत्तर देअीन ' असें म्हणून त्यानें डोळे मिटले नि त्याचें शरीर क्षणाधांत निश्चेष्ट झालें. पूर्वीची धुकट आकृति त्याचे देहाबाहेर पडली नि तिनें शरीराभोंवतीं प्रत्येक प्रदाक्षिणेचे वेळीं वर्तुळ वाढवीत वाढवीत १३ प्रदक्षिणा घातल्या नि शेवटीं ती नाहीशी झाली. पुन्हां परत येअीपर्यंत किती तरी काळ लोटला असें त्या प्रवाशास वाटलें. ती आकृति परत आल्यावर पूर्वीप्रमाणें या वेळीं प्रदक्षिणा संकुचित करीत करीत घातल्या नि ती आपल्या देहांत शिरली. हळू हळू निश्चेतन झालेली त्या योग्याची मुद्रा सजीवतेचीं चिन्हें धारण करूं लागली. डोळे अुघडले नि अगदीं गंभीर नि मृदु स्वरांत जें कांहीं मार्गसूचन त्या प्रवाशाला पाहिजे होतें तें त्या योग्यानें दिलें. हें सर्व होत असतां त्या गुहेत मंद पण सुंदर प्रकाश पसरलेला होता आणि अवर्णनीय सुगंध दरवळलेला होता. "

याच पुस्तकांत मार्गे अके स्थलीं फ्रेंच डॉक्टराच्या प्रयोगांत शरीरांतून जीव जातेवेळीं धुकट आकृति बाहेर पडते हें दिसून आल्याचें वाचकांना आठवत असेलच. वेदान्तशास्त्रांत सांगितलेला लिंग वा सूक्ष्म देह तो हाच. हाच जडदेहांत प्रवेश करतो नि जन्म घेतो. योगी याच देहानें स्वेच्छेनुसार शरीरांतून जा-ये करूं शकतात नि तीच घटना वरील गोष्टींत घडलेली आहे.

आणखी एक प्रत्यक्ष घडलेली गोष्ट

(ले. ना. का. सोमण पेन्शनर हे. मा., अकोलखेड.)

ओ—(९) अकोलखेड येथील पुरुषोत्तम नरहर अर्थात् आप्पा भटजी, वय ३०-३२, हे येथून जवळ असलेल्या अकोली जहागीर येथील आपल्या मित्राला निरोप देण्याकरितां पौष वद्य पक्षांत दुपारीं १२ वाजतां पणज रस्त्यानें गेले. अर्ध्या वाटेवरून परत येत असतां एक जटाधारी भव्य तेजःपुंज सत्पुरुष अंगांत पांढरी स्वच्छ कफनी, हातांत कमंडलू, पायांत खडावा, दाढी पांढरी पण जरा सोनेरी, पिंगट रंगाचा असा दिसला. त्याला नमस्कार केल्यावर तो अुद्गारला, 'तुम्हाला मृत्यु-गंडांतर आहे. तीन महिन्यांत मराल.' यामुळें भिअून ते गृहस्थ हातीं पायीं पडूं लागले. ते त्याची जन्मवेळ नि मृत्युयोग अित्यादि सांगूं लागले. चैत्र कृ. १३ मृत्युयोग हें अेकून जास्तच भिअून आम्हाला अुपाय सांगा म्हणूं लागले नि जवळचा कमरेचा एक रुपया काढून कमंडलूंत टाकला. त्यामुळें ते साधू संतापले, रागावून बोळूं लागले. कमंडलूंतला रुपया काढून फेकून दिला नि जाअूं लागले. हेहि मागून जाअूं लागले. "मत आना. जलके खाक हो जाओगे" असें म्हणाले, तरीहि अुपाय सांगावा म्हणून—'मरणांतून वाचवा' अशी विनंति करीत ते मागून जाअूं लागले. तोंच ते म्हणाले, 'कोओभी साधू तुमको मिलेगे, मत आना, जाव' असें म्हणाले नि थोडेंच अंतरावर गुप्त झाले. समोर चालत असतां त्यांचे पाय जमिनीला लागत नव्हते. मूर्ति पुढें मार्गे चालत होती. रुपया तेथें शोधला. तो सांपडला नाही.

घरीं आल्यावर लागलीच हा वृत्तान्त वडिलांना नि अितरांना सांगितला. मृत्युयोग तीन महिन्यांनीं ह्यणजे चैत्र कृ. १३ चा सांगितला यामुळे चैन पडेना, अन्न धकेना, संतपुरुष कोण पाहावा, पत्रिका पाहिली तो योग असलेला दिसला. पहाडांत कोणी साधु पाहिले, अकोल्यास राजेश्वराचे देवळाजवळील ज्योतिष्यास पत्रिका दाखविली तो खडतर योग म्हणून समजले. ध्रुव चांदणी दिसेना. कानांत बोटें घातलीं पण् ण् वा गुं. असा शब्द ऐकू येअीना. ते घाबरून गेले. काशीस जाअून विश्वेश्वराच्या मंदिरांत पडून राहावें असा विचार आला; पण साधुसंतांची भेट या शब्दाची तळमळ लागली.

नंतर ते सुनगांव ता. जळगांव येथें मामाकडे गेले. ते ज्योतिषी आहेत. त्यांना सर्व वृत्तान्त सांगितला, पत्रिका पाहिली, तसा योग आहे असें म्हणाले. मग त्यांनीं समीपच्या पळशी येथील बाबाजी महाराज या साधुपुरुषांचें दर्शन करण्यास सांगितलें. त्यांना या साधुमहाराजांचा अनुभव आलेला होता; पण त्यांनीं बाबाजी महाराजांना कधीं पाहिलें नव्हतें. घरीं परत आल्यावर चैत्र व. १२ चे दिवशीं एक सत्पुरुष स्वप्नांत येअून 'आ जाव' अितकें म्हटल्याचा भास झाला. दुसरे दिवशीं पळशीजवळ बोडखे या गांवीं त्यांचा मावस भाअु राहतो त्याला घेअून पळशीस बुवांचे मठांत आले. या दिवशीं अंग भारी पडलें होतें. बाबाजी महाराजांचे दर्शन घेअून त्यांना सर्व वृत्त सांगितलें. त्यांनीं धुनीतील विभूति सर्व अंगास लावली नि दुसरे दिवशीं येण्यास सांगितलें. श्री बाबाजी महाराज जटाधारी असून अगदीं कृश नि शुष्क झालेले आहेत. पहांटेस ४ वाजतां अुठून स्नान केलें नि मठाला लागून श्री शंकराचें मंदीर आहे त्यांचे दर्शन घेअून मठापुढील बागेतील दोन झाडे ध्यानस्थ बसण्याचीं आहेत, त्या झाडाखालीं ध्यानस्थ बसतात. त्यानंतर तेथून आठचे पुढें अुठून धुनीपुढील ओट्यावर बसतात, सर्वांशीं बोलतात, भूतबाधा, रोगबाधा यांवर अंगारा देतात.

दुसरे दिवशीं हे तेथें गेल्यावर घरापासूनच त्यांचें अंग जड वाटूं लागलें होतें. महाराजांनीं सर्व अंगास विभूति लावून दिली नि अुद्यां

अमावस्येला १२ वाजेपासून ३ वाजेपावेतो या शंकराचे देवळांतून हळू नका, कशीहि स्थिति प्राप्त झाली तरी भिअूं नका, अभिषेक टाकूं नका असें सांगितलें. मग अमावस्येच्या दिवशीं ४ ब्राम्हण सांगून पूजेची सर्व सिद्धता करून दहा वाजतां देवळांत गेले. ११-११॥ चे सुमारास यांनीं हातांत अभिषेकपात्र धरून ब्राम्हणांसह रुद्राभिषेकाला आरंभ केला. त्या दिवशीं त्यांचे वडील तेथेंच आले होते. बाहेर सोमवार सोमवती म्हणून नवसाच्या दर्शनाच्या गाड्या अुतरल्या होत्या. स्वयंपाक चालूं होता.

सुमारें १२ चे सुमारास आप्पा भटजीस घेरी येअून अभिषेकपात्र खालीं पडलें नि ते आडवे झाले. लागलीच दुसऱ्या भटजीनें तें अभिषेकपात्र त्यांच्या हातांत देअून तो त्यांचा हात आपल्या हातांत धरला नि अभिषेक चालूं ठेवला. महाराज दाराबाहेर झाडाखालीं ध्यानस्थ बसले होते. बाहेर मंडळींत देवळामध्यें भटजीस झीट येअून ते पडले. याविषयीं कुलकुल चालूं झाली. वडिलांना वाभीट वाटलें. बाहेर लोक शोक मानूं लागले. स्वयंपाक बंद झाले. तामगांवचा वैद्य (डॉक्टर सदृश) होता. त्यानें नाडी पाहिली ती बंद झाली आहे असें गांगितलें. अशा निश्चेष्ट स्थितींत ते पडले होते. या अवस्थेंत काळ पुरुष आपणांस दोरा बांधून वर वर नेत आहेत असा प्रकार दिसे पण बोलतां येत नव्हतें. बरेच वर वर नेल्यावर त्यांना तीन सत्पुरुष दिसले. त्यांतून एक तीन महिन्यापूर्वीं भेटलेले एक, दुसरे मठांतील बाबाजी महाराज नि तिसरे एक कोणी अज्ञात पुरुष होते. बाबाजी महाराजांनीं त्या काळपुरुषाबरोबर बोलणें करून त्यांना जावयास सांगितलें. ते निघून गेले. दोर सोडले गेले नि त्या अवस्थेंत तोंडाला हात लावला. तोंच निश्चेष्ट देहाचे तोंडांतून किकाळी निघाली. ते भटजी सावध होअन झटक्यासरशीं अुठून बाबाजीच्या धुणीजवळ येअून पडले. बाबाजी नुकतेच ध्यान आटोपून मठांत ओट्यावर येअून बसले होते. भटजीच्या अंगाला दोऱ्याचे वळ होते. बाबाजींनीं विभूति लावली नि काय काय दिसलें तें विचारलें. तेव्हां वरप्रमाणें वृत्तान्त सर्वासमक्ष सांगितला. संध्याकाळीं थोडा स्वस्थपणा वाटूं लागला. दुसरें दिवशीं नित्याप्रमाणें वरें वाटूं लागलें. श्री बाबाजी महाराजांची तेव्हांपासून यात्रेंत आलेल्या मंडळीमध्ये हें वृत्त फैला-

वून विशेष प्रसिद्धी झाली नि त्या वेळेपासून त्या शंकरपिडीला नि मठाला प्रकटेश्वर हें नांव प्राप्त झालें.

औ—(१०) बंगालमध्ये पटीराम या गांवीं हिरालाल नांवाचा अेक मनुष्य राहत होता. त्याला मंत्रविद्येचा नाद होता. आसाम सीमेंत कामरूप कामाक्षा नांवाचें देवस्थान आहे. तेथें फार प्रचंड सामर्थ्याचे मांत्रिक राहत असतात. तें स्थान त्या विद्येचें माहेरघर समजलें जातें. हिरालाल हा तेथें मंत्रविद्या शिकावयाला गेला होता. तेथून शिकून परत आल्यावर आपले अंगीं आलेल्या मंत्रसामर्थ्याचा प्रभाव आपले ग्रामबंधूंना दाखवावा या हेतूनें त्यानें ग्रामस्थांना अेकदां विचारलें, “सांगा मी कोणतें रूप घेअूं ! मी रूपांतराची विद्या शिकून आलों आहे. वाघ, हत्ती, मगर, माशी, तुम्हीं सांगाल तें रूप घेअीन !” असें तो म्हणाला. तेव्हां सर्वांनीं ‘सुसरीचें रूप घे’ म्हणून सांगितलें.

‘अच्छा’ ! असें उत्तर देअून त्यानें सिद्धता केली. सिद्ध केलेले दोन पाण्याचे लोटे पुढें करून म्हणाला, “या पहिल्या लोट्यांतील पाणी माझेवर ओता. तें पाणी पडल्याबरोबर माझे रूप पालटेल. मी सुसर होअीन. नंतर दुसऱ्या लोट्यांतील पाणी माझेवर टाका म्हणजे पूर्ववत् माझे रूप मला प्राप्त होअील.” त्याप्रमाणें पहिल्या लोट्यांतील पाणी त्यावर टाकतांच तो हिरालाल सुसर झाला. सुसरीचें रूप पाहून लोक घाबरले आणि दुसऱ्या भांड्यांतील पाणी घालावयाचें विसरून भयानें पळाले. अत्रेयी नदी जवळच होती. त्यांत हिरालालच्या सुसररूपानें प्रवेश केला आणि तो नदींतूनच यालुरघाटला पोहोंचला.

तेथें त्या सुसरीला पाहण्यास शेकडो लोक जमतात. ‘हिरालाल’ हाक मारताच ती सुसर असळून वर येते. आणि ३-४ फुट पाण्याच्या पृष्ट-भागावर असळी घेते. हिरालालचे नातलग पुन्हां पूर्वरूप प्राप्त करून देण्यासाठीं कामाक्षाला पोहोंचले नि त्याचे मांत्रिक गुरूची नि भैरवीची फार काकुळतीनें विनंति केली. हिरालाल ज्या नदींत होता त्या नदीजवळ हिरालालचें पूर्वरूप झालेलें बघावयास मिळावें म्हणून लोक रात्रंदिवस तेथें

बसलेले असत. सर्व लोक हिरालालचे पूर्वरूप देण्यास येणारे त्या मांत्रिक भैरवीची नि त्याचे गुरूची मोठ्या अत्सुकतेने वाट पाहत होते. पुढें मगर झालेल्या हिरालालचें मगरमास्याच्या रूपांत रूपांतर झालें. नातेवाअिकांनीं अती आग्रह केल्यावर गुरूंनीं समाधि लावून बघितलें नि सांगितलें “ हिरालालनें मगररूप धारण केल्यावर अभक्ष्य भक्षण केलें आहे. आतां त्याला पुन्हां पूर्वरूपांत आणणें माझ्या शक्तीच्या बाहेर आहे. ” तेव्हां हिरालालचे नातेवाअिकांनीं रडून रडून आकांत केला नि त्याला पुन्हां पूर्वरूपांत आणल्यावांचून आम्ही आपले पाय सोडणार नाहीं म्हणून म्हणाले. तेव्हां गुरूंना दया येऊन म्हणाले, “हिरालाल त्या नदींतून गंगानदींत प्रवेश करील तेव्हां तो पावन होऊन आपल्या पूर्वरूपांत येतील. ” या नगरांतील बरेच वजनदार लोक नि विशेषतः डॉ. ऐस्. ऐन्. सिंह हे या माशाचा अभ्यास करीत राहून त्याच्या प्रत्येक हालचालीवर त्यांचें लक्ष्य होतें. त्याचा आकार गंगेच्या वाहनाप्रमाणें अर्थात् मगरमाशाप्रमाणें होता. या माशाचीं तेथें अनेक छायाचित्रें घेण्याचा प्रयत्न केला गेला पण तीं कोणालाहि घेतां आलीं नाहींत. पुढें कांहीं दिवसांनीं तो मासा पटनीताला नांवाच्या नगराजवळ नदींत दिसला; पण त्यानंतर जितेनराम नांवाच्या अफू विकणाऱ्यानें दुष्टपणा करून त्या माशाला गोळी घालून ठार केलें. त्याचा मृतदेह अचलण्यास ६० लोक लागले. त्याची लांबी २० फूट होती नि वजन ३० मण होतें. शरीरावर लोकांनीं मारलेल्या पुष्कळ गोळ्यांच्या खुणा होत्या. त्याचा देह मगर नव्हता हें निश्चित. ही गोष्ट १९३६ या वर्षांत घडली.

अं—(११) हंगेरीमधील ल्याजरा पाँप नांवाचा मनुष्य अक अद्वितीय असा आश्चर्यकारी माध्यम आहे. माध्यम म्हणजे ज्याचे द्वारा सूक्ष्म देहधारी वा अशरीरी जीवात्मे या भौतिक जगांत अनेक कृत्ये वा चमत्कार करून दाखवितात असा जो तो माध्यम. अगदीं कुलपें लावून नि चारी बाजूला पहारे बसविलेल्या खोलींत तो पशू, किडे, अन्न, (शिजविलेले नाना खाद्य-पेय पदार्थ) छायाचित्रें वा अितर अनेक वस्तू आणून दाखवितो आणि सध्यां या सर्व वस्तु आध्यात्मिक परिशोधन मंडळाच्या संग्रहालयांत (museum of metaphysical research) बुडापेस्टमध्ये—हंगेरीच्या राजधानींत—राखून ठेवलेल्या आहेत.

ल्याजरा पाँप हा तेथें जिवंत प्राणी अज्ञात प्रकारानें आणूं शकतो. जीवात्मविद्याशास्त्रांत (स्परिच्युआलिझम) ही शक्ति फार दुर्मिळपणें प्रकट झालेली दिसते. ऐकदा अशाच परीक्षकांच्या बैठकींत तो तंद्रींत गेला आणि त्या अर्धनिद्रित स्थितींत असतां पूर्वीं सर्वांनीं तपासलेल्या, रिकाम्या, त्या सर्वांनीं पुढें केलेल्या एका पांढऱ्या पेटींत तीन सरडे त्याचे द्वारा आणले गेले. पुढें एका प्रसंगीं त्याला आणावयाला सांगितलेले प्राणी दुर्मिळ असावे अशासाठीं जपानी पांढरे अुंदीर आणावयास सांगितले. त्या माध्यमाचें तोंड, हात, पाय सर्वांनीं दाबून घट्ट धरले. आश्चर्य कीं अंगांत आलेल्या 'रबी आयझ्याकनें' दोन पांढरे अुंदीर चटदिशीं तेथें उपस्थित केले. ते अुंदीर बुडापेस्टच्या प्राणीसंग्रहालयांत ठेवलेले आहेत. धान्याचा वर्षाव छतांतून करणें, लसूण आणून त्याचा पसरलेला दुर्गंध बदलीत अज्ञात अशा सुगंधानें तेथील वातावरण भरून काढणें अित्यादि अनेक चमत्कार केले जातात. त्या बैठकींत रसायनशाळेंत भौतिक विज्ञानशास्त्र्यांच्या तीव्र नि तीक्ष्ण अशा भेदक दृष्टीपुढें आणि सर्व बाजूनें कांहींहि हस्तचापल्य करतां येअूं नये अशी सावधानता घेअूनहि त्याच्या शक्तिप्रकटनाचें कार्य घडत असतें.

अः—(१२) जोन्स राड्रीगज नांवाचा पोर्तुगीज नि परिशोधक आपले अनुभवांत लिहितो, "युरोपमधून हिंदुस्थानांत जादुगिरी नि यौगिकशक्ति अनुभवासाठीं गेलेल्या पुष्कळ चतुर युरोपियनांना बहुधा ढोंगी लोक भेटतात नि फसवतात. हजारांत ऐखादाच खरा मनुष्य असतो; पण जे आहेत ते खरोखरच विलक्षण शक्तीचे अद्वितीय लोक आहेत हें मान्य करणें भाग आहे. मी तसल्या खऱ्या योग्यांना हिमालयांत अगदीं पूर्ण नग्न स्थितींतहि हिमवर्षाव चालूं असतां नि भोंवतालीं दाट हिमाचे (बर्फाचे) थर जमले असतां तशा स्थितींत कांहींहि बाधा होत नसलेल्या अवस्थेंत पाहिलेले आहे; कारण त्यांचीं मनें अतींद्रिय अनुभवांत ह्यणजे दैवी गीतश्रवणांत व अनंताच्या ध्यानांत मग्न झालेलीं असतात. ते प्राणायामाच्या योगानें शरीरें अुष्ण, तेजस्वी, तरुण आणि बलवान् अशीं राखूं शकतात. अर्थात् यासाठीं त्यांना वर्षानुवर्षे खटपटावें लागतें. योग ह्यणजे शारीरिक लाघव वा युक्ति नव्हे. तें ऐक मानसिक तत्वज्ञान नि विशेष जीवनदशा आहे. मी ऐक योगी

हिमालयांत पाहिला. त्याचे जवळून खेटून मांठाले वाघ जातात, पायातळीं प्रचंड सर्प अिकडे तिकडे फिरत असतात; पण त्याला त्यांचेपासून कांहीहि अपाय होअूं शकत नाहीं. त्याला भीति स्पर्श करूं शकत नाहीं. तो अगदीं तरुण आहे. कारण तो ह्यणतो समाधींतच खरी विश्रांति नि पुनर्जीवनीकरण साध्य आहे. स्वप्नांत वा झोपेंत पुष्कळ वेळां नि प्रकारें मनुष्य हालचाल करतो. खरी विश्रांति मिळत नाहीं. मृतवत् निश्चल देहस्थिति ठेवून मन समाधिस्थ झालें ह्यणजे खरें तेज, ओज नि विश्रांति मिळते. त्याचें वय १५० वर्षांचें आहे. कांहींचीं वयें तर विश्वास ठेवण्यास कठिण अितकीं अधिक असल्याचें सांगतात आणि सरते पदीं मी तरी त्यांवर अविश्वास करूं शकत नाहीं. या गृहस्थांनीं योग्यांचे पुष्कळ चमत्कार वर्णन केले आहेत; पण स्थलाभावामुळे येथें दिले नाहीत.

क—(१३) डॉ. मॅक आयव्हर टिंडाल हा नअू वेळां मेलेला ठरूनहि जिवंत असलेला ९२ वर्षांचा तरुण आहे. त्याचे डोक्याचे सर्व केस पांढरे झाले आहेत. अमेरिकेंतील ऐक महान् अध्यात्मशास्त्री ह्यणून लोक त्याला ओळखतात. त्यानें स्थायीरूपानें तरुण राहण्याची सिद्धि प्राप्त करून घेतली आहे. त्याच्या नसांनसांतून तारुण्याचें रक्त रसरसत आहे. तो मनुष्याचे मनांतील विचार काय चालूं आहेत हें ओळखूं शकतो. चोर, खुनी, लुटारू, यांचेकडून सत्य काय आहे हें त्याला काढून घेतां येतें. फांसावर लटकलेल्या लोकांना त्यानें फांसावरून सोडविलें आहे. तो अनेक दिवस समाधि लावून बसतो आणि समाधीच्या स्थितींत असतांना अनेक वेळां त्याचें हृदय बंद पडतें. नअू वेळां तो मेल्याचें ठरूनहि पुन्हां जिवंत तो जिवंतच राहिला !

त्याचे शरीराचें तेज अपूर्व आहे. त्याच्याकडे पाहून कोणीहि मनुष्य आकर्षित झाल्याविना राहत नाहीं. त्याची संभाषण पद्धति मोहक आहे. सुंदर स्त्रिया त्याच्या रूपाला भाळून त्याचेशीं लगट करूं धावतात. पण तो शुकाचार्यासारखा अढळ राहिला आहे. तो बालब्रह्मचारी आहे. त्यानें आत्म्याची अनंत शक्ति प्राप्त करून घेण्यासाठीं आजन्म ब्रह्मचर्यपालनाची प्रतिज्ञा केली आहे नि त्याला मोहाचे अनेक प्रसंग आले तरी ती त्यानें टिकवून धरली आहे.

जडवादी अमेरिकन लोकांना त्याचा अेक संदेश आहे आणि तो म्हणजे 'कायेन मनसा वाचा' ब्रम्हचर्य पाळा म्हणजे अिच्छित वस्तूची प्राप्ति तुम्हाला सहज होतील. विलासप्रिय अमेरिकन लोकांना हा अपदेश नवीन आहे. ब्रम्हचर्याचा नि आत्मशक्तीचा काय संबंध आहे हेच त्यांचे ध्यानीं येत नाहीं. डॉ. टिंडाल हा कित्येक दिवस समाधि लावून बसतो. कांहीं दिवसांनीं त्याची नाडीहि बंद होते. निष्णात डॉक्टर तो मेला असें मत देतात. त्याचें शरीर प्रेतवत् भासतें. त्याच्या मृत्यूविषयीं कोणालाच शंका राहत नाहीं. त्याला मृत पेटिकेंत (coffin) घालण्यांत येतें. अितक्यांत त्या पेटिंतून आवाज येतो नि सर्व जण आश्चर्यानें पाहतात तो डॉ. टिंडाल आळस देत अुठून बसतो आणि जमलेल्यांना आशीर्वाद देत निघून जातो. या गृहस्थाची ही अद्भूत शक्ति पाहून अध्यात्मविद्या झूट मानणारेहि श्रद्धावान् बनले आहेत. फिलाडेल्फिया नगराध्यक्ष (Mayer) नास्तिक होता. तो अीश्वराचें अस्तित्व मानीत नव्हता. डॉ. टिंडालला हे समजलें. तो त्याचेकडे गेला आणि आत्मविद्येचा परिचय देण्याचे अुद्देशानें त्याला म्हणाला, "आपण वाटेल ती वस्तु मनांत धरा". आणि डॉ. टिंडालचें शरीर हालूं लागले. त्याचे मुद्रेवर अपूर्व तेज चमकूं लागलें. तो त्या खोलींत पुढें पुढें जाअूं लागला नि तेथें पडलेल्या तक्चांतूनच अेक पिवळ्या रंगाचा तक्या अुचलून त्यानें त्या नगराध्यक्षाचे हातीं दिला. तो पाहतांच त्याला आश्चर्य वाटलें. कारण तोच त्यानें मनांत धरला होता. तरी आणखी अेकदा प्रतीति पहावी म्हणून नगराध्यक्ष म्हणाला, 'डॉक्टर' सांगा पाहूं माझ्या खिशांत वस्तु काय आहे ती? पुन्हां त्याचें सर्व शरीर हालूं लागलें आणि म्हणाला, 'वाजवायची शिटी'. नगराध्यक्ष श्रद्धालु बनला हे सांगणें नकोच.

गोथनबर्ग येथें त्यानें अेक अद्भूत नि अशक्य कार्य करून दाखविलें. त्याचे डोळे बांधण्यांत आले आणि अेक मस्त घोडा त्याला देण्यांत आला. त्या घोड्यावर बसून नगरभर जोरानें पळवून अेका खाणावळीचे नोंदवही-मधून नगरांतल्या पोलीस कमिश्नरनें मनांत धरलेल्या माणसाचें नांव काढून देण्याचें काम त्याला सांगण्यांत आलें.

डोळ्यांना फडकें बांधून तो निघाला. नगरांतील दाट वस्तींतून त्यानें घोडा भरधाव सोडला. अेखाद्या निष्णात घोडेस्वारानें घोड्यावर रपेट करावी त्याप्रमाणें त्यानें मोठ्या कुशलतेनें घोडा फिरविला आणि कुणालाहि दुखापत न करतां वा अेखादाहि अपघात न होअूं देतां त्यानें त्या भोजनालयासमोर घोडा अुभा केला. तो आंत गेला आणि टेवलाच्या खणांतून नोंदवही काढून पो. कमिश्नरनें मनांत धरलेलें नांव काढून दाखविलें. अितकें झाल्यावर तो लागलाच बेशुद्ध झाला आणि नअू दिवसपर्यंत समाधिस्थ राहिला.

चोर पकडलाः—अेकदां अेक मनुष्यानें आपल्या सोबत्याच्या साह्यानें हजारो डॉलर चोरले आणि ते अेका सुरक्षित स्थलीं पुरून ठेवले. या दोघां चोरांना पोलिसांनीं पकडलें; पण अेकहि स्वीकृति देअीना नि पैसे कोठें ठेवले हें सांगेना. तेव्हां टिंडालसमोर त्यांपैकीं अेकाला आणण्यांत आलें. डॉ. टिंडालनें त्याला अर्धवट बेशुद्ध स्थितींत आणलें आणि अेका डिटेक्टिव्हला त्याचेजवळ अुभें करण्यांत आलें. या अर्धवट शुद्धीत त्या चोराला तो गुप्त हेर (डिटेक्टिव्ह) हाच आपला मित्र आहे असें वाटूं लागलें. त्या हेरानें विचारलें, ' काय गड्या ! आपण ते चोरलेले पैसे कोठें ठेवले आहेत बरें ? ' यावर त्या चोरानें अुत्तर दिलें, ' अरे गड्या ! येवढेहि विसरलास ? तूं चोरीच्या व्यवसायाला अगदींच अयोग्य दिसतोस. अरे ! लासअंजेलिसमधील 'गोल्ड गेट हेअर कटिंग सलून'च्या मागच्या बाजूला आपण ते पुरले नाहींत काय, यावर पोलिसानें शोध केल्यावर त्या स्थलीं ते पैसे ठेवल्याचें त्यांना आढळून आलें.

रिओव्हिस्टामध्ये अेका चौकीदाराची हत्या केल्याबद्दल अेका मनुष्याला फांशीची शिक्षा झाली होती. हा माणूस आपण निर्दोषी आहे असें म्हणें पण त्याला पुरावा मात्र देतां येत नव्हता. त्याला डॉ. टिंडालसमोर आणण्यांत आलें. नित्याप्रमाणें त्यानें त्याला अर्धसंज्ञ (बेशुद्ध) स्थितींत आणलें. नंतर विचारलें असतां तो बोलला, " चौकीदाराची हत्या झाली त्या दिवशीं मी सॅन्फ्रॅन्सिस्कोच्या भोजनालयांत होतो. अर्थात् भोजनालयाचे धन्याकडून नोंद-

वही मागविण्यांत आली. त्याचें वक्तव्य नि नोंदवहीमधील नोंद यामुळें तो आरोपी निर्दोषी ठरला.

डॉ. टिंडाल ह्मणतो, 'अनेक वेळां मी माझे शरीर पृथ्वीवर सोडून सूक्ष्म रूपानें आकाशाच्या अनंततेतून फिरून येतो. त्या वेळीं जें सुख मी अनुभवतो तें अवर्णनीय आहे.

ख—(१४) योगिराज आचार्यसम्राट जगद्गुरु योगींद्रचूडामणि नामक एक साधुमहाराज एका मोठ्या समारंभाचे वेळीं मारवाडमधील विशालपूर नामक खेड्यांत उपस्थित होते. तो समारंभ अुन्हाळ्यांत होता. तेथें पाण्याचें दुर्भिक्ष्य होतें. महाराज आल्यावर त्यांना ही चिंता निवेदन केली. महाराजांनीं निश्चित व्हावयाला सांगितलें. त्या समारंभाचा अनपेक्षितपणें अतोनात गर्दी लोटली. समारंभाचे दिवशीं शिजवलेलें अन्न त्या समारंभार्थ अनपेक्षितपणें लोटलेल्या जनसंमर्दाला पुरें पडणें शक्य दिसेना; पण महाराज समारंभस्थलीं वसल्यावर पाण्याचें दुर्भिक्ष्य जाणवले नाहींच—अुलट विपुल पाणी सर्वांना मिळालें—पण अपुरें अन्नहि कितीतरी पटीनें वाढलेल्या जनसंमर्दाला पुरेनहि खूप अुरलें. तेव्हां हा अन्नपाण्याचा अपुरा पुरवठा अतुट ठरला. हें महाराजांच्या प्रभावानें घडून आलें आहे याविषयीं कोणालाहि शंका अुरली नाहीं. अेरव्हीं कोणत्याहि अुपायांनीं अन्नपाणी पुरवणें अशक्य होतें हें सर्वांना ठाअुक होतें.

ग—(१५) 'दी ट्रेटियेथ सेंचरी' मासिकाच्या सेप्टेंबरच्या अंकांत निकोलस रोरिच यांनीं गार्कीविषयीं (मॅक्सिम गार्की, एक विख्यात रशियन नास्तिक) कांहीं आठवणी लिहिल्या. पुढील अुतारा त्यांत आहे. "अेकदां आम्ही कांहीं मित्रमंडळी जमून गप्पा चालूं झाल्या. विषय 'आध्यात्मिक शक्ति नि हिंदुस्थानांतील योगी' असा निघाला होता. त्या विवादांत गार्कीनें बराच वेळ मुग्धता स्वीकारली होती. ह्मणून आम्हाला वाटलें कीं, सर्व शांतपणें अेकल्यावर गार्की बहुधा योगशास्त्राची टर अुडवणार. पण आम्ही सर्वस्वीं फसलों—नव्हे तर चकितच झालों. कारण गार्कीनें स्वतःला आलेला अेका हिंदु योग्याचा अनुभव मोठ्या आदरानें नि आस्थेनें सांगितला. तो

असा:-हिंदु लोक फार विलक्षण आहेत. प्रत्यक्ष मला तसा अनुभव आला आहे. मी काँकेशसमध्ये होतो. त्या वेळीं मला एक हिंदु योगी भेटला. तो अनेक यौगिक चमत्कार करून दाखवितो अशी त्याची ख्याति पसरली होती. प्रथम मी त्याची टवाळी करावी असा हेतु धरला होता; पण त्यानें माझे डोळे अघडले. त्यानें एक दोऱ्याची गुंडाळी घेऊन वर आकाशांत जोरानें भिरकावून दिली. आश्चर्याची गोष्ट ही कीं दोरा खालीं न येतां तारेसारखा ताठ अधात्रीं अुभा राहिला. खालीं आला नाहीं. मग तो योगी मला म्हणाला, 'तुला मी वाटेल ते देखावे दाखवितो. कुठला पहायचा आहे, बोल' मी म्हटलें, 'मला हिंदुस्थानांतील नगरें बघावयाचीं आहेत.' 'अच्छा ! अघड ही पोथी आणि पहा.' हें म्हणून त्यानें आपली पोथी माझ्यापुढें टाकली. पोथीचीं पानें पितळी पत्र्याचीं होतीं नि त्यावर हिंदुस्थानांतील शेकडो देखावे रंगांत चितारलेले होते. ते पाहून झाल्यावर मी पोथी मिटून त्याचेकडे सारूं लागलो. त्या बरोबर तो म्हणाला, 'झालें पाहून !' पुन्हां एकदां पहा ! म्हणून त्यानें त्यावर एक फुंक मारली नि ती पोथी माझ्याकडे सारली. मी पोथी अुलटूं लागलों. तों काय ! त्यांतील सर्व चित्रें नाहीशीं झालेलीं होतीं मी हा चमत्कार पाहून हतबुद्धच झालों. या प्रसंगापासून हिंदु लोक कांहीं असामान्य लोक आहेत अशी माझी आदराची भावना बनली आहे."

घ—(१६) अमेरिकेंतील 'सेंचरी प्रोग्रेस'चे प्रदर्शनांत श्रीकृष्ण भगवान् यांनीं गीतेंत सांगितलेलें योगशास्त्र काल्पनिक थोतांड नसून खरेंखुरें शास्त्र आहे हें सप्रयोग दाखविण्यांत येथी. योगसामर्थ्यानें २ हजार अश्व-शक्तीची विजेची शक्ति हातांत धरणें, निरनिराळे रोग बरें करणें, परस्परांचे विचार परस्परांस कळविणें याची प्रत्यक्ष माहिती दिली आहे.

ड--(१७) 'संडे ऐक्सप्रेस' मध्ये श्री. विल्यम गेरहार्डी नामक सुप्रसिद्ध कादंबरीलेखक आपला अनुभव देऊन सूक्ष्म शरीराविषयींच्या अखंडनीय अशा प्रत्यक्षानुभवाच्या पुराव्यावर त्याचें अस्तित्व सत्य असल्याचें निश्चितीपूर्वक सांगतो. तें येणेंप्रमाणें:--" बहुतेक विज्ञानशास्त्री सूक्ष्म शरीराच्या अस्तित्वावर विश्वास ठेवित नाहीत; कारण विज्ञानशास्त्री केवळ

प्रत्यक्षानुभवाच्याच गोष्टी खऱ्या मानतात. मग तसलाच प्रत्यक्ष अनुभव संशयातीतपणे जर ऐखाद्याला आला तर त्या गोष्टीला खोटी ह्मणण्याचा त्यांना काय अधिकार आहे? मला माझा अनुभव नाकारतां येणार नाही. माझ्या स्वतःच्या निःशंक नि स्पष्ट अशा अनुभूत सत्यावर मी अविश्वास करूंच शकत नाहीं. अितकेंच नव्हे तर सर्व जग माझ्यापुढें अुभें राहून माझा अनुभव नि त्या अनुभवाचें सत्यत्व खोटें ह्मणूं लागलें तरी मला पटलेलें सत्य खोटें वाटणें, त्याचे सत्यत्वावरील श्रद्धा अुडणें शक्य नाहीं. मला आलेले अनुभव येणेंप्रमाणें:—

मला आतांपर्यंत सूक्ष्म देहाचें अस्तित्व असल्याचें पांच अनुभव आलेले आहेत. पहिले अनुभवांत मी जणूं कांहीं विलक्षण स्वप्न पाहतों आहे असें वाटून जागें होण्याचा प्रयत्न केला आणि मी झोपलेला नसून जागाच आहे असें ठरलें. कारण मी खरोखरीच जागा होतों; पण मी जागाच आहे—झोपेंत नाहीं—ही निश्चिती पटते वेळीं मला झटका बसल्यासारखें झालें. कारण मी जागा आहे तेव्हां दिवा लावायला ह्मणून जो हात पुढें पसरला तो हात विद्युद्दीपाच्या किल्लीला (स्विचला) न जातां मी निजलों होतों, त्या स्थानावरील पुस्तकांच्या खणावर पोहोंचलेला नि अधांतरीं असा राहिला आणि अधांतरीं अुंच असलेल्या पुस्तकांच्या खणासमोर मीहि अधांतरीच अुभा आहे असें अनुभवाला आलें.

त्या खोलींत विजेच्या शेंगडीच्या किंचित्शा तेवढ्या स्थलीच्या मिण-मिणत्या प्रकाशाव्यतिरिक्त खोलीभर अंधार होता. परंतु माझ्या शरीरा-भोंवतीं दुधासारख्या पांढऱ्या निर्मल प्रकाशाचे वाफेसारखें तेजोवलय मला दिसलें. त्या वेळीं मी पूर्ण जागृत होतों. मला होणाऱ्या सानुभव ज्ञानाविषयीं शंका येण्याला कांहींच कारण दिसेना. पूर्वी कधींहि न अनुभवलेली माझी ती अवस्था अनुभवून मला आश्चर्य वाटूं लागलें. अितकेंच नव्हे तर अेक-प्रकारें साभिमान आनंदहि वाटला.

मी माझे मनांत म्हणालों, 'हा भ्रम आहे काय? मी कधींतरी अशा स्थितीवर भरंवसा ठेवला असता काय? आणि हें कांहीं स्वप्न नव्हे.

हा आपला प्रत्यक्ष अनुभव आहे. मी माझा मला अगदीं हलका-जणू पक्षाच्या पिसासारखा हलका-वाटत होतो; पण मला कोणीतरी पोलादी हातांनीं पकडून धरल्यासारखा धरला गेलों असल्याचा अनुभव आला. या माझ्या बंधनामध्ये जणू कांहीं विद्युद्वेग उत्पन्न झाला आणि माझ्या पूर्वीच्या साश्चर्य आनंदभासानंतर लागलीच अेक धक्का मला बसला. जणू कांहीं 'पुन्हां आपल्या स्थलीं जा' अशी आज्ञा झाल्यासारखा मला माझ्या देहाकडे-झोपेसाठीं अंधरुणांवर पडलेल्या देहाकडे-वळावें लागलें. माझी बाहेर जाण्याची गति थांबली आणि या जड देहाकडे लक्ष जाऊन तो माझ्या देहाच्या अितर साधनांप्रमाणें आपला हा देहहि आपली अेक साधन-वस्तु आहे असें वाटूं लागलें. या वेळीं माझ्या पाठीशीं प्रकाश किरणांची अेक गुंडाळी असून त्या प्रकाशाचा झोत त्या देहावर पडला होता. त्या प्रकाशांत माझें मुखमंडल शांतपणें श्वासोच्छ्वास करीत तोंड अुघडें असलेलें पाहिलें आणि या प्रकाशाचा धागा भूमध्याशीं जोडलेला दिसला. माझ्या देहाचे गाल अंगावरील जाड ब्लॅकेटचे योगानें वाटणाऱ्या अुष्णतेनें हुंबरून आल्यासारखे वाटले. डोक्याखालच्या अुशीमुळें माझे केस अुलटून माझ्या तोंडाभोंवती पसरलेले दिसून पूर्वी माझ्या मुद्रेचे कधीहि न पाहिलेले नि झोपेंत होणारें माझ्या देहाचें विचित्र दृश्य मी पाहिलें. माझा देह कुशीवर होता आणि मअु अुशींत माझें डोकें खोल घुसलेलें दिसून झोपेमधील त्या देहाचें तें दीन-वाणें स्वरूपांत तो खालीं पडलेला नि मी त्याचे बाहेर त्या देहापासून दूर असलेला दिसून मला कांहीं आनंद नि कांहींशी भीति वाटूं लागली. माझ्या मनावर दारुण गंभीरता पसरली आणि बायबलांत सांगितलेल्या न्याय-दिनाच्या पुनरुत्थानी देहांत तर मी नाहीं असें वाटून मला भय वाटूं लागलें. किती अभूतपूर्व दृश्य हें !”

पण आपण मेलेलो नाहीं असें मी आपलें समाधान केलें. माझा भौतिक देह मुखानें श्वासोच्छ्वास करीत झोपला आहे नि मी पूर्वीप्रमाणेंच माझ्या पायावर अुभा आहे. तरीपण पूर्वीचा अनुभूत 'मी' या वेळचा 'मी' नव्हे. जणू कांहीं नव्या सांच्यांतला मी या जडशा नि अंधेऱ्या प्रकाशांत फिरत आहे. अेक देह टाकून त्याच्या अस्तरणामधील निराळ्या देहाचा मी बाहेर पडलों आहे-

मी जर लवकर परत न आलों तर त्या व्यक्त देहाचा आकार नष्ट होतील— अित्यादि विचार मनांत आले. परंतु त्या भौतिक देहांत नि या नव्या देहांत निश्चित संबंधरक्षक प्रकाशमय दोरीचा बंध गर्भाच्या नालाप्रमाणें बांधलेला आहे आणि त्याचेच योगें अंथरुणावरचा देह जिवंत ठेवला गेलेला आहे. आणि हा सूक्ष्मदेह या जड आकाशांतून फिरत आहे असें लक्षांत आलें; आपण पाण्यांत गेल्यावर जसा पाण्यांतील हालचालीला पाण्याचा अडथळा होतो त्याचप्रमाणें माझ्या त्या सूक्ष्म देहाला आपणाला नित्य प्रतिसुसूक्ष्म वाटणाऱ्या आकाशामध्यें फिरतांना वाटूं लागला. खरोखरी माझ्या असामान्य हलक्या असलेल्या देहानें मी अस्थिर समुद्रांत फिरत आहे असें वाटलें.

मी नित्याच्या सवयीप्रमाणें दार पाहतांच अडखळलों. दाराची मूठ धरून अघडण्याचा प्रयत्न केला. मूठ धरली पण जणूं कांहीं हातांतली शक्ति नष्ट झाल्यासारखी वाटून हात दार अघडावयाला सर्वस्वीं असमर्थ भासला. आतां मी बाहेर कसा पडणार ? हा प्रश्न माझ्यापुढें अुभा राहिला. मला भयापेक्षां दुःख अधिक वाटलें; कारण जणूं कांहीं माझ्या मनगटांतून शक्ति कोणीशी सर्वस्वीं काढून घेतली असें भासलें.

अितक्यांत बाहेर जाण्याचे अिच्छेनें जणूं कांहीं मलाच पुढें ढकललें. मी दरवाज्यांतून अथवा दरवाजाच माझ्यांतून निघून गेला. बंद दरवाजा असूनहि माझ्या जाण्याच्या क्रियेला दरवाज्याच्या भौतिक स्वरूपाचा कांहींच प्रतिबंध झाला नाही. त्या वेळीं मला काय वाटलें हें जगांतल्या कोणत्याच अनुभवाशीं साम्य नसल्यामुळें मला वर्णितां येत नाही; मी स्नानघरांत गेलों तेव्हां आरशांत मी माझे प्रतिबिंब पाहिलें. मी ज्या वेषांत झोपीं गेलों होतो तशाच वेषांत मी आतांहि या सूक्ष्म देहांत आहे असें मला दिसलें.

असेंच अेक अंतर स्पष्टपणें दिसून आलें नि तें म्हणजे भौतिक देहांतील जो भार तो या नव्या देहांत नाहीसा होऊन तें शरीर जणूं कांहीं अगदीं जडद्रव्यहीन आहे असें अनुभवास आलें. नंतर मी निरनिराळ्या खोल्यांत जाऊन या नव्या अनुभवाची सत्यता पटविण्यासाठीं निरनिराळे पुरावे जमवूं लागलों. त्या तलावर (मजल्यावर) मी अेकटा होतो आणि

सर्वत्र अंधार होता. केवळ माझ्या या नव्या देहांतून जो एक अुजेड येत होता तेवढाच काय तो प्रकाश. माझी त्या देहांतील जाणीव वाच्यामध्ये जसा दिवा लहान मोठा होतो त्याप्रमाणें कमी अधिक होऊं लागली; आणि त्यामुळें हें स्वप्न नव्हे-प्रत्यक्ष अनुभव आहे हें सिद्ध करण्याला फारच थोडा वेळ अुरला आहे असें लक्ष्यांत आलें.

मी माझ्या हातानें कांहीं पदार्थ हालवूं वा अुचलून घेऊं शकलों नाहीं. केवळ तेथील वस्तूच्या प्रत्यक्ष स्थानाविषयीं नि स्थितिसंबंधीं पुरावे लक्ष्यांत ठेऊं लागलों. कांणते पडदे अुघडे-कोणते लावलेले आहेत, घड्याळांत किती वाजले आहेत आणि अशाच अितर गोष्टी मी जेव्हां सकाळीं माझ्या नित्याचे देहांत जागा झालों त्या वेळीं रात्रीं स्मरणांत ठेवलेल्या पुराव्याच्या गोष्टीं सर्व खऱ्या ठरल्या.

माझे पुरावे गोळा झाल्यावर या प्रकट झालेल्या शक्तीनें माझ्याशीं खेळ आरंभिले. मी वातावरणांत निर्वात केलेला फुगा अुडतो तसा मी वातावरणांत वर जाऊं लागलों. 'स्थिर रहा, स्थिर रहा.' असें जणूं मीं अथवा माझेमध्ये असलेली अज्ञात अिच्छाशक्ति आपल्याशींच अुद्गारल्यासारखें झालें आणि मी माझ्या घराच्या त्या तलावरून अधर वातावरणांत बाहेर निघालों. घराच्या पुढच्या भागांतून मी घराबाहेर अुंच वातावरणांत अुडालों आणि अवर्णनीय सूक्ष्म नि हलक्या देहाचे जाणीवेनें माझे अंतःकरणहि फार अुल्हासलें. आतां अिच्छित्यास आपण अिच्छावेगानें न्यूयॉर्कमध्ये सुद्धां चटकन् जाऊं शकूं याची स्पष्ट जाणीव झाली.

पण कदाचित् फार दूर जाण्यानें माझ्या जड देहाशीं संबद्ध असलेला तो रुपेरी बंध तुटून मला पुन्हां आपल्या झोपल्या देहांत जातां येणार नाहीं आणि हा विलक्षण अनुभव माझ्या अिष्टमित्रांना सांगता येणार नाहीं अशी सभय शंका आली. "नाहीं, आज नको, पहिल्याच वेळेला अितकें पुरें! चला परत जाऊं" असा माझ्या मनाशीं युक्तिवाद केला. याप्रमाणें मनांत आल्यावर थोडा वेळ तें सूक्ष्म शरीर तेथेंच थांबून लागलेंच झटकन् परतलें आणि माझ्या झोपल्या देहाचे अथरुणाभोंवतीं फिरूं लागलें. माझी जाणीव

धुंद नि अंधुक झाली. ज्याप्रमाणे अवाढव्य ओझे १०-१२ ओझेवाले कुशल दर्शक द्वारा सांगितल्या प्रकाराने अत्यंत कुशलतेने नि काळजीपूर्वक शब्द करणाऱ्या क्रेनच्या साह्याने अचलतात तशाप्रकारे माझ्या मेंदूत खूप गडबड होऊन त्या निजल्या देहाचे ओझे माझ्या या देहावर चढवले गेले आणि मी जागा झालो.

यानंतर मी अंधरुणावरून अुठलो नाही-पडून राहिलो. शरीर ताठलेले होते, फेप्यांत शरीरावरचा ताबा जातो त्याप्रमाणे ताबा गेलेला आणि अेक बोटहि अचलण्याला असमर्थ अशा प्रकारे मी तेथे पडून राहिलो. पुन्हां माझ्यातील त्या अज्ञात अिच्छाशक्ति पूर्वीप्रमाणेच, " स्थिर हो, स्थिर हो " असे जणू कांहीं ह्मणून शरीराला झटका बसला. आणि ते हालू लागले. त्यामुळे जणू कांहीं अेक टनाचे ओझे माझे अंगावर पडल्याचा भास होऊन मी डोळे अुघडले. त्या वेळेपासून मला या सूक्ष्म देहाने जड देहापासून विभक्त होण्याचे चार वेळां अनुभव आले पण ते स्थलाभावामुळे देतां येत नाहीत. त्यांपैकीं अेका वेळीं हेस्टिंग्जला जाऊन माझ्या मित्राच्या खोलीमधील अखंडनीय पुरावा मी आणून त्या रात्री त्याचे खोलीत गेलो हे सिध्द केले. दुसऱ्या अेका वेळीं टनत्रिज वेल्समध्ये राहणाऱ्या माझ्या अेका स्नेह्याचे घरीं जाऊन पूर्वी कधींहि न पाहिलेल्या तेथील गोष्टीचे अगदीं तंतोतंत वर्णन दिले. तिसऱ्या खेपेला मी अेका मनुष्याच्या शरीरांतून आरपार निघून जाऊं शकलो. त्याच्या भौतिक देहाचा माझ्या मार्गगमनाला अगदीं सुद्धां अडथळा झाला नाही. मला अद्याप पर्यंत भूत भेटले नाही.

हे सर्व चमत्कारमय आणि अविश्वसनीय भासेल हे मला ठाअुक आहे. अितकेच नव्हे पण जर दुसरे कोणी मला या सहा महिन्यापूर्वी असल्या अनुभवाविषयी सांगितले असते तर मी ते खरे ह्मटले नसते.....असा हा प्रत्यक्ष अनुभव आहे. सूक्ष्मदेही आपण आहोत आणि या जड देहाहून आपण वेगळे असून तो सूक्ष्मदेह आकाशाहूनहि अतीव सूक्ष्म आहे.

२२ यावरून काय ठरते ?

या पुस्तकारंभीं जीव ह्मणून निराळी शक्ति जर नसेल, जर जड द्रव्याच्या मिश्रणापासूनच अुत्पन्न होणारा रासायनिक परिणामच जीवरूपानें दिसूं लागतो नि तें मिश्रण बिघडलें कीं जसा दिवा विझला ह्मणजे मार्गें कांहीं अुरत नाहीं, त्याप्रमाणें जीव विझून नि जड द्रव्यें जड रूपांत विरून मार्गें कांहीं अुरत नाहीं असें असेल, तर धर्माची आवश्यकताच अुरत नाहीं. या जगतांत जगतां येथील त्याप्रमाणें जगावें नि ज्या रीतीनें मिळवितां येथील नि भोगणें शक्य असेल तितकें सुख मिळवावें नि भोगावें; आणि निसर्ग हा जीवदीप विझवील तेव्हां विझून जाअून शून्यरूप व्हावें. धर्मादिक झंझाटाची कांहीं आवश्यकता नाहीं; पण जर जीव ह्मणून स्वतंत्र, स्वयंभु, स्थायी नि ह्मणून कांहीं सत्य वस्तु असेल तर त्याचा शोध करून पहावा नि तसें आहे असें ठरेल तर धर्माचें अस्तित्व असण्याचें कारण अुत्पन्न झालेलें आहे असें मानून तें कारण शोधण्यास लागावें अशा हेतूनें परिशोधनास आपण प्रारंभ केला. त्या परिशोधनांत आपणाला काय आढळलें याचा निष्कर्ष आतां काढला पाहिजे.

जडवादाला प्रमाणसिद्धता येण्याचा संभव भौतिक शास्त्रांच्या वाढीनें अुत्पन्न झाला. भौतिक शास्त्रांच्या विविध शाखीय ज्ञानाच्या दृष्टीनें क्षणभर जडवाद खरा हाच दृष्टिकोन यथार्थ आहे असें वाटूं लागलें होतें; पण भौतिक शास्त्रज्ञांच्या कक्षेंत परिशोधकाप्रमाणेंच गंभीर तत्वविवेचक नि विचारक निर्माण होअून प्रायोगिक शास्त्रप्रतिपादित सत्याचे साहचानें जगद्गूढ अुलगडण्याचा भगीरथ प्रयत्न होअूं लागला; आणि जगद्गूढाचा, 'अमुक हें अशाप्रकारें सत्य आहे' अशाप्रकारें निर्णय ते लावूं शकले नाहींत. तरी जगाचे आदि-अंतीं जडमयताच आहे असें वाटण्याचा मनाचा भ्रम अुडवून देअून जडवादानें जगद्गूढाची समस्या सुटूं शकत नाहीं-जगाच्या मूळाशीं ज्ञानवान् सत्ताच मूळकारण असली पाहिजे असें मानणें भाग पडलें. त्यामुळे ज्या भौतिक शास्त्रांच्या पायावर-आधारावर-आणि साहचानें जडवाद सिद्धवत् ठरूं पाहत होता तो आधारच तुटून जडवादाला निराधार नि ह्मणून अस्वीकरणीय ठरावें लागलें.

याप्रमाणें जडवादाचे पुरस्कृत्यांकडूनच जडवाद अस्वीकृत झाल्यावर त्याचा विचार करावयाचा नाही असे ठरलें. तरी दुसऱ्या पक्षां जगाचें गूढ चैतन्यवादानें सुटतें असें मानण्यास काय पुरावा आहे हें पाहणें ओघप्राप्तच झालें; नि त्याप्रमाणें त्या शोधनास आरंभ करून जड हें परतंत्र असणें नि चेतनालाच स्वातंत्र्य असणें कसें अपरिहार्य आहे—स्वतंत्राचेच स्वाधीन परतंत्र राहणें हें कसें स्वाभाविक आहे हें थोडक्यांत पाहून पुढें जीवशक्ति वा चिच्छक्ति देहधारण करण्याला कां प्रवृत्त व्हावी याचें कारण शोधलें नि त्यामुळें त्या कारणांची सर्वव्यापिता बघून तें कारण नाहीसें होअीपावेतो देहधारणकार्य अपरिहार्य आहे हें लक्षांत आलें.

परंतु तर्कपद्धतीनें निघालेल्या वरील निगमनाला कांहीं पुरावे मिळतात कीं काय हें पाहिल्यायांचून तो तर्क निःशंक रीत्या खरा म्हणून स्वीकारतां येणार नाही, याला सिद्धांताचें स्वरूप मिळणार नाही, म्हणून तो तर्क सिद्ध करणाऱ्या पुराव्याकडे वळावें लागलें. जगांत स्थूलाचें चालक सूक्ष्म कसें असतें हें पाहून शारीरिक मानसिक आदिक सर्व क्रियादिकांचे पासून होणारें संस्कारशक्तीचें स्वरूप लक्ष्यांत घेतलें; आणि हा संस्कारसमूह त्या मूळ अंका प्रेरक अिच्छेनुसार देहधारणाला कसा कारण होतो याचा अुलगडा केला.

या जन्मांतराविरुद्ध विस्मृतीच्या अंका मोठ्या नि प्रबल वाटणाऱ्या आक्षेपाचें वैयर्थ्य दाखवून जन्मतःच प्रचंड सामर्थ्याचीं जन्माला येणारीं माणसें कां जन्माला यावीत याचें मानसशास्त्रदृष्ट्या विवेचन करून पूर्वजन्मींच्या तत्तद्विषयांच्या अभ्यासावांचून अशा शक्ति प्रकट होअूं शकणार नाहीत हें ध्यानांत घेतलें. याहि पुढें जाअून मरणानंतरच्या अस्तित्वाचे पुरावे मिळतात कीं नाहीत हें पाहिलें; नि त्याबरोबरच सर्व देशांत तत्वज्ञान्यादिक विचारक लोक नि सामान्य जन यांचा पुनर्जन्मतत्वावर असलेला विश्वास सर्वत्र कसा आहे याचें निरीक्षण केलें.

यापुढें आणखी प्रबलतर पुरावा म्हणून पूर्वजन्मस्मृतीचीं परिशोधनानें सत्य ठरलेल्यांपैकीं कांहीं अपुलब्ध असलेलीं अुदाहरणें देअून पुनर्जन्म

असल्याविषयींचा भरभक्कम पुरावा पुढें मांडला. त्यानंतर विशेष चमत्कारांच्या घटना देऊन पुनर्जन्म नि पूर्वऋणाबंध न मानल्यास त्यांचें स्पष्टीकरण करणें कसें अशक्य आहे हें दाखवून तदनुषंगानें नि येथपर्यंत सिद्ध होत आलेली गोष्ट अधिक सिद्ध होते काय हें पाहण्यासाठीं अिच्छाशक्तीच्या प्रभावानें देहातीतपणा कसा प्रकट होतो याचीं कांहीं रोमहर्षणकारी अुदाहरणें देऊन 'जडद्रव्याचा रासायनिक परिणाम म्हणजे जीव' हें म्हणणें कसें हास्यास्पद आहे हें दाखविलें.

शेवटीं चिच्छक्तीच्या स्वातंत्र्यसामर्थ्याचीं कांहीं योगी लोकांचीं लोकविलक्षण अशीं प्रत्यक्ष अनुभवाला आलेलीं नि ह्मणून लोकांना पटणारीं अुदाहरणें देऊन चिच्छक्ति पूर्णप्रकटनकालीं सत्ता कशी गाजवूं शकते हें सिद्ध केले.

२३ विश्व नि त्याला जाणणारा

हें विश्व, त्यांतील विविध सूर्यमाला, या सूर्यमालेंतील आपल्या सूर्याभोंवतीं फिरणारे ग्रह, त्या ग्रहांमधील आपली पृथ्वी, पृथ्वीमधील दिसणारे पदार्थ, पृथ्वीचा पूर्वेतिहास, मानवी प्राण्यांची उत्पत्ति-वाढ-प्रगति, मानवी मनबुद्धीचे ज्ञानविस्ताराच्या विविध शाखा, प्रत्येक ज्ञानशाखीय शास्त्राचा प्रचंड विस्तार, आदिक जितकें कांहीं ज्ञानविश्व ह्मणून आहे तें सर्व जाणणारें मानवी मन हें आहे. हें ज्ञान नि या ज्ञानामुळें नि शास्त्रद्वारा समजलें नि जाणलें जाणारें जग हीं दोन्हीहि जड आहेत. जाणलें जाणारें सर्व विश्व नि त्या विश्वाचें ज्ञान, हीं दोन्हीहि आपलीं आपणाला जाणूं शकत नाहीत. तीं 'आहेत' असें वा 'नाहींत' हें ह्मणण्यासाठीं ज्ञानवान् शक्तीची आवश्यकता आहे. या ज्ञानशक्तीवांचून हें सारें विश्व नि विश्वज्ञान असूनहि नसल्यासारखीच आहेत. असून नसल्यासारखीं म्हणण्यापेक्षां नाहीच म्हणणें अधिक समजण्यासारखें ठरेल. या सर्व अवाढव्य पसान्याला आपल्या अस्तित्वाचे मान्यतेसाठीं जीवशक्तीच्या तोंडाकडेच जणूं वाट पाहत बसावें लागत आहे. ती ज्ञानशक्ति नसेल तर हें जगहि नाहीच. अुलट सर्व विश्व नाहीसें

ज्ञाल्यावर वा नसल्या स्थितीतहि ज्ञानशक्ति स्वयंस्फुरणेने आपल्या अस्तित्वाचे आहेपण निश्चित उपभोगू शकेल. विश्वाला मात्र ही ज्ञानशक्ति नसली तर स्वतःच्या अस्तित्वाचा उपयोग वा उपभोग स्वतःला कांहींहि करून घेतां येणें शक्य नाही. जडवत्तेला ज्ञानयुक्ततेचे अभावीं कांहींच करतां येणें वा केलेलें जाणतां येणें अशक्य आहे. हें सर्व जड विश्व ज्ञानशक्तीचें क्रीडास्थल आहे. या विश्वाला जाणणारी, विश्वाचा उपयोग करून घेणारी, अखिल विश्वाला उपभोगणारी अशी ऐकटी ज्ञानशक्तीच काय ती समर्थ आहे. स्वतःच्या अस्तित्वासाठीं सुद्धां या प्रचंड विश्वपसाऱ्याला या ज्ञानशक्तीवरच अवलंबून राहावें लागणारें आहे; आणि म्हणून ज्ञानशक्ति ही स्वतंत्र तर हें जड सर्वस्वीं-स्वतःच्या अस्तित्वाच्या खरेपणासाठीं सुद्धां ज्ञानशक्तीवरच अवलंबून राहावें लागणारें असल्यामुळे सर्वस्वीं-परतंत्र आहे. अशा या सर्वस्वीं परतंत्र, जड विश्वापासून वा विश्वांतील कांहीं पदार्थांच्या संयोगा-वियोगापासून सर्वथैव स्वतंत्र नि चिन्मय अशा ज्ञानशक्तीची उत्पत्तिच होणें अशक्य, अस्वाभाविक नि तिसर्गबाह्य गोष्ट आहे. तत्वज्ञानाचे विश्लेषक विचारपरंपरेच्या तीक्ष्णतम धारेपुढें या जडाचेंच अस्तित्व संशयाच्या कोलहलांत सांपडून विलुप्त होण्याची वेळ येते. हा येवढा अवाढव्य दिसणारा विश्वविस्तार विचारकांच्या सुसूक्ष्म निरोक्षक बुद्धीच्या विश्लेषणापुढें पार वितळून जातो; आणि या दृश्यामार्गे अवर्णनीय नि वाचा-मन यांना अगोचर असें महान् चैतन्यतत्त्वच सर्वत्र पसरलेलें आहे असें अधुकपर्णें कां होअीना पण निश्चिततेनें भासूं लागतें.

If absolute existance and intelligence is a position which is acceptable to modern philosophy, it must follow that whatever has come into being by its intelligence, must partake of the character of that being. If that absolute being is spirit, the character of the universe must be spiritual; and however unwilling we may be, to accept the situation, we are bound to recognise its spiritual

character. If evolution is a scientific fact, we are bound to acknowledge that there is unity of method running through the entire universe of mind and matter, and that what is called matter manifests marvellous capacities which are inherent in it; the old notion of matter being dead, must now be abandoned as scientifically untenable. (Dr. Sterling's Hegel's Philosophy Made Intelligible)

अर्वाचीन तत्वज्ञानाला ज्ञानशक्तियुक्त 'केवला'चें अस्तित्व मान्य आहे; त्याअर्थी त्या केवलाच्या ज्ञानवत्तेनें झालेले व्यक्तीकरणांत सुद्धां त्याचेच गुणधर्म अुतरले आहेत असेंच मानलें पाहिजे. तें 'केवल' जर चैतन्यस्वरूप असेल तर या विश्वाचेहि स्वरूपांत चैतन्यमयता असणारच. आपण कितीहि आढेवेढे घेतले तरी शेवटीं या विश्वाची चैतन्यमयता मानावीच लागेल. गुणपरिणामवाद वा अुत्क्रांतिवाद हें जर शास्त्रीय सत्य असेल तर चिच्छक्ति आणि जडद्रव्य यांनीं युक्त असलेल्या या विश्वांतील पद्धतीची ऐक्यमयता वा ऐक्यसूत्रता आपल्याला मान्य करणें प्राप्त नि भाग आहे. त्याचप्रमाणें ज्याला आपण जडद्रव्य म्हणतो तें जडद्रव्य आपणामध्यें सुप्त असलेल्या आश्चर्यकारी गुणांचें ज्याअर्थी प्रकटन करतें त्याअर्थी जड हें जड नि चैतन्य-शक्तिशून्य आहे ही जुनी कल्पना वैज्ञानिकशास्त्रदृष्ट्या असमर्थनीय नि म्हणून आपण टाकून दिलीच पाहिजे. (हेगेलच्या तत्वज्ञानाचें स्पष्टीकरण-डॉ. स्टर्लिंग) प्रो. ड्यूमांड म्हणतात, "The preponderating view of science at the present day is that it (world) is not a physical one". सध्यां वैज्ञानिकांचें प्राधान्ये-करून असें म्हणणें आहे कीं जगत् हें भौतिक स्वरूपाचें नाही. प्रो. फिट्झ् गेबाल्ड म्हणतात, "It is impossible to resist the conclusion that all nature is a living thought". 'हा सर्व निसर्गाचा पसारा सजीव विचाररूप आहे' हा विचारनिर्णय अमान्य करण अशक्य आहे. प्रसिद्ध विचारक लिबनिट्झ् याचेंहि याचप्रमाणें म्हणणें आहे.

शोपेनहोर सांगतात, 'हें जग आपल्या कल्पनेचें बनलेलें आहे.' अत्यंत प्रख्यात जर्मन तत्वज्ञ कॅटचे म्हणण्याप्रमाणें, 'In fact what we call matter we know not. Its nature is unknowable. This can be designated as thing-in-itself'. वास्तवतः जडद्रव्य म्हणून ज्याला आपण म्हणतो त्याचें खरें स्वरूप आपणाला समजत नाही. (आपण आपल्या अिद्रियांकडून मिळणाऱ्या कल्पनांचा आरोप त्याचे-वर करतो.) ती 'थिंग-अिन्-अिटसेल्फ'-सद्वस्तू-आपणाला अज्ञेयच आहे. आपणाला दिसणारें स्वरूप खरें नव्हे. "बकलें, टेन, जे, अेस्. मिल, बेन यांचेसारखे प्रमुख विचारक म्हणतात, 'That the bodies have no real existance and our own minds under illusion have transformed them into substances.' 'पदार्थांना खरें अस्तित्व नाही. आपलीं मनें भ्रमणवशतेनें त्यांना द्रव्याच्या सत्यतेचें रूप कल्पितात.' टेनच्या म्हणण्याप्रमाणें 'Exterior perceptions are mere hallucinations'. 'बाह्य दृश्ये हा निव्वळ भ्रम आहे'. "Spiritual essences are only real". चित्सत्तारूप सत्वेच (त्या त्या पदार्थांतील) काय तीं सत्य आहेत.' असें लॉसिनचें म्हणणें आहे. 'Outside Spirit there is no reality' 'आत्मसत्तेच्या विरहित दुसरें सत्यच अस्तित्वांत नाही' असें बकलें सांगतात; आणि शेवटीं एक विचारक संशयी मनाला उत्तर देण्याच्या दृष्टीनें म्हणतात, 'The criterion of illusory cannot itself be illusory' 'अमुक एक भ्रमात्मक आहे हें निर्णित करणारा निर्णायक स्वतः भ्रमरूप होअूं शकत नाही.' प्रो. फेरीयर म्हणतात, 'Our intellect is quite engrossed in external objects and that we do not properly investigate into the right sources of knowledge.' 'आपली बुद्धि बाह्य वस्तूंमध्येच गुंतून पडलेली आहे आणि ज्ञानाच्या खऱ्या अुगमाचा आपण योग्य प्रकारें शोध करीत नाही'. आद्य श्रीमत् शंकराचार्य महाराजांनीं कित्येक शतकांमागें वेदान्ताचे विवरणांत त्याचप्रमाणें सांगून पुढें ले म्हणतात, "आत्मा स्वयंसिद्ध आहे. कोणत्याहि

वेळीं नि कोणालाहि तो अज्ञात राहूं शकत नाहीं. ज्ञात होणाऱ्या प्रत्येक वस्तूमधूनहि तो अगदीं तसाच प्रकट होतो. त्याचें अस्तित्व प्रकट करण्याला बाह्य पुराव्यांची किंचित् सुद्धां आवश्यकता नाहीं. त्याचें यथार्थ ज्ञान होण्याला केवळ अनात्मबुद्धीचें आवरणच काय तें गेलें पाहिजे. बाकी कांहीं करावयाला नको. त्याचें अस्तित्व सिद्ध करावयाला तर्कशास्त्राचें (Logic) सहाय्य घ्यावयाची आवश्यकताच नाहीं. वेदान्ताचे परिभाषेत हा आत्मा 'प्रतिबोधविदित' म्हणजे सदासर्वदा अनुभवानें अस्तित्व जाणविणारा वा कळणारा असा आहे. ज्ञानक्रियेच्या आरंभाची ही पहिली अपरिहार्य गोष्ट आहे. आपल्या स्वरूपाच्या 'मी' लक्षण होणाऱ्या जाणीवेवांचून ज्ञानक्रियाच शक्य नाहीं. अनुभवाचा हा आधार हें ज्ञानाचें मुख्य मूळ आहे. त्याच्यावांचून कोणताहि अनुभव येणें अशक्य आहे. अनुभवात्मक सर्व ज्ञानकणांचें ऐकत्रीकरणरूपानें ज्ञान धारण करणारी ही ऐकमेव ज्ञानशक्ति-संपन्न चित्सत्ता आधारस्थानीं वास करीत आहे." हिच्या ज्ञानवत्तेमुळें जगाच्या अस्तित्वाला शक्यता येते. हिच्यावर जगाचें अस्तित्व अवलंबून आहे. अशा या जगांतील सर्व अस्तित्वाला अस्तित्व देणाऱ्या-सर्व सत्यतां-मधील मूल सत्यता असणाऱ्या या आत्म्याची-या चिच्छक्तीची सत्यता नि अस्तित्व हीं त्रिकालाबाधित, स्वयंस्वतंत्र नि स्वयंपूर्ण अशीं आहेत. आत्मा वा चिच्छक्ति भ्रमरूप जडद्रव्यांच्या मिश्रणांतून उत्पन्न होणारा क्षणजीवी पदार्थ नाहीं. ब्रह्मेच्या म्हणण्याप्रमाणें हें जगत् 'मनोरूप' आहे. कॅट या जगाचें दिसणारें बाह्य स्वरूप नाकारून त्याचे मागें आपणांला याथार्थ्यानिं न कळणारी 'thing-in-itself' 'सद्वस्तु' आहे असें म्हणतो. स्पायनोझाला हें जगत् मूलभूत सत्स्वरूप दिसतें. ब्रॅडले याला 'केवल' स्वरूपांत पाहतो. हेगेलला हें जगत् 'स्वयंनिर्मित आत्मानुभवांचे रूपानें भासतें. आणि बर्गसन "वैश्विक प्रबुद्धता" वा "ज्ञानसत्ता" म्हणून ठरवितो. याप्रमाणें हे नि अितर सर्व गंभीर विचारक जड स्वरूपाचे मागें असणाऱ्या अजड चित्स्वरूपाचेंच निरनिराळ्या रूपांत त्यांच्या विचार-दृष्टीला दर्शन झाल्याचें सांगतात. जडाची जडताच खोटी. चिच्छक्तीच काय ती सत्य आहे असा सर्वांचा निर्णय. मग आमच्या वैज्ञानिक प्रयोग-

शास्त्र्याचें, स्थूल दृष्टीला दिसणाऱ्या जगाच्या जडस्वरूपांतील कांही पदार्थांच्या मिश्रणांतून या चिच्छक्तीचा प्रादुर्भाव झाला, हें मत विचाराच्या नि अनुभवांच्या कसोटीला कसें टिकूं शकणार ?

२४ अेक नवीन संभवनीय आक्षेप नि त्याचें निराकरण.

प्रायोगिक विज्ञानशास्त्रांचे परिशोधक जेव्हां भौतिक जगांतील अेखाद्या नवीन शक्तीचा शोध लावतात, तेव्हां ती शक्ति आम्ही निर्माण करतों असा त्यांचा दावा केव्हांहि नसतो. ते जें म्हणतात तें अितकेच कीं आम्हाला अेका नव्या शक्तीचा शोध लागला आहे. नवी शक्ति निर्माण केली असें ते म्हणत नाहीत. जगांतील बाष्पादिकांतील शक्तीचा अुपयोग यंत्रांत करून घेतेवेळीं ती ती शक्ति त्या त्या अुपकरणद्वारा प्रकट झाली वा केली अशीच त्यांच्या म्हणण्याची भूमिका असते. जडवाद्यांच्या शास्त्र-दृष्टीला जड जगताचे स्थूल दृष्टीनें द्रव्य (matter) आणि शक्ति (force) हे दोन ठोकळ भेद दिसतात. ती जगच्छक्ति वाफेद्वारा, वायूद्वारा वा अितर साधनद्वारा नि निरनिराळ्या यंत्ररचनेंत प्रकट झाली तरी ती शक्ति त्या जगच्छक्तीचाच अंश होय; नि ती अुत्पन्न झाली नसून प्रकट झाली असेंच त्याचें म्हणणें असतें. विद्युत्चा शोध लागला तेव्हांहि ही भूमिका पालटली नाही. जगांत विद्युच्छक्ति आहे नि ती अप्रकट स्थितींत असते. ती जेथें जेथें प्रकट होण्यास अनुकूल साधनें सुयंत्र स्थितींत नियोजिलेलीं असतात तेथें तेथें ती प्रकट होते—अुत्पन्न होत नाहीं असेंच त्यांचें ह्मणणें असतें; नि हेंच सत्य—वस्तुस्थितीला धरून आहे हें कोणाला सांगावयाला पाहिजे असें नाहीं.

सध्यां पाश्चिमात्य देशांत—विज्ञानशास्त्रांत पुढारलेल्या देशांत मृत शरीरांत पुन्हां जीव घातल्याचे वा नवीन देहरचना करून त्यांत जीवशक्ति ओतण्याचे भगीरथ प्रयत्न केले जात आहेत. त्याचप्रमाणें वीर्यांतील जीव-जंतूंना गर्भाविस्थेंत जाण्याची आवश्यकता न ठेवतां गर्भांत मिळणाऱ्या सर्व अनुकूलता कृत्रिमरीत्या निर्माण करून तद्वारा जीवनिर्मिति करण्याचेहि प्रयोग चालले आहेत. आणि कदाचित् लवकर वा अुशीरानें ते प्रयोग

यशस्वी होतीलहि; आणि तसें झाल्यास जडवादी लोक आम्ही जीवशक्ति निर्माण करतो असा टाहो फोडूं लागण्याचा पुष्कळ संभव आहे. तेव्हां त्याहि शक्यतेचा विचार करून त्या दृष्टीनें आपल्या सिद्धांतावर त्या संभवनीय नवशोधनांच्या प्रकाशाचा झोत पाडून त्याची सत्यासत्यता नि अभंगता कितपत टिकते हें बघणें अत्यावश्य आहे.

सजीव सृष्टिनिर्मिति शक्य कोटींत आली आहे असें गृहीत धरूनहि जीवशक्ति वा चिच्छक्ति निर्माण केली असें ठरणें विज्ञानशास्त्राच्या आजपर्यंतच्या सिद्धांतदृष्टीनें अशक्य आहे. जीवशक्ति प्रकट करण्याचा—विशिष्ट प्रकारच्या एका वा अनेक जीवसृष्टीच्या प्रकटीकरणाचा मार्ग सांपडला अितकेच त्यांना म्हणतां येतील. कोणत्याहि प्रकारच्या विविध पदार्थसंयोगानें वा मिश्रणानें आणि विशिष्ट रचनाकौशल्यानें जीवशक्ति निर्माण केली—जगांत नवी शक्ति अस्तित्वांत आणली असें म्हणतां येणार नाहीं. ती गोष्ट विद्युत् आदिक जडशक्तीच्या परिशोधकांच्या म्हणण्यावरून स्पष्ट लक्ष्यांत येण्यासारखी आहे. तेव्हां अमुक एका मिश्रणांतून नि रचनेनें ती शक्ति प्रकट झाली अितकेच ठरेल. त्या नव्या शोधानें जडवाद्यांना विशेष प्रकारचा रासायनिक परिणाम तो आहे असें म्हणतां येणार नाहीं. ऑक्सिजन हैड्रोजनच्या ऐकीकरणानें तिसरी एक पाणी ही वस्तु निर्माण होते आणि त्या दोन वायूंचें रूप अंतर्धान पावतें. तसें या जीवशक्तीचें होणें शक्य नाहीं. जीवशक्ति जेथें प्रकट होते तेथें जडवाद्यांचीं रसायनें स्वतःचें अस्तित्व टिकवून असतात. अर्थात् त्यांच्या मिश्रणाचें जीव हें स्वरूप नसून त्या संमिश्रण—रचनेनें प्रकट झालेली ती शक्तीच आहे असें स्पष्ट ठरेल. पण येवढ्यानें भागत नाहीं. यामुळें 'पूर्वकर्मानुरूप जन्म' या सिद्धांताला बाह्यतः तरी प्रबल धक्का बसल्यासारखा देखावा उत्पन्न करणारें कारण झालें असें सकृत्दर्शनीं वाटेल. कारण 'आम्ही वाटेल तेव्हां नि वाटेल तेथें तें तें मिश्रण नि रचना अस्तित्वांत आणून जीवसृष्टि निर्माण करतो. त्यांत तुमच्या कर्मानुरूप जन्माचे सिद्धांताला स्थान कोठें आहे? आम्ही निर्माण केलेले सजीव प्राणी आम्ही निर्माण केले म्हणून जीवधारी झाले—नाहींतर झाले नसते. तेव्हां त्यांची सजीव स्थिति नि गति याला आमची अिच्छा कारण

झालेली आहे-तुमच्या कर्मसिद्धांताची आवश्यकता नाही आणि तें कारणहि होअूं वा ठरूं शकत नाही.' असें ते म्हणूं लागतील; आणि म्हणून या संभवनीय अशा समर्पक दिसणाऱ्या परंतु हेत्वाभासाच्या युक्तिवादाचा फोलपणा स्पष्ट केला पाहिजे.

जगांत अुद्भिज, स्वेदज, अंडज, जारज योनींतील अनंत कोटी जीवांचे अुत्पत्ति-क्षय क्षणोक्षणाला होत आलेले आहेत नि तसेच ते चालू राहणार. या अनंतसंख्य योनींतून भ्रमण करणारे नि भ्रमण करूं पाहणारे जीव आपल्या योग्य कालाची नि स्थलाची जणूं कांहीं अगदीं वाट पाहत बसलेले असतात; आणि कालापेक्षां आत्मप्रकटनाला वा कर्मभोगयोग्य योनींत जन्म घेण्याला योग्य स्थलाची वाट पाहत असण्याचाच संभव अधिक असणार. अनुरूप स्थल, परिस्थिति नि वस्तुस्थिति निर्माण होतांच वा दिसून येतांच तो तो जीव आपापल्या प्रकटनार्थ आतुरतेनें पुढें सरत राहणार अथवा कर्मफलभोक्तृत्वशक्ति त्याला त्या त्या योनींत जाण्याला योग्य स्थल मिळतांच त्या त्या जीवाला जन्म घेण्यास भाग पाडीत राहणार. अुद्भिजांतील चारी खाणींतील जन्मनिमित्तें सुद्धां जन्मघेत्या जीवाला सुयोग्य साधन निर्माण करून देण्याचेंच कार्य करतात-नवीन जीव निर्माण करीत नाहीत. या चार खाणींतील जीवजन्माला ज्या प्रकारच्या साधनांची अनुकूलता निर्माण करण्याचें कार्य फलबीज, स्वेद, अंड वा स्त्रीपुरुष रेत हीं करीत होतीं, त्यांतच विज्ञानशास्त्र्यांनीं निर्मू घातलेल्या कृत्रिम साधनांची अेक नवी भर पडणार अितकेंच, आणि त्या चार खाणींतील साधनानुकूलता मिळतांच ज्याप्रमाणें जीव जन्म घेत आले आहेत, त्याचप्रमाणें आत्मप्रकटनाला सुयोग्य शरीर-मग तें कोणत्याहि प्रतीचें, श्रेणीचें, योग्यतेचें वा प्रकारचें असो-निर्माण झालेलें दिसतांच आत्मप्रकटनार्थ अुत्सुक जीवसमुहांतून निर्मित शरीरभोगयोग्य जीव त्यांत प्रवेश करील नि आपलें कर्मभोगाचे भोक्तृत्व संपविण्याचा प्रयत्न करीत राहील. त्या विज्ञानवाद्याला जीवप्रवेशयोग्य शरीरनिर्मितीचें काय तें श्रेय मिळेल अितकेंच; पण त्याचा अर्थ तो जीवनिर्मिति करूं शकतो वा करूं शकेल असा केव्हांहि धरतां येणार नाही आणि म्हणून या घडूं घातलेल्या नव्या गोष्टीच्या यशानेंहि आपल्या जीवशक्तीच्या स्वतंत्र अस्तित्-

त्वाच्या सिद्धांताला यत्किंचित्हि बाध येण्याचें कारण नाही—संभवहि नाही. तेव्हां या वस्तुस्थितीमुळे अल्पत्न होणारा दृष्टिभ्रमकारी युक्तिवाद तत्त्व-विवेचकांच्या विवेकापुढें कसा टिकणार ?

बरें ! हें नुसत्या विचाराच्या कसोटीला टिकत नाही अितकेच नाही तर प्रायोगिक विज्ञानशास्त्रांतील गहन विचारकांचे संमतीनेंहि जडामार्गे अिच्छा नि संकल्पधारी शक्ति आहे, हें स्वीकृत करावें लागतें. येवढेंच नाही तर आतां विज्ञानशास्त्रेहि हें विश्व चिन्मयच आहे असें प्रतिपादावयास सिद्ध झालेलीं आहेत. त्याचप्रमाणें मानसशास्त्रदृष्ट्या जन्मतःच लोकविलक्षण शक्तिसंपन्नता असलेल्या व्यक्तींच्या त्या त्या शक्ति पूर्वजन्म मानावयाला लावतात. पूर्वजन्मस्मृतीचीं निर्विवादपणें सिद्ध झालेलीं अुदाहरणें पाहिलीं असतांहि जीवशक्ति वा आत्मशक्ति ही देहाबरोबरच विलय पावणारी नसून अनेक देहधारण करणारी आहे असेंच ठरतें. त्याचप्रमाणें मनःसामर्थ्याच्या अुदाहरणांनीं नि योगप्रवण योगिश्रेष्ठांच्या अुदाहरणांवरूनहि वरील प्रमेय निर्विवाद सिद्ध होते. बौद्धिक विचारदृष्ट्या, मानसशास्त्रदृष्ट्या, पूर्वजन्म-स्मृतिदृष्ट्या, प्रत्यक्ष प्रमाणभूत अनुभवदृष्ट्या आत्मशक्ति ही स्वयंस्वतंत्र, स्वयंसिद्ध, चालक, प्रेरक नि ज्ञानशक्तिसंपन्न अशी ठरून ती देहांतरे करीत कांहीं अेका विशिष्ट हेतूसाठीं जन्ममरणाच्या रहाटगाड्यांतून अितस्ततः फिरत आहे हें मानल्यावांचून सुटका नाही.

तेव्हां विश्व वा जग हें जिचें कार्यक्षेत्र आहे. अशा या विश्वाला वा जगाला जाणणाऱ्या जीवशक्तीचें जन्ममरणप्रक्रियेच्या द्वारे अिष्ट साधनकार्य सतत चाललेलें असतें, हें स्पष्ट झालें. यापुढें आपणाला या जीवशक्तीचें वा जीवांचें अिष्ट कोणतें, त्या अिष्ट साधनेसाठीं ते कसकसे प्रयत्न करीत आहेत, ते प्रयत्न स्वाभाविकतःच योग्य मार्गानें होत आहेत काय, नसल्यास तो योग्य मार्ग कोणता, अित्यादि गोष्टींकडे वळणें प्राप्त आहे. त्यांपैकीं जीवांचें अिष्ट कोणतें, हा पहिला प्रश्न आपण हातीं घेअूं.

२५ जीवांचें अिष्ट कोणतें ?

आपल्या प्रश्नाचें अुत्तर शोधीत असतां वा या पुस्तकांतील अितर कोणतेहि प्रश्न अुलगडण्याचा प्रयत्न करीत असतां आवश्यक तितक्या नि तेवढ्याच तत्वज्ञाननिर्णित सिद्धांताकडे साधारणतः पट्टं शकेल असा अंगुलिनिर्देश करावयाचा आहे. तत्वज्ञानाच्या गहनगंभीर प्रदेशांत सिंहसंचार करणाऱ्या बुद्धीवादाचें अवलंबन करावयाचें नाहीं नि त्याची तितकी आवश्यकताहि नाहीं. आपल्या पुस्तकाचा तो विषयच नाहीं. तथापि तत्वज्ञान प्रदेशाच्या सीमेवरून त्या प्रदेशांतील कांहीं सिद्धांतस्थलांकडे प्रश्नोत्तर शोधनार्थ दृष्टिक्षेप करणें मात्र आवश्यक झालेलें आहे; आणि तेवढें प्रसंगवशात् करणें ओघप्राप्त होणार आहे. जगामधील वा या विश्वामधील अणुपरमाणूंपासून तो महान् प्रचंड गोलांपर्यंत नि त्या गोलांच्या सूर्यमालिकेपर्यंत आणि अत्यंत कषुल्लकशा कीटाणूपासून तो अत्यंत सुपरिणत मनुष्यप्राण्यापर्यंत सर्व सजीव निर्जीव पदार्थमात्र हा गतिशील आहे. तो असलेल्या स्थितींत राहूं अिच्छित नाहीं. बसलेल्या स्थलीं ठरत नाहीं. पदार्थमात्र आपलें स्थान नि स्थिति सारखी बदलीत असतो. स्थिति नि स्थान बदलतांना त्या त्या पदार्थांना अितर पदार्थांतून कांहीचें सहाय्य घ्यावें लागतें नि कांहींशी विरोध करावा लागतो; आणि याप्रमाणें सर्व पदार्थ गतिशील वा अधिक अन्वर्थक बोलावयाचें तर क्रियाशील राहतो. सर्व पदार्थ क्रियाशील असल्यामुळें त्या पदार्थांच्या क्रियांचा अितर पदार्थांवर बरावाभीट अथवा अनुकूलप्रतिकूल परिणाम होत असल्यामुळें तदनुसार त्या दुसऱ्या पदार्थांकडून त्या क्रियाकर्त्या पदार्थांवर अनुकूल प्रतिकूल प्रतिक्रिया घडत असते. कोणताहि पदार्थ घेतला तर तो क्रिया-प्रतिक्रिया करणारा नि त्याचेवर अितरांची क्रिया-प्रतिक्रिया घडत असलेला असा दिसतो. या विश्वांतील सर्व पदार्थमात्रांची क्रिया-प्रतिक्रिया या रूपानें घुसळण चाललेली आहे, याचें कारण काय ? या क्रिया-प्रतिक्रियांना प्रवृत्त करणारी अशी कोणती प्रेरणा या प्रत्येक पदार्थाला प्रवृत्त करीत आहे ? विज्ञानशास्त्र सांगते कीं, प्रत्येक पदार्थमात्रामध्यें-मग तो निर्जीव कां असेना-संवेदनाशक्ति नि संकल्पशक्ति

वास करीत असते. यांपैकीं संवेदनाशक्तीमध्ये कशाकशाचा अंतर्भाव होतो हें आपण पाहूं.

संवेदनेंत दोन भेद पडतात. ऐक जागृत संवेदना, दुसरी अजागृत संवेदना. परंतु हे दोन भेद पूर्णपणें लक्ष्यांत येण्यासाठीं थोडेसें विवरण करण्याची आवश्यकता आहे. सर्व सजीव प्राण्यांमधील संवेदना-जागृत संवेदना आणि सर्व निर्जीव वा जड म्हणून ज्यांना म्हणतो वा समजतो त्यांना-त्या पदार्थांना-असणारी अजागृत संवेदना म्हणावें लागेल. अजागृत संवेदना म्हणजे ज्या संवेदनेची स्पष्ट जाणीव-स्पष्ट ज्ञान ज्याचे त्याला होऊं शकत नाही ती होय. मुळींच कांहीं कळत नाही असें नव्हे. अुदाहरणार्थ आपण गाढ झोपेंत असतां ऐक प्रकारें आपला देह जडमूढ स्थितीला पोहोंचलेला असतो. अशा स्थितींत अगाला जर प्रतिकूल संवेदनोत्पादी पदार्थांचा वा प्राण्यांचा स्पर्श झाला तर देह सुप्त स्थितींतच अंतर्गत पण अजाणत्या संवेदनेनें तो होत असलेला स्पर्श टाळूं पाहतो. अंगाखालीं खडा आला, ढेकूण चावूं लागला, नको असा गारपणा भासूं लागला अथवा अशीच कांहीं अनिष्ट गोष्ट घडूं लागली नि तिची तीव्रता देह जागा होण्याअितकी नसली तर तशा गाढ स्थितींतच त्या त्या स्पर्शाविरुद्ध देह क्रिया करीत असतो. सुप्त स्थितींत प्रतिकूल स्पर्शाविरुद्ध होणारी प्रतिक्रिया घडते म्हणून त्या स्थितींत संवेदनेचें अस्तित्व आहे असें निर्विवाद ठरतें. पण ती संवेदना कळण्याचे स्थितीची-जागृतीची नसते नि म्हणून तिला अजागृत संवेदना म्हणावी लागेल. अशाच प्रकारची अजागृत संवेदना, आपण ज्यांना जड म्हणतो त्या पदार्थांमध्ये असते; कारण कोणत्याहि अिच्छेची प्रेरणा होणें हें संवेदनेचें अस्तित्व असल्यांवाचून शक्यच नाही असें विज्ञानशास्त्र ठामपणानें सांगतें.

प्रत्येक पदार्थ आपली स्थिति नि स्थल बदलीत असतो आणि याच क्रियेला आपण गति अशी संज्ञा देतो. या स्थिति नि स्थल बदलणाऱ्या क्रियेच्या संवेदनेमध्ये कांहीं विशिष्ट हेतु असला पाहिजे. या हेतूला वा अिच्छेला (will) अनुसरून आपलें स्थान नि स्थिति अमुक आहे असा अंतस्थलीं असलेला नि गूढ ठसा वा संस्कार आंतून त्या पदार्थाला हें स्थान

नि स्थिति तुझी नाही—ती सोड आणि अिष्ट स्थिति नि स्थलाकडे चल असें जणूं सांगत अवशतेनें त्या त्या पदार्थाला ढकलीत आहे—स्वस्थ बसूं देत नाही. या वस्तुस्थितीमध्ये दोन गोष्टी आपणाला दिसून येतात. ऐक अिष्ट वस्तुस्थितीच्या प्राप्तीची अिच्छा नि दुसरी अनिष्ट वस्तुस्थितीचा त्याग करण्याची अिच्छा—या त्या दोन गोष्टी होत.

ही अिष्ट स्थिति कोणती नि हें अिष्ट स्थल कोठें आहे याचा अुलगडा करण्यासाठीं प्रयत्न केला पाहिजे. निर्जीव अशा वस्तूमधील क्रियेच्या पोटीं प्रेरक अिच्छेचा हेतु काय आहे हें निर्विवादपणें समजण्यासाठीं त्याच अिच्छेशीं सजातीय असणाऱ्या सजीव प्राण्यांच्या अिच्छेच्या मार्गें कोणता हेतु आहे हें पाहिलें पाहिजे. जो हेतु सजीव प्राणिमात्राला क्रियाशील बनवीत आहे तशाच प्रकारें निर्जीव पदार्थमात्राला क्रियाशील बनवण्याला तोच हेतु प्रेरक झाला असला पाहिजे, हें समजणें सोपें जाईल. सजीव प्राणीमात्र हा सुखार्थ, सुखप्राप्तीसाठीं, क्रियाशील झालेला सर्वत्र निरपवाद दृष्टीनें दिसत असल्यानें ती गोष्ट सहजपणें कोणाच्याहि लक्ष्यांत यावयास जड जाणार नाही. सुख-प्राप्ति हा ऐकमेव हेतु सर्व क्रियांचा जनक आहे. सुखाच्या प्रतिद्वंद्वी पदार्थाला दुःख अशी संज्ञा आहे. संस्कृत मानसशास्त्रकारांनीं या द्वंद्वाच्या ज्या व्याख्या केल्या आहेत त्या अत्यंत मार्मिक नि मूलग्राही आहेत. त्याहून अधिक समर्पक व्याख्या करतां येणेंच शक्य नाही. त्याप्रमाणें अनुकूल-वेदनीयं सुखम्—म्हणजे अनुकूलतेचें वेदन अर्थात् संवेदनात्मक अनुभव येषें म्हणजे सुख होय. त्याचप्रमाणें 'प्रतिकूल-वेदनीयं दुःखम्'—म्हणजे नको आहे—आपणाला विरोधक आहे अशाप्रकारचा संवेदनात्मक अनुभव म्हणजे दुःख होय. हीच गोष्ट आणखी निराळ्या प्रकारें मांडावयाची म्हणजे या क्षणीं मिळत नसलेल्या अनुकूल संवेदनाची प्राप्ति म्हणजे सुख नि आधींच सुस्थितींत असलेल्या अनुकूलतेचा विघाड करणारें अथवा मिळूं पाहणाऱ्या सुखाचे आड येणारें नि म्हणून प्रतिकूल संवेदक वाटणारें तें दुःख, असें म्हणतां येईल. प्राप्त वा शक्य सुखाचा विघाड होणें तें दुःख नि अप्राप्त अनुकूल संवेदनेची प्राप्ति म्हणजे सुख अशीहि मांडणी करतां येईल. असें करण्याचें

कारण हें कीं दुःख म्हणून कांहीं निराळा पदार्थ वा प्रकार नाही; तर प्राप्त वा शक्य सुखाची हानि होणें यालाच आपण दुःख म्हणतो हें लक्ष्यांत यावें.

ही वरील गोष्ट लक्ष्यांत घेतली असतां सर्व सजीव प्राण्यांची धडपड अट्टाहास नि प्रयत्नशीलतेचें अविश्रांत सातत्य हें केवळ सुखप्राप्त्यर्थच आहे हें स्पष्टपणें कळून येतील. ज्याप्रकारचे प्रयत्न सजीव प्राणी करतात त्याच प्रकारचे प्रयत्न निर्जीव वाटणाऱ्या सर्व स्थूल सूक्ष्म पदार्थांकडून होत आहेत. आणि म्हणून सजीवांचे प्रयत्नांचे मार्ग जो एकमेव प्रेरक हेतु आहे तोच हेतु निर्जीव पदार्थमात्रांच्याहि क्रियाशीलतेचा प्रेरक असला पाहिजे असें मानल्यावांचून गत्यंतर नाही. ही सुखलिप्सा—ही सुखाची तीव्र नि चिरंतन अिच्छा—सर्व विश्वाला—चराचर अशा सजीवनिर्जीवाला—व्यापून राहिलेली आहे. या प्रचंड विश्वपसाऱ्यांत असा अेकहि अणुरेणु सांपडणार नाही कीं जो या सुखलिप्सेनें प्रेरित होऊन क्रिया—प्रतिक्रियांच्या कर्मचक्रांत सांपडलेला नाही; आणि म्हणून सुखलिप्साच काय ती अेकटी प्रेरक शक्ति या अखिल विश्वाला कर्मरत करण्यास कारणीभूत झालेली आहे हें स्पष्ट होतें. या प्रकरणाचे आधीं जीवांचें अिष्ट कोणतें असा प्रश्न आपल्यापुढें घेऊन आपण त्याचें अुत्तर शोधतां जीवमात्रांचें 'सुख' हें अिष्ट आहे हें वरील विवेचनावरून ध्यांनीं येतील. आतां यापुढें दुसरा प्रश्न आपल्यापुढें जो अुभा राहतो तो त्या 'सुखरूप अिष्टसाधनार्थ प्रयत्न' ही जीवाची भ्रमशीलता आहे काय ? हा होय. या प्रश्नाकडे आपण आतां वळू.

२६ 'सुखसाधनार्थ प्रयत्न' ही जीवाची भ्रमशीलता आहे काय?

अेखादें अर्भक स्त्रियांचे घोळक्यांत आपल्या चुकलेल्या प्रेमसर्वस्व मातेला हुडकण्यासाठीं फिरत असतां 'आमी' म्हणून हाक मारीत प्रत्येक स्त्रीच्या ओच्याला धरतें, मातृभेटीच्या काल्पनिक आनंदानें त्या स्त्रीच्या मुखमंडलाकडे बघतें नि मातृदर्शनाची निराशा होऊन धरलेला ओचा सोडीत पुन्हां दुसऱ्या स्त्रीच्या ओच्यास पकडतें. असा क्रम त्याचे मातेची भेट होअीपावेतो चालूं असतो. मातृभेटीची आशा प्रत्येक प्रयत्नाच्या वेळीं

तुटत असून सुद्धां त्याचे मनांत असलेल्या मातेच्या अस्तित्वज्ञानानें तें अर्भक आपल्या मातेची यथार्थ भेट होअीपर्यंत आपला प्रयत्न अवशतेनें करीत असतें. तसेंच या विश्वांत सर्व जीवमात्रांचे प्रयत्न चाललेले असतात. प्रत्येक जीव सुखार्थ या वा त्या स्थितीला वा वस्तूला अडथळा करणारी म्हणून टाळीत सुखदायी म्हणून वाटणाऱ्या स्थितीची वा वस्तूची प्राप्ति करून घेण्याकरितां सारखा धडपडत असतो. प्रत्येक जीव प्रतिकूलता टाळीत नि सुखानुकूल वा सुखदायी वाटणारी अनुकूलता मिळवीत प्रयत्नशील झालेला असतो. अपेक्षेप्रमाणें सुखप्राप्ति खरोखरी झाली असती तर जीवांच्या प्रयत्नांना तेथेंच पूर्णविराम मिळाला असता. परंतु तसें होत नाहीं. अनंत स्थलीं, अनंत स्थितींत अनेक वस्तूंना तो सुखार्थ चिकटतो. यावरून या धावत्या जीवाच्या मनांतील खरें अपेक्षित सुख अद्याप मिळालें नाहीं असेंच म्हणावें लागतें. कारण अपेक्षित सुख मिळालें असतें तर जीवाचें सुखस्थानार्थ परिभ्रमण थांबलें असतें. तसें घडून येत नाहीं नि म्हणून अपेक्षित सुखप्राप्ति झाली नाहीं, हेंच अनुमान करणें भाग पडतें. कदाचित् सुख ही भ्रामक कल्पना आहे नि ती भ्रमशीलता जीवांना निरर्थक काथ्याकूट करावयाला लावते असें म्हणावें तर निसर्गस्वभाव फसव्या आहे असें म्हणावें लागेल. परंतु तशी वस्तुस्थिति नाहीं, असें स्वानुभवानें सिद्ध करीत आहे. प्रकाशाच्या अस्तित्वानें जीवपेशींत डोळ्यांची उत्पत्ति झाली. ध्वनीनें जीवपेशीमध्ये कानांना जन्म दिला. सृष्टीमधील नानाविध सुवासादिकांनीं घ्राणेंद्रिय निर्माण केले असा अुत्क्रांतिवादाचा यथार्थ सिद्धांत आहे. जगामध्ये अिन्द्रियग्राह्य वस्तूंच्या अस्तित्वामुळेच अिन्द्रियें त्या त्या बाह्य विषयांचा उपभोग घेण्यासाठीं जीवदेहांत निर्माण झालीं. मनानें जाणण्यासारख्या अनुभवज्ञानाच्या अस्तित्वामुळे बुद्धींद्रियाची निर्मिति झाली. जगांतील स्थिरचर सजीव-निर्जीव जीवमात्रांत ही जी विश्वव्यापी निरपवाद अशी सुखप्रवृत्ति आहे तीच तेवढी भ्रमशीलता असेल असें म्हणणें म्हणजे निसर्गनियम अबाधित नाहीत असें अशास्त्रीय, अनुभवाला न पटणारें, नि सत्य वस्तुस्थितीच्या अुलट वडवडल्यासारखें होणारें आहे. सर्व जगाचें ऐकमेव केंद्र होअून आपल्या भोंवतीं सर्व जगाला भ्रमण करावयास लावणारी ही सर्वव्यापी

निरपवाद सुखेच्छा सुखप्राप्तीच्या स्थानाचें निश्चित अस्तित्व असल्यावांचून विश्वामध्यें नि विश्वघटक जीवांमध्ये प्रादुर्भूत होणेंच शक्य नाहीं.

२७ सुखेच्छेमधील सुखकल्पनेचें स्वरूप

प्रत्येक जीवमात्रांत सुखेच्छा वास करीत आहे ही गोष्ट जरी निर्विवाद असली तरी सुखेच्छेला हवें असणारें सुखाचें अस्तित्वच मुळीं नसून ती कल्पना वा अिच्छा भ्रमात्मक आहे काय या शंकेचा विचार करतां आपणाला या विश्वाला केंद्रवर्तित्वानें निरपवादपणें आपल्या भोंवतीं फिरावयास लावणारी सुखेच्छा ही भ्रमकल्पना असूंच शकणार नाहीं हें ध्यानीं आलें. या सुखकल्पनेचें यथार्थ स्वरूप प्रत्येक जीव यथार्थदर्शी शब्दांत कदाचित् प्रकट करूं शकणार नाहीं—पण प्रत्येक जीवाच्या बुद्धींत (will) मग तो जीव चेतन असो वा जड दिसो—त्या सुखेच्छेला अभीप्सित असलेल्या सुखाचें स्वरूप यथार्थतेनें अंकित झालेलें आहे हें थोड्याशा विचारांनीं आपल्या ध्यानीं येईल. ऐखाद्याला ऐखादी वस्तु हवी असली तर ती वस्तु मिळाली कीं त्या वस्तूपुरतें त्याचे प्रयत्न बंद पडतात. पुढें प्रयत्न होत नाहींत. या जगामध्यें जेवढी म्हणून स्थूलमानानें सुखें मानलीं जातात त्यांचें वा त्यांतोळ ऐकाहि सुखाचें स्वरूप बुद्धीमध्ये जीवानें धारण केलेल्या यथार्थ सुखस्वरूपासारखें असतें तर जीवांचें सुखार्थ प्रयत्नांना पूर्णविराम मिळाला असता. पण तसें घडून येताना दिसत नाहीं. यावरून मिळणाऱ्या सुखांमधून ऐकाहि तें अभीप्सित सुख नाहीं हें स्पष्ट कळण्यासारखें आहे. जगांमधील सुख म्हणवल्या जाणाऱ्या सुखांमध्ये सुखलिप्सु जीवांची काय स्थिति असते ती पाहिली म्हणजे वरील म्हणणें नीट पटेल. प्रत्येक सुखप्राप्तीच्या वेळीं मनुष्याचें मन सर्वतोपरी परिपूर्णपणें सुखमय झालेलें नसतें. सुखाचा आभास होत असतांच—‘सुखानुभव’—घेत असतांच मनाच्या पृष्ठभागापासून नि आजूबाजूनीं त्या सुखरूप क्षणाची क्षणिकता मनाला बोचत असते. मिळतें सुख निरवधि, अखंड नि अनंत नाहीं या जाणीवेनें सुखानुभवक्षणींहि तेवढ्या क्षणापुरत्या येणाऱ्या ‘सुखानुभवा’ची ‘सुख’ मयता परिपूर्णपणें मन

अुपभोगूं शकत नाहीं. मनाचा मनपणा सुखांत पूर्णपणें विरून जाअून मनाची सुखलीनता अुत्पन्न होअूं शकत नाहीं. मागील अुदाहरणांत चुकतें अर्भक मातृ-भेटीसाठीं काल्पनिक आनंदानें हातीं आलेल्या स्त्रीला कवटाळूं पाहतें न पाहतें तोंच निराशेच्या प्रदेशांत शिरून त्याचा आनंद मावळतो—खऱ्या मातृभेटीनें होणारा आनंद अुपभोगूं शकत नाहीं. तद्वतच 'सुख' म्हणून ह्या कवटाळल्या जाणाऱ्या स्थितींत अभीप्सित सुखस्वरूपाचो प्राप्ति नाही हीच जाणीव जणूं त्या मनाला पूर्ण सुखमय होअूं देत नाहीं. मिळणारें सुख कालानें मर्यादित आहे ही अेक बोचणी आणि तें मनाचा अंतर्बाह्य सर्व प्रदेश व्यापू शकत नाही ही त्या 'सुखां'तील अुणीव या दोन गोष्टी मनाला पूर्ण सुखानुभवी होअूं देत नाहीत; नि म्हणून तें सुख खरें सुखस्वरूपां असणें शक्य नसतें. यावरून खरें सुखस्वरूप कोणतें हें ठरण्यास अडचण पडणार नाही. जें सुख मनाचा अंतर्बाह्य प्रदेश (मानसशास्त्रवेत्यांनीं मनाचे अंतस्थलीय मन Sub-Conscious नि बाह्यमन Conscious असे दोन भेद केले आहेत—ते प्रदेश) पूर्णपणें व्यापून मनाचा मनपणा अुरू देत नाहीं आणि ज्या सुखाला कालाची मर्यादा नाही—अर्थात् अनंत आहे असें सुख जर जीवाला मिळालें तर तेथें जीवाच्या जीवपणाची क्रियाशील धडपड बंद पडून थाला पूर्णविराम मिळेल, ही गोष्ट कोणाला पटणार नाही?

अर्थात् प्रत्येक जीवमात्राच्या 'सुखार्थ-प्रयत्ना'च्या मार्गें अशा सधन, अमर्याद नि अनंत सुखस्वरूपाची शक्ति प्रेरक होअून प्रत्येक जीवाला तशी सुखप्राप्ति करून घेण्याला प्रवृत्त करीत आहे, यांत शंका नाही; आणि तसें सुख त्याला सुखकल्पनेनें कमावल्या स्थितींत वा प्राप्त करून घेतलेल्या वस्तूंत मिळत नसल्यानें तो तो जीव चुकत्या अर्भकाप्रमाणें अिष्ट प्राप्ति—अभीप्सित सुखस्वरूपप्राप्ति—होअीपर्यंत सतत कर्मशील नि कर्मप्रवण होअून आपलें अिष्ट शोधनाचें कार्य करीत राहतो नि तें अभीप्सित सुखप्राप्त होतांच विराम पावतो. हें शेवटचें विधान वाचतांच वाचकवर्गाचें मन अेका-अेकीं चमकून अुठण्याचा संभव आहे. कारण कालानें नि परिसीमेनें अनंत नि अमर्याद असलेल्या सुखाची प्राप्ति झाली असतां जीवमात्र तल्लीन होअून विराम पावेल ही तर्काला नि मनोमय साक्षीला पटणारी गोष्ट

घडल्याचें नि प्रत्यक्ष अनुभवाला आल्याचें प्रत्यंतर दाखविण्यापूर्वीच अनंत स्वरूपीं सुख मिळतें नि त्यांत जीव विराम पावतो हें विधान धाडसाचें वाटेल. पण थोडा विचार केला असतां हिंदुस्थानांतील वाचकांना तरी तशीं अुदाहरणें देअून ती गोष्ट पटविण्याचें विशेषसं कारण नाहीं—कारण असंख्य आत्मतृप्त—असीम सुखतृप्त—महापुरुषांच्या स्वतःच्या आत्मतृप्तीच्या ढेकरेचे आपल्या आत्मतृप्तीच्या क्षणीं काढलेले शतशः अुद्गार साधुसंत वाङ्मयांत शेंकडो स्थलीं सांपडतील. ज्या संशयी मनांना त्यांच्या अुद्गारांच्या साक्षी पटणार नाहीत त्यांना येथें अुदाहरणें देअूनहि त्यांचा खरेपणा पटणार नाही. म्हणून त्यांना वरील सर्व सामान्यतः तर्कनिं काढलेल्या अनुमानावर नि सुखेच्छेच्या वैश्विक निसर्गप्रेरणेच्या मार्गे निसर्गनियमान्वयें स्वऱ्या असलेल्या स्वाभाविक सुखस्वरूपाच्या वस्तुस्थितीच्या सिद्धांतावरच अवलंबून राहावें लागणार आहे. नि म्हणून आत्मतृप्तीच्या अनुभवांचीं अुदाहरणें न देतां केवळ अेक ओझरतें विधान करावें लागलें.

२८ असीम सुखप्राप्तीचें शास्त्र असूं शकेल काय ?

जीव हा जीवोत्पत्तीचे वेळींच अुत्पन्न होअून देहनाशानें नष्ट होतो अशी वस्तुस्थिति नसून तो देहोत्पत्तीपूर्वी नि देहपातानंतरहि अस्तित्वांत राहून असीम सुखप्राप्तीच्या—सुखेच्छेच्या—प्रेरणेनें या विश्वांत अितस्ततः धावत फिरत असतो. सर्व जीवमात्र या सुखरूपतेच्या मार्गे तिचा पाठलाग करीत फिरतात. त्यांत अेकहि अपवाद सांपडत नाहीं—सांपडणार नाहीं. मानवीय जगांत प्रत्येक अिच्छाक्षेत्रांतील कार्यप्रवणतेला मार्गदर्शनाची आवश्यकता असते आणि अशा मार्गदर्शनालाच शास्त्र असें म्हणतात. मनुष्याच्या शारीरिक मानसिक, बौद्धिक, क्षेत्रांमध्ये व्यक्तिगत नि सामाजिक दृष्टीनें विविध प्रकारें आवश्यकता निर्माण होअून त्या त्या आवश्यकता पुरवून घेण्याचे मार्ग निर्माण झाले आहेत आणि त्या त्या क्षेत्रांतील मार्ग-निर्मिति न्ोअून तत्प्रतिपादनार्थ शास्त्रें बनवलेलीं आहेत. शारीरिक क्षेत्रांत सूपशास्त्र, व्यायामशास्त्र, शरीरशास्त्र, वैद्यकशास्त्र आदिक शास्त्रें; मानसिक

क्षेत्रांत गायनशास्त्र, चित्रकलाशास्त्र, नृत्यशास्त्र, वादनशास्त्रादि विविध शास्त्रें; बौद्धिक जगांत गणितशास्त्र, मानसशास्त्र, विज्ञानशास्त्र, ज्योतिषशास्त्रादिक; त्याचप्रमाणें सामाजिक क्षेत्रांत समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, राज्यव्यवहारशास्त्र, युद्धशास्त्र आदिक शास्त्रें नि तत्सम अनेकशः ज्ञानशास्त्रांचे ज्ञानविस्तार होऊन तीं तीं शास्त्रें निर्माण झालीं आहेत नि होत आहेत. अनुभवाचे पायावर सर्वशास्त्रसिद्धांत बसवून त्याच्या मांडणीनें त्या त्या शास्त्रांची मांडणी झालेली असते. जी गोष्ट अजाणतेपणानें मिळविण्याचे प्रयत्न केले असतां साध्य होणें अत्यंत कठिण जातें अथवा अशक्य होऊन बसते, तीच गोष्ट शास्त्रदर्शित मार्गानें साध्य करणाऱ्याला कमीत कमी श्रमानें, अधिकाधिक सुलभपणें नि शक्य तितक्या अल्पकालांत निश्चितपणें साध्य करून घेतां येणें शक्य ठरतें. शास्त्रविहीन अजाणत्या प्रयत्नांत अत्यंत कष्टांची प्राप्ति नि अपयशाची भीति असते; आणि म्हणून प्रत्येक प्रकारच्या अिच्छातृप्तीचें शास्त्र बनलें जाऊन सुगम मार्गानें नि निश्चितपणें अिच्छातृप्तीचा हेतु सिद्ध होण्याचा मार्ग मोकळा होतो. सर्वच अिच्छा सर्वांना होत नाहीत. कोणाला ज्ञानलालसा असते तर कोणाला सामर्थ्य संपादनाची महत्वाकांक्षा अस्वस्थ करत असते. कांहीं संपत्तिप्राप्त्यर्थ निरनिराळे मार्ग अवलंबू धावतात. कांहींना कलाप्रेम गुग करून सोडतें. अशा अनेकविध अिच्छापरितृप्तीसाठीं तर अनेकविध व्यक्ति नि व्यक्तिसमूह प्रयत्नशील होतात आणि त्यांच्या त्यांच्या अिच्छेनें अिच्छल्या अिष्टप्राप्त्यर्थ निरनिराळीं शास्त्रें निर्माण झालेलीं असतात. मग या अनंतविध व्यक्तींच्या अिच्छाभेदांचें पोटीं जी अेक सर्वसामान्य, सर्वव्यापी, निरपवाद अशी आकांक्षा जीवमात्रांना कर्माकर्माच्या चक्रांत सारखी घुमवित आहे त्या विश्वव्यापी सुखेच्छेच्या—त्या असीम, अनंत अशा परमसुखाच्या अिच्छेच्या परितृप्त्यर्थ शास्त्र निर्माण झालेलें नसणें हें अत्यंत अस्वाभाविक आहे. निरनिराळ्या ज्ञानशाखांचीं शास्त्रें निर्माण होण्याला कारणीभूत झालेल्या अिच्छांच्या पूर्तीसाठीं निरनिराळीं जीं शास्त्रें झालीं त्या शास्त्रांचा परस्पराशीं संबंध असलाच पाहिजे वा असतोच असें नाहीं. परंतु या परमसुखेच्छेच्या नैसर्गिक सर्वव्यापित्वामुळें त्या विश्वव्यापी नि सर्वत्र निरपवादपणें वसत असलेल्या अिच्छेच्या सफलतेकरितां निर्माण

झालेलें शास्त्र अितर शास्त्रासारखें ऐकदेशी नि अल्पव्यापी होणें शक्य नाहीं. तें शास्त्र मानवी जगांतील विविध प्रकारच्या हालचालींना, कर्तव्यांना, कार्यांना, चळवळींना सर्व मानवी जगाच्या व्यक्तिशः नि समष्टिशः शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक नि आध्यात्मिक अशा सर्व प्रकारच्या कर्मांना व्यापणारें, वळण देणारें, दिशा दाखविणारें, नियमन करणारें नि सार्थकता देणारें असेंच असलें पाहिजे; आणि तरच जीवमात्रांना कर्मांला प्रवृत्त करणाऱ्या परमसुखप्राप्तीच्या मार्गदर्शनाचें शास्त्र त्याला म्हणतां येतील आणि त्या शास्त्रालाच धर्म हें नांव आहे.

२९ तें शास्त्र म्हणजे धर्म

बाल, तरुण प्रौढ, वृद्ध आदिक अवस्थांतील विद्यार्जनी वा ज्ञानकलासंपादी, गृहस्थ, संन्यासी वा संसारत्यागी अित्यादि सर्व स्थितींतील स्त्री-पुरुषांच्या अनंत प्रकारच्या निरनिराळ्या क्षेत्रांतील अुद्योग-व्यवसायांना परमसुखप्राप्तिहेतूच्या सिद्धीला अुपकारक, सहाय्यक नि यशस्कर होतील असें वळण लावून देअून प्रत्येक व्यक्तीला अधिकांत अधिक सुलभतेनें नि कमींत कमी कष्टानें परमसुखप्राप्तिहेतु साध्य करून घेतां येतील अशा प्रकारें शासन निर्माण करणें हें धर्माचें कार्य आहे. आणि म्हणून धर्म हा ऐकदेशी, अल्पव्यापी असा न राहतां ज्याप्रमाणें परमसुखप्राप्ति-हेतु सर्व जीवांना सर्व अवस्थेंत, सर्व स्थलीं, सर्व कृत्यांत सोडू शकत नाहीं त्याचप्रमाणें त्या सर्वव्यापी हेतूच्या सिद्धचर्थ प्रवृत्त झालेलें शास्त्रहि सर्वव्यापी होत सर्व मानवी जीवांना, सर्व अवस्थेंत, सर्व कालीं, सर्व स्थलीं नि सर्व कृत्यांत न सोडतां त्या सर्वव्यापी हेतुसिद्धीसाठीं प्रत्येक व्यक्तिसमूहांच्या नि अखिल मानव जातीच्या सर्व प्रकारच्या क्रियाशीलतेचें सर्व क्षेत्रांत अुपकारकपणें नियमन करणारेंच असलें पाहिजे. तरच तें यथार्थ परमसुखप्राप्तिशास्त्र ठरेल अन्यथा नाहीं. यासाठींच तें शास्त्र म्हणजे धर्म हा मानवी जीवनव्यापी आहे. परमसुखप्राप्तिहेतु हा सर्व जीवमात्रांना अनंत कालापासून अनंत

कालापर्यंत भ्रमण करावयास लावीत राहणार आणि अशा या सर्व जगद्व्यापी हेतूसाठीं निर्माण झालेलें शास्त्र-धर्म-मात्र अकेदेशी नि सांतकालीन कसा असूं शकणार? तोहि मानवी जीवनव्यापीच असला पाहिजे.

जगामध्ये कोणतीहि गोष्ट वा कार्य यशाच्या दृष्टीनें अुत्तम प्रकारें पार पाडावयाचें असेल तर त्या त्या कार्याचा मार्ग यथार्थपणें दाखवणाऱ्या योग्य शास्त्राचे अनुरोधानें नि अनुसारानेंच करावयास पाहिजे. तसें न करणाराला अडचणीच्या ठोकरा बसत राहून बहुधा अपयशाची निराशाहि सोसण्याची पाळी येते. त्याचप्रमाणें जीवदशेच्या आरंभापासून ज्या अका सर्वजीवप्रेरक परमसुखेच्छेच्या प्रेरणेनें जीवाला अनंत जन्ममरणाच्या फेऱ्यांतून फिरवीत आणून मनुष्ययोनींत जन्म दिला त्या सुखेच्छा-परिपूर्तीसाठीं योग्य नि सुलभ मार्ग जाणून त्याप्रमाणें वागण्याचा यथाशक्य प्रयत्न करण्याची संधी देणारा नि सामर्थ्य बाळगणारा मनुष्यजन्म प्राप्त झाला असून जर मानवी देहधारी जीव परमसुखप्राप्तीसाठीं शास्त्रानुसारें-धर्मानुसारें-जगांतील आपापले सर्व व्यवसाय चालवण्याचे टाळूं पाहील तर त्याला सामान्य अडचणीच नव्हे तर भयंकर क्लेशांच्या नि दुःखांच्या गतेंत वारंवार गोते खात फिरावें लागण्याचा निश्चित संभव. हें जर टाळावयाचें असेल तर शक्य तितके क्लेश टाळीत नि दुःखें कमी करीत आपला मार्ग सुकर ठेवून अिष्टप्राप्ति करून घेण्याची अिच्छा होणें हेंच नैसर्गिक नि स्वाभाविक आहे; म्हणून परमसुखप्राप्तिशास्त्र-धर्म-हा मानवी जीवांना व्यक्तीसाठीं नि समष्टीसाठींहि हवा आहे. त्यावांचून गत्यंतर नाही. धर्म हवा असें वाटणेंच स्वाभाविक नि निसर्गानुकूल आहे. तो नको वाटणें हें अनैसर्गिक, अस्वाभाविक नि म्हणून संकटोत्पादी आहे यांत शंका नाही.

मनुष्यांच्या जागतिक व्यवहारांत वैयक्तिक नि सामुदायिक अशा सर्व कृत्यांना, कार्यांना, कर्तव्यांना हालचालींना नि चळवळींना मार्गदर्शक नि नियामक असें तें शास्त्र झालें पाहिजे. अशा अर्थाचें जें विधान मार्गें केलेलें आहे, त्याची थोडीशी फोड यथें होणें आवश्यक झालें आहे; कारण ज्या समाजांना नि त्यांतील व्यक्तींना या शास्त्राची जाणीव नसेल वा ज्यांनीं त्या शास्त्राची जाणून बुजून अपेक्षा करावयाची ठरवली असेल अशांचे व्यवहार

सुरळीत चालतात कीं नाहीं हें पाहून जर तसे ते सुरळित चालतात असें दिसत असले तर मग या शास्त्रांची आत्यंतिक आवश्यकता आहे असें कसें म्हणतां येतील असा प्रश्न कित्येकांचे मनांत अुभा राहणारा असल्यामुळें त्याचा परामर्ष घेतला पाहिजे.

जगांतील पदार्थमात्रांचें निरींद्रिय नि सेंद्रिय हे दोन वर्ग होतात. यच्चयावत् जगांतील जड पदार्थ असें ज्यांना म्हणतो तें निरींद्रिय वर्गांत षडतात. नि सर्व अजड वा प्राणिमात्र-अत्यंत क्षुद्रशा जीवाणूपासून तो अत्यंत अुन्नत मनुष्यप्राण्यापर्यंत-सेंद्रियांत मोडतात. निरींद्रिय सृष्टीतील पदार्थांतसुद्धां अजाणती संवेदनाची बुद्धि वा अिच्छा असतात हें मागें सांगितलेलें आहे. ही अंतस्तलीन अिच्छा त्या त्या जड पदार्थांला कृतिशील बनवीत आपली स्थिति पालटविण्यास भाग पाडते. आणि यालाच गुणो-त्कर्ष वा अुत्क्रांति म्हणतात. या जड जगतांतील पदार्थांचा स्थितिपालट होतां होतां त्यांच्यांत हळू हळू अिंद्रियशक्ति जागृत होअूं लागून सेंद्रिय सृष्टीला आरंभ होतो. जीवंतपणा प्रकट व्हावयाला लागतो. अिंद्रियद्वारा जो कांहीं अनुभव येतो तो या आंतील अिच्छेला तृप्त करावयाला समर्थ न होअून त्याच अिच्छेच्या 'पुढें चल' या नैसर्गिक आज्ञेला अनुसरून सेंद्रियते-तूनच मनाची निर्मिति होते नि जीव अेक पायरी पुढे चढतो. या पुढील पायऱ्या चढत असतां जीवाला मागील जडता वा सेंद्रियता सर्वस्वीं सोडूं शकत नाहीत आणि त्यांची अेकमेवता वा केवलताहि रहात नाहीं. जडत्व देहरूपानें रहातें नि तें अिंद्रियवशता धारण करतें. सेंद्रियता मनाला पुढें येअूं देअून ती त्या नवोत्पन्न मनाची अनुगामिनी बमते. मनःशक्ति परिणत झालेल्या जीवामध्ये सुद्धां ज्या अिच्छेनें जीवाला येथपर्यंत मार्ग आक्रमावयाला लावला तिची येथेहि परितृप्ति न झाल्यानें तिनें पुन्हां मनःशक्तिपर्यंत पोच-लेल्या जीवाला पुढें जाण्याला प्रेरणा देअून त्याला बुद्धिशक्तिमान् केला. जडांमध्ये ती अिच्छा सर्वस्वीं प्रतिबंधांत असल्यासारखी होती. तिला स्वतःला कांहीं अनुभवतां वा चाखतां येणें शक्य नव्हतें. तें तिला सेंद्रिय जगतांत करतां येअूं लागलें. अिंद्रिये जगांतील विषय अर्पण करीत अिच्छेला त्यांचा आस्वाद देअूं लागलीं. परंतु अेक तर अिंद्रिये सुखकरच विषय आणून

अुपभोगावयाला देतील, दुःखकर विषय देणार नाहीत असे नाही. समोर आलेला विषय ग्रहण करून सादर करणे अवढेच अिद्रियाचें कार्य. सुखकरच विषय घ्यावा नि दुःखकर टाकावा ही हेयस्वीकार्यवृत्ति त्यांच्यांत अुत्पन्न झालेली नसते. हें एक कारण नि जे कांहीं सुखोत्पादी अनुभव मिळतात ते अंतर्गत नि गूढ संस्काराशीं पूर्णपणें जुळणारे नसतात हें दुसरें नि प्रमुख कारण. यामुळें अनुकूलस्वीकाराची नि प्रतिकूलत्यागाची सहेतुक क्रिया करणारें जें मन तें निर्मिलें गेलें. तरीहि समाधान होणें शक्य होत नाहीं. कार्य करण्यासाठीं देह, विषयग्रहणार्थ अिद्रियें, अनुकूल प्रतिकूल ग्रहण-त्यागार्थ मन या सर्वांचा संग्रह करूनहि समाधानाची प्राप्ति त्यांचेपासून शक्य न झाल्यामुळें त्याच अंतर्गत अिच्छेनें मनाच्या पुढील श्रेष्ठतर बुद्धीद्रियाची प्राप्ति जीवाला करून दिली. ज्याप्रमाणें देह अिद्रियाधीन, देहेंद्रियें ही दोन्हीहि मनाचे स्वाधीन, त्याचप्रमाणें गुणपरिणामवादाच्या वा अुत्क्रांतीच्या नियमाप्रमाणें या तिन्हीहिपेक्षां श्रेष्ठतर नि अुत्क्रांत झालेले बुद्धीचे स्वाधीन वरील तीन्हीहि असणें ही निसर्गमान्य नि अुत्क्रांतिकारणाला अनुसरून असणारी गोष्ट आहे. परंतु मन हें कर्मप्रवृत्त करणारें नि अिद्रियांना चालना देणारें साधन असल्यामुळें जीवाचे जवळील देह, अिद्रियें, बुद्धि या सर्वांपेक्षां मन हें अत्यंत प्रबल आहे. आणि तें बुद्धीपेक्षां अिद्रियांकडे अधिक झुकणारें आहे. पुढील मोठ्या लाभाकडे दृष्टि ठेवून आजचा स्वल्प लाभ सोडण्यास सिद्ध होणें हें प्रबुद्ध मनच करूं शकतें. ज्ञानसंपन्न नि परिणत बुद्धीच्या स्वाधीन राहण्याचा स्वभाव बनलेल्या मनाला प्रबुद्ध मन ह्मणतात. अप्रबुद्ध मन भावी मोठ्या लाभापेक्षां लहान असला तरी तात्कालिक लाभाकडे झुकणारें असतें. मग तसें मन पुढील श्रेष्ठ सुखाकडे दुर्लक्ष करीत तात्कालिक अशा लहानशा सुखाकडे सतत प्रवृत्त होतें हें निराळें सांगावयास नकोच. कारण सुख मग तें क्षणिक कां असेना पण आतांच मिळणारें ह्मणून प्रिय असावयाचेंच. कारण तें स्वभावतः महान सुखेच्छेच्या श्रेष्ठतम योग्य-तेचें नसलें तरी त्याची जाति तीच. अनेक वेळ अप्रबुद्ध मन क्षणिक लाभाला सोडूं शकेल. पण क्षणिकशा सुखाला कधींच सोडूं शकणार नाहीं. मग त्या-पासून पुढें हानि कां असेना. हा मनाचा स्वभावच. अिद्रियें हीं सुखसाधनें

त्याच्या हातीं राहणार, सुखासक्ति हा नैसर्गिक स्वभाव असणार आणि बुद्धीच्याकडे वळल्यास पुढील लाभासाठीं नि श्रेष्ठ सुखासाठीं सद्यःसुखाचा करावा लागणारा त्याग हा मूलस्वभावाविरुद्ध होणार अशी वस्तुस्थिति असते नि त्यामुळें मन हें स्वाभाविकपणेंच अिद्रियलुब्ध राहून बुद्धिवश होण्याला अत्यंत अनिच्छुक बनतें.

निसर्गाच्या गुणपरिणामक्रमानें बुद्धींद्रियाचा झालेला विकास हा वाया जात नाही. बुद्धि ज्ञानशोधन करते, ज्ञानग्रहण करते नि प्राप्तज्ञानाच्या प्रकाशांत मनुष्याला मार्गदर्शन करते. हें तिचें कार्य अविरत चाललेलें असतें, आणि बुद्धीच्या याच कर्तृत्व शक्तीमुळें ह्या जगामधील अभ्युदयार्थ अुपयोगी पडणारीं विविध शास्त्रें निर्माण झालीं नि होत आहेत. हें कार्य चालत असतं नि तें कार्य करण्याला बुद्धीला शरीरअिद्रियांद्वारां कार्य करून घेण्याकरितां मनालाच राबवावें लागतें. आणि याप्रमाणें हळू हळू मनाला बुद्धीच्या स्वाधीन होअून कार्य करण्याची संवय लागते. सुखलोलुपतेच्या प्रबल क्षणांव्यतिरिक्त बाकी सर्व गोष्टींत मनाला बुद्धीच्या स्वाधीन राहून कार्य करणेंच योग्य वाटत असतें. पण प्रबल सुखलोलुपतेच्या क्षणीं मात्र अिद्रियांचे द्वारा मिळणारे सुखाची ओढ नि बुद्धिद्वारा पुढील श्रेष्ठतर लाभासाठीं तिचेकडून मनाला मुरड घालण्याचा होणारा प्रयत्न यांमध्ये विरोध उत्पन्न होअून अप्रबुद्ध मन बुद्धीच्या स्वाधीन न राहतां अिद्रियसुखाच्या ओढीनें ओढलें जातें. अिद्रियजन्य विनाशी सुखाला प्रेय म्हणतात. प्रेय म्हणजे स्वभाववशतः जें प्रिय वाटतें तें. अविनाशी अशा परमसुखाचें जें गंतव्यस्थान तें श्रेय म्हटलें जातें. केवळ जडमयतंतून जीव अधिकाधिक चेतनता प्रकट करीत करीत परमसुखाच्या स्थानाकडे जाण्यासाठीं पूर्ण चैतन्यमयतेकडे जी अवशतेनें धाव घेत चालला आहे त्या अनादिकालीन प्रवासाची दगदग शक्य तितकी लवकर संपवून परमसुखस्थान गांठणें हें जीवाचें कल्याण. त्या प्राप्त होणाऱ्या कल्याणाला श्रेय म्हणतात. या श्रेयप्राप्तीचे अविश्रांत, अविरत नि अखंड दीर्घ प्रयत्न करण्याचें जगत् हेंच स्थान आहे. प्रयत्नकर्त्या मनाला जर अदम्य अुत्साही ठेवावयाचें असेल तर त्याचा अुत्साहभंग होणार नाही, असीम प्रयत्नशीलतेचे कालांत हें

निरुत्साहानें श्रांत, क्लान्त, अुदासीन नि त्यामुळें जडमूढ बनणार नाहीं, यासाठीं त्याला सतत सुखाच्या, आरामाच्या, प्रेममय विश्रांतीच्या, मधाचें बोट चाटवीत राहिलेंच पाहिजे. त्याचें प्रेय सर्वाशीं हिरावून घेतां कामा नये. नाहींतर तें कार्यक्षम राहणार नाहीं. त्याला सर्वस्वीं प्रेयमग्नहि होअूं देअूं नये. नाहींतर श्रेयाची कार्यहानि होतील. लहान मुलाला ज्ञानसंपादन मार्गाला लावून त्याला ज्ञानी करण्याकरितां विद्यार्जनी मार्गांत गुंतवला असला तरी त्याचे खेळ बंद करणें घातुक होतें. त्याला खाअूला-मिष्ट रसा-स्वादाला-पारखा करून चालत नाहीं. त्याला करमणुक पाहिजे, खेळ पाहिजे खाअू पाहिजे, दांडगाभी पाहिजे, योग्य पालनपोषण पाहिजे, वस्त्रप्रावरण पाहिजे, सर्व कांहीं पाहिजे. खेळ करमणुक आदिक सर्व बंद करणें हेंहि मारक होतें. आणि सर्वस्वीं खेळाडू बनूं देण्यानेंहि हानि होते. त्याला विद्या-जंताची रुचि अुत्पन्न होअून तो ज्ञानलुब्ध नि विद्याप्रेमी बनवलाच पाहिजे. पण त्याला त्याचवेळीं त्याचा तो प्रयत्न नि अभ्यास यशस्वी नि योग्य परिणामकारी होअूं देण्यासाठीं त्याला विशिष्ट प्रमाणांत नि अुपकारकच होतील अशा प्रकारच्या निवडक बालवयोचित गोष्टीहि त्याला पुरवल्या पाहिजेत-करूं दिल्या पाहिजेत. तरच तो मनुष्योचित नि मनुष्योपकारक अशा ज्ञानसंपन्न योग्यतेला पोचूं शकेल. त्याचप्रमाणें श्रेयाचा मार्ग निर्वेधपणें योग्य प्रकारें, अदम्य अुत्साहभरानें, आक्रमतां यावा यासाठीं श्रेयाला विरोधी होणार नाहीं अितकेंच नव्हे तर अनुकूलता, सुस्थता, स्वस्थता, अुपभोगीत अुत्साहभरानें श्रेयमार्गानुष्ठान व्यक्तीकडून नि समष्टीकडून घडावें यासाठीं प्रेयाचीहि मांडणी श्रेय पथोपकारी नि त्याला सहाय्यक होतील अशा प्रकारें झाली पाहिजे तरच श्रेयप्रेयांचे सामंजस्य राहिल. श्रेयोपकारी प्रेय विपथगामी होणार नाहीं. जगांतील वैयक्तिक नि सामुदायिक अशा सर्व प्रकारच्या विविध कार्यक्षेत्रांचा समावेश प्रेयक्षेत्रांत होतो. आणि ज्या अेका महान् सुखप्राप्तिहेतूच्या प्रेरणेनें सर्व चराचर जगत् क्रियाशील बनलेलें आहे त्या हेतूची ओळख करून घेअून तदर्थं नि तदुन्मुख सर्व प्रयत्नांचें पर्यवसान होतील अशाप्रकारें आयुःक्रम ठेवीत तें श्रेष्ठ स्थान नि स्थिति मिळविणें हें 'श्रेय' ह्या श्रेणींत पडतें. अशा या श्रेयप्रेयांचे सामंजस्य घालून श्रेयाविरुद्ध

प्रेय जाणार नाहीं नि प्रेयसाधनानें प्रेयसाधन यथोचितपणें करीतच श्रेयाचा मार्ग आक्रमिला जातील असें शासन निर्माण करणारें जें शास्त्र तो धर्म होय.

प्रत्येक व्यक्तीला श्रेयसाधनार्थं अवश्य असणारी सुस्थिति, सुसंपन्नता, वीतचितता, मिळविण्यासाठीं—समाजाची म्हणजे राष्ट्राची स्थितिहि सुसंपन्न, सुस्थित, निर्भय, शांतिमय नि सुरक्षित अशी असली पाहिजे. जर राष्ट्राची स्थिति तशी अनुकूल, उपकारक नि सहाय्यक नसेल तर वाटेल त्या व्यक्तीला वाटेल तेव्हां आपल्या श्रेयमार्गआक्रमणाचें कार्य करणें अशक्य होऊन बसेल—आणि प्रेयाचाहि यथोचित लाभ घडणार नाहीं. याकरितां व्यक्तीला नि राष्ट्राला—व्यक्तीला नि समष्टीला—उपकारक आणि अनुकूल परिस्थिति निर्माण करणें नि ती तशी सतत टिकविणें हें कार्य सुसंपन्न होण्याला प्रेय वा अभ्युदय आणि श्रेष्ठ सुखप्राप्तीचा मार्ग सुसाध्य होऊन अिष्टप्राप्ति होणें याला श्रेय वा निःश्रेयस् असें म्हणतात. या अभ्युदय निःश्रेयसार्थं च धर्माचा अवतार आहे. श्रीमदाद्यशंकराचार्यांनीं

३० “यतोऽभ्युदयानिःश्रेयसहेतुसिद्धिः स धर्मः ॥”

असें ह्याटलेंलें आहे. सर्व जगाची निसर्गनिर्मित नि स्वाभाविक धाव सुखाकडे आहे. मग तें सुख क्षणिक असो कीं चिरंतन असो. अशा क्षणिक नि चिरंतन सुखाचे सामंजस्य राखून मानवी प्राण्याचे दोन्हीहि हेतु ज्यापासून सिद्ध होतात तो धर्म अशी यथार्थ व्याख्या सांगितली आहे. पूर्वाचार्यांनींहि तशाच अर्थाचें धर्मलक्षण दिलेंलें आहे. केवळ अिद्रियसुखोपभोगाला उपयुक्त साधनसामुग्री वाढवीत अैहिक सुखोपभोगमग्नतेलाच चिकटून राहणें ह्यणजे निसर्गप्रेरित नि विश्वव्यापी अशा परमसुखेच्छातृप्तीचे हेतूला विरोधी होऊन अनैसर्गिक नि म्हणून भयंकर हानिकारी, दुःसह संकटदायी आणि असीम क्लेशोत्पादी मार्ग स्वीकारणें होय. केवळ प्रेयामार्गें लागणाऱ्या व्यक्ति वा समाज कांहीं काल भरभराटीला आलेले दिसत असले तरी निसर्गक्रम त्यांची क्षमा करणार नाहीं. परमसुखप्राप्तीचा जो जीवाचा मौलिक नि निरपवादितेनें सर्वत्र वास करणारा सर्वव्यापी हेतु आहे त्या हेतूला विरोधक मार्ग स्वीकारणें म्हणजे स्वभावाविरुद्ध—जीवनिसर्गाविरुद्ध—

जाणें होय. आणि ज्याप्रमाणें जड निसर्गाविरुद्ध झालेल्या क्रियेची प्रतिक्रिया निसर्गाविरुद्ध क्रियाकर्त्याविरुद्ध होते त्याचप्रमाणें जीवनिर्गाविरुद्ध जाणाऱ्या केवळ अभ्युदयसेवकांविरुद्धहि त्या सर्वव्यापी परमसुखेच्छारूप निसर्ग-देवतेची तशीच भयंकर प्रतिक्रिया लवकर वा अशीरा झाल्यावांचून निश्चित राहणार नाही. अलट प्रेयाला ह्मणजे अभ्युदयाला डावलून, त्याची अपेक्षा किंबहुना त्याग करून केवळ निःश्रेयसामार्गें लागण्याची वा समाजाला लावण्याची हाव धरून हावभरी होणें हेंहि अव्ययहार्य, निसर्गाविरुद्ध निह्मणून भयंकर अपायकारी असें आहे. अभ्युदयाची खरी सार्थकता निःश्रेयसामुळेच होणारी असून निःश्रेयसाविना अभ्युदय हा प्राण्यांना संकटांच्या, क्लेशांच्या नि दुःखांच्या खाऱ्यांत लोटणारा आहे. आणि म्हणून निःश्रेयसोन्मुख अभ्युदयहेतु साध्य व्हावा यासाठीं जगाला धर्माची-वर वर्णन केलेले दोन्हीहि हेतु साध्य करून देणाऱ्या यथार्थ धर्माची-आवश्यकता आहे. नि म्हणून पुस्तकारंभीच्या

३१ 'धर्म हवा कशाला ?'

या प्रश्नाला सर्वजीवव्यापी परमसुखेच्छातृप्तिहेतु शक्य तितका सुलभ रीतीनें नि कमींत कमी कालांत प्राप्त व्हावा आणि तो हेतु सिद्ध करतां यावा अशा प्रकारची वैयक्तिक नि सामुदायिक सुस्थिति, सुसंपन्नता नि सुरक्षिति अित्यादि पूर्णपणें प्राप्त झालेलीं असावींत अथवा थोडक्यांत म्हणावयाचें तर या जगांतिल अभ्युदय आणि प्राणिमात्रांना नैसर्गिक श्रेरणेनें प्रेरित करणारा परमसुखप्राप्तिहेतु-निःश्रेयस हीं दोन्हीहि यथार्थपणें मनुष्यसमाजाला नि त्यांतील व्यक्तीला प्राप्त व्हावींत,

ह्मणून धर्म हवा

हें अुत्तर येथपर्यंतचें विवेचन, प्रमाणशोधन, विवरण, परीक्षण नि निर्णय हीं आपणाला देत आहेत.

समाप्त

